

“ તેઓ બહારવટીયા હતા. પ્રતિવિધાની કુશલતાએ જેમ રોળીન-
ફૂરને તથા તેના સાથીઓને મધ્યપ્રદેશમાં સુપ્રસિદ્ધ કરેલા, તેમ આ
ત્રણેને પણ ઉત્તર દિશામાં નામાકિત કર્યા હતા તેઓનું રહેઠાણ
કારવાઈવ રાહેરથી નજીક ઇંગલવૂડના જંગલમાં હતું. ”

તેઓની કથા કહેતું લાંબુ લોકગીત આ રીતે ચાલે છે :

They were outlawed for venison,
These yeomen every one
They swore them brethren upon a day,
The Englyshe wood to gone

આ ત્રણે જણને રાનલ્ફના જ એકલાના બોળન માટે જંગલમાં
રક્ષાના પટ્ટા (હરણ)ઓનું માસ ખાવાના ગુન્દા બદલ બહારવટીયા
નહેર કરવામાં આવેલા. એક દિવસે તેઓએ મળીને લાઇબ ધીના
સોગદ લીધા અને ઇંગલવૂડના જંગલમાં જઈ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો]

રહે છે. રાનલ્ફને ખાવાના હરણ મારીને ખાયપીએ છે છુટે છે.
એ ત્રણેની ચોખ્ખાસ ચોખ્ખાપહેરા ગોઠવાઈ ગયા હતા એમાં વીલીઅમને
અરૂપ ચડી કે “ બાઈઓ, મારા બાળબચ્ચાને છ મળી આવુ. ”

If that I come not to-morrow brother,
By prime to you again,
Trust you then, that I am taken,
Or else that I am slain

[જો કાલ સવારના પહોરમાં હું આવી ન આવી પહોંચું, તો
જલજલે બાઈઓ, કે જ તો હું પકડાયો છું ને કા કાલ થઈ ગયો છું.

તીરકામહું લઇને વીલીઅમ ઉપડ્યો પોતાના ગામમાં રાત્રિયે
પહોંચ્યો ધરના દ્વાર પર ટકારા દીધા

Where be you fair Alice, he said,
My wife and children three ?
Lightly let in thy own husband,
William of Cloudelee.

એણે સાદ કર્યો “ તું ક્યા છે એ મારી રૂપાળી એલીસ ?
એ મારી સ્ત્રી અને મારા ત્રણ બચ્ચા ? ધીરથી કમાડ ખોલ અને
તારા ધણી કલાઉડેલીવાળા વીલીઅમને અંદર લઈ લે.

એની ઠંડાલી સ્ત્રી એલીસ આવી. દ્વાર ઉઘાડ્યું. ફાળે જઈને બેઠી :

Alas! then said Alice fair,
And sighed wondrous sore;
This place has been beset for you,
This half a year and more.

“હાથા!” કહીને એણે ઉઠો નિઃશ્વાસ નાખ્યો, “ઉદ્ધા દોઢ વરસથી તારે માટે આ જગ્યા ઉપર ચોક્કસપહેના રહે છે. અમુસો ફરે છે.”

“એની ફિક્કર નહિ જ્ઞાતી એલીસ!” કહીને નીલીગમ અંદર ગયો. બચ્ચાને હેન કરીને હૈને ચાખ્યા. એલીસે રાધુ ને પોતે કની કની રસોઈ જમ્યો. જાને જણ્ય પહેલે દિવસે મર્યા છે અને ધડી જે ધડીમા તો પતિ પાછો ચાલ્યો જયે કા હજારો એમ સમજી બનનેએ હેત હથવવા માડ્યા. ત્યા તો તેઓના ધરમા એક આશિત ડોરશી હતી તે સરકીને ન્યાયકચેરી (Justice Hall)મા જાનમી દહ ચાવી. ધણીધણીઆણી પ્યારમા કુલ્તાન છે તે વખતે જારીએથી બહાર વધીઆએ પોલીસનું ટોળું, રોરીક, ન્યાયાધીશ, વમામને ખરા થઈ ગયેલાં હીસ. પણ એ તો મર્દ હતો. યદ્યપે નહિ. એણે શું કહ્યું?

He took his sword and his buckler,
His bow and his children three;
And went into his strongest chamber,
Where he thought surest to be.

એણે પોતાની તલવાર તથા પટો લઈઆ. પોતાનું પ્રતુષ્ઠ તથા ત્રણે બચ્ચાને ઉપાડી લીધા. અને પોતાના ધરમા સૌથી મજબૂત કોરડામા, કે જ્યા પોતે સલામત રહી શકશે એમ લાગ્યું, તેમ જમને બસાવો. અને એની સૂરી સીએ શું કહ્યું?

Fair Alice like a lover true
Took a polio axe in her hand
Said, he shall die that cometh in
This door, while I may stand,

સુદ્ધી એલીસે એક સાચી પ્રિયમાની રીતે, હાથમા કુચાર ઉપાડી અને સતુઓને હાથલ કરી કે “હું આંટી લલી છું ત્યા સુધે એ કાલ મારી ખટકીમા આવ્યો છે તો એનું મોત સમજાએ!”

એમ એલીસે મીત્તને રોષી રાખી, એટલે બહારવડીઆએ શું કહ્યું?

Cloundeslee bent a right good bow,
That was of a trusty tree;

He smote the Justice on the breast,
That his arrow burst in three.

બહારવટીઆએ પોતાનું મનખૂત ચાડની બનાવટનું ધનુષ જેમ્મુ અને તીર છોડ્યું એ તીર શત્રુસૈન્યમા હથેલા ન્યાયાધીશની છાતીમા અથડાઇને ત્રણ દુકડા થઈ ગયું કેમકે ન્યાયાધીશે બખ્તર પહેરેલું હતું. નિરાશ થઈ ગયેલા બહારવટીઆને ન્યાયાધીશે હાકલ કરી કે

Yield thee Cloudeslee, said the Justice,
And thy bow and thy arrows the fro,
A curse on his heart, said fair Alice
That my husband counsellet so

“ઓ ક્લૌડેસલી ! તારા ધનુષ્યબાણ લઇને ચરો થઈ જા !”

“નહિ નહિ” સુદરી ઍરીસે સામી હાકલ દીધી, “મારા ધણીને એવી શીખામણ આપનારનું પીટયાનું સત્યાનાશ નીકળજો ! મારો મર્દ મૂછાળો શું હથીઆર ચેલશે ?”

“ત્યારે સળગાવી મૂકા એના ઘરને !” ન્યાયાધીશે હુકમ દીધો અને

They fired the house in many a place,
The fire flew up on high,
Ahs ! then cried fair Alice
I see we here shall die

ઢંઢંકાણેથી તેઓએ ઘર સળગાવ્યું. આગના બડકા આકાશે ઉઠ્યા. સુદરી ઍરીસે પોકાર કર્યો કે “હાય ! હાય ! મને લાગે છે કે આપણે આહી જ બળી મરશું,” પણ ત્યાં તે

William opened a back window
That was in his chamber high,
And there with sheets he did let down
His wife and children three

બહારવટીઆ વીનીગમે એના દિવાનખાનાની ઉચી બેઠીની પાછલી બારી ઉઘાડી અને ત્યાંથી હુમટા બાધીને એણે પોતાના ઓરત તથા ત્રણ બચ્ચાને નીચે ઉતાર્યા. પછી શત્રુઓને હાકલ દીધી

Have you here my treasure, said William,
My wife and my children three,
For Christe's love do them no harm,
But wreke you all on me

“આ દષા આ મારો ખલનો-મારી ઓરન અને મારા ત્રણ બચ્ચાં.
ઇસુને ખાતર તમે એને ઈજ કરો નહિ. પણ ખુશીથી તમે તમામ
મારા એકલાના ઉપર વધી પડો ! ” એમ કરીને એને ધીંગાણું આપ્યું :

William shot so wondrous well,
Till his arrows were all ago,
And the fire so fast upon him fell,
That his bow-string brent in two.

બહારવટીઆ વીથીએએ અજબ ચાલાકી અને બહાદુરી સાથે
બાણ છોડ્યા. છેવટે એના તમામ તીર ખૂટી ગયા. અને બીજા બાણ
ધરની આગે એને એવી હડપથી ઘેર્યો, કે છેવટે એના ધનુષ્યની
પણછના બે ટુકડા થઈ ગયા.]

બહારવટીઆને મોત સૂઝી આવ્યું. પણ એણે વિચાર્યું : “આમ
જીવે દેહન જીસાઈને શીદ મરવું ? તે કરતા ધીંગાણે ન મરું ?”

He took his sword and his buckler
And among them all he ran,
Where the people were most in prece
He smote down many a man.

તલવારપટો લઈને એણે રોળા સામે દોડ કાઢી. અને ન્યાં
શત્રુઓનું નાશ નહું હતું ત્યાં જઈ દેહસાથે દાણી દીધા.]

There might no man abide his strokes
So fiercely on them he ran;
Then they threw windows and doors on him
And so took that good yeoman.

એવો ઘનૂની બનીને એ વધી પડ્યો, કે કોઈ પણ આદમી એના
ધા સામે ટક્કર ઝીલી શક્યા નહિ. પણ તેા તેઓએ એના ઉપર ખારીઓ
અને બારણા ઉપાડી ઉપાડીને ફગાવ્યાં. અને એ રીતે એ બહાદુર
ધનુર્ધારીને કેદ પકડ્યો.

એને બંદીખાને નાખ્યો. ફારસીની સબ ફરમાવી. ખાસ નવી ફારસી
ઘડાવી. એને ફારસી દેવાને દિવસે ગામના દરવાજા બંધ કરાવ્યા.

એ વખતે એક છાકરો ત્યાં ઉભીને ફારસી ખોડાતી જોતો હતો :

A little boy among them asked
What meanted that gallow-tree?

They said to hang a good yeoman
Called William of Cloudeslee

છાકરાએ પૂછ્યું “અરે ભાઈ આ કેના સારું ?” તેઓ બોલ્યા “કલ્ડા
હરેલી ગામવાળા ભારાડી તીરદાજ વીલીઅમને લટકાવવા સારું”

છાકરાને ઓસાણુ આવ્યું એણે દોટ દીધી ઈંગલેન્ડ ન ગલ્લમા નહ
પહોંચ્યા બહારવટીયાના બંને બેરઓને ભણ્યું કરી.

“શાબાસ દોસ્ત ! ઠીક બજાર દેવા આવ્યો” એમ કહી, ઈનામ
તરીકે એને એક દરણુકુ મારી દીધું અને બેય જણા રાદેર પર ચાલ્યા.
આવે ત્યાં દરવાજા બંધ દીકા હવે શું થાય ? પણ હતા દિકમતખાન.
બન્યા રાતજના કાસદીઆ દરવાજા બંધડાવ્યા

Who is there now, said the porter,
That maketh all this knocking ?
We be two messengers, quoth Clym of Clough
We come right from our king

“મણુ અત્યારે કમાડ બંધડાવે છે ?” દરવાજીએ અદરથી પૂછ્યું.

“અરે ભાઈ જવાડ હટ ?” કલોગ ગામવાળા કરીમે કહ્યું “અમે
રાતજના બેપીઆ સીધા રાતસા બની કનેધી ન આવીએ છીએ”

દરવાજીએ દરવાજા બોલ્યા એટલે એને મારી, પાછા આવવા સારું
આવીઓ પડાવી લઈ, બેય બેર ફાસી દેવાતી હતી તે ઠેકાણે પહોંચ્યા.
લેલા લેલા મામલો જુલે છે શી બીના બની રહી છે ?

The justice called to him a lad,
Cloudeslee's clothes he should have
To make the measure of that yeoman
Thereafter to make his grave

[ન્યાયાધીશ સાહેબ એક છાકરાને આજ્ઞા દઈ રહ્યા છે કે બહારવ-
ટીઆ વીલીઅમના કપડા કાઢીને લઈ આવ એની કબર બોદાવવી છે
તે માટે માપ લેવા બેઈસે એ સાબળીને બહારવટીઓ બોલ્યા -

He that maketh a grave for me
Himself may lie therein.

“બમ્બાજી ! મારે માટે કબર બોદાવનારને ખુદને ન એ કબરમ
સૂકું પડશે” સાબળીને ન્યાયાધીશને ગુસ્સો ચઢ્યો

Thou speakest proudly, said Justice,
I will thee hang with my hand

“ હું ફાટતું બેલે છે, પણ જોને, હું મારે હાથે જ તને લટકાવીશ. ”
આ વાત સાંભળતાં બે ભેરૂંબંધ લશ્કા હતા, તેઓએ મરણ કરી :

Then spake good Adam Bell,
To Clym of the Clough so free
Brother, so you mark the Justice well
Lo, yonder you may him see.

બેમાથી વીર આટમ બેલે જહાદુર કલીમને કહ્યું “ ભાઈ, પેલા
ન્યાયાધીશને જોયો ? તું એને આટલે હો કે ? હું આટલું શેરીફને. ”

And at the Sheriff shoot I will
Strongly with an arrow keen;
A better shot in merry Carlisle
This seven year was not seen.

બેક તીરંદાનેએ નિશાન તાક્યા. તીરંદાજ્યા. બેક અમલદારોને લપાડી
લીધા. આખા કારલાઈલ શહેરમાં છેલ્લા સાત વર્ષમાં આ તીરંદાનેને
ટપે તેવા કાઈ દેખાયો નહોતો.

અમલદારો પડ્યા કે લેકો નાહા. ત્યાં તો વીલીઅમ ફરસી લઈને
ઠેક્યો. એક અમલદારને ઢાળી દીધો. ત્રણે ભેરૂંઓએ રણયુદ્ધ મચાવ્યું

They fought to-gether as brethren true
Like hardy men and bold,
Many a man to the ground they threw,
And many a heart made cold.

સગા ભાઈઓ સરખા એ ત્રણે જણા મજાણુવ જહાદુરોની માફક ધીંગાણે
ધૂમ્યા. ધણીઓને તેઓએ ધરતી પર ઢાળી દીધા અને કેટલાયનાં કલેબ
થીભવી દીધા. એવે ટાણે ગામનો મેયર (નગરશેઠ) આવ્યો. સાથે મોટી
ફેજ લાવ્યો. જહાદુરવટીઆ ભારી લડ્યા. પછી જ ગલમ નાસી ગયા.

Thus be these good yeomen to the wood
As lightly as leaf on bynde (tree);
They laugh and be merry in their mood,
Their enemies were far behind.

આ રીતે આ બધા તીરંદાને ઝાડના પાદડાં ખરે તેવા તરવરીઆં
હળવા પગલાં ભરતા જ ગલમ આવ્યા ગયા. હસવા અને મોજ ઉડાવવા
લાગ્યા. એના દુશ્મનો તો ક્યાંય પાછળ રહી ગયા.

They set them down and made good cheer
And ate and drank full well;

જેઠક જમાવીને દેરમા ચડ્યા. પેટ ભરીને ખાધું પીડું. ત્યાં તે
વીલીઅમે રસ્તા પર એલીસને આવતી દેખી, બોલી ઉઠયા;

Have here the best Alice my wife!
Said William of Cloudeslee,
By cause you so boldly stood by me
When I was slain full nigh.

“ઓ મારી બ્હાલી એલીસ! આ લે, આ મીઠામાં મીઠી મદિરાની
ખાલી પી। કેમકે હું જે વેળા લગભગ કપાઈ જતો હતો તે વેળા હું
બહાદુરીથી મારે પડ્યો હતો રહી હતો.”

Then went they to supper,
With such meat as they had,
And thanked God their fortune,
They were both merry and glad.

પછી તે બધા વાણુ કરવા બેઠા. જે કાંઈ માંસ મળેલું હતું તે
જમ્યા. પોતાના સુભાગ્ય બદલ પ્રભુનો અહેશાન ગાયો. અને આનંદથી
દેર કરવા લાગ્યા. રાજપુત્રીથી તેઓ રાત્રીના દરબારમાં હાજર
થવા લાડન ગયા.

They proceed prestly into the hall,
Of no man had they dread,
The porter came after and did them call,
And with them began to chide.

સડેરાટ તેઓ મહેલમાં ચડી ગયા. એને કોઈનો ભય નહોતો. દરવાન
ભૂમે પાડીને વઢવા લાગ્યો. રાત્રીની પાસે ખડા ધર્મ તેઓએ દેખીઆર
છોડ્યા. પગે પડી મારી માગી. રાત્રીને ઝાળખાણ આપી.

રાત્રી રોયે લરાયા. ત્રણેને કેદ કર્યા. ફાંસીની સજા ફરમાવી. એ
વાતની રાણીને બધું થયું. રાણીનું હૈયું બહારવડીઆની વીરતા ઉપર
હળી પડ્યું હતું. એણે રાત્રી પાસે જઈને વિનંત્યું:

Then good my lord I you beseech,
These yeoman grant ye me.

નીચે પડી, છાતી પર ચડી બેસી લમચો બતાવ્યો પછી જોડ્યો કે
‘આટલી વાર છે નહિ તો ઠાઠ પૈસા !’

“સાહેબે પોતાનું સોનાનું ધરીઆગ વ્યોડાડે, તોટ રૂપીઆ વગેરે
બધો માલ બહારનીઆને સુપ્રત કર્યો બહારડીઓ કહેવાય સાહેબને
સલામ કરી અને કવું ‘સઆમસિદને પકડવા માટે આવી મદદથી
હવે પડી ન આવશે સાહેબ બહાદુર !’

“ટીકીને ગારા સાહેબે તો ધોડાને એવો દોડાવી મૂક્યો ? બેસો
આવે પોતાનો બમરો !

“પછી તો કાશીનગરી ઉપર બહારવડીઆના દુમલા થવા લાગ્યા.
એમા આવમસિદ નામના રાજપૂત કોઠવાલે બરાબ માગી કે ‘અરે
ભારે શા છે સઆમસિદના એક મલ્લિનામા તો એ બેટાને પકડીને
માજનેટ્રેલ પાસે ઢાંજર કરીશ.’ આર પાલુ દિવમે આવમસિદ પર
ભસાવિટ્ટી આવી પહોચી. એમા લખ્યું હતું કે ‘હવે તો અમારા પ્રામા
કાશીનગરીમા જ નાંખાઈ ગયા છ. અને ચંદ્રચંદ્રાનું સ્નાન કરવા મટિ
પણુ હું આવવાનો છ. જો ફાંસીના પેટનો હો તો આવી જાજે.’

“ચંદ્રચંદ્રાની રાત આવી પહોચી. પહાડમાથી પોતાની માતાને નગા
ઝેપામા સ્નાન કરાવવા મટિ જે સાથીઓને લઈ સઆમસિદે મલ્લિખર્લિંગના
ધાડેનો માર્ગ લીધો માતાને નવરાવી, મન્ને સાથીઓની માથે રવાના
કરાવી, સઆમસિદ એકેનો ચાલ્યો કયા ચાલ્યો ? એના બોલ
આવીને ન્યા આવમસિદ ફોજ સાથે વાટ ભેટો દતો ત્યાં મોળખેરો
ફોજટ ગયા કોઈ એને બોળખી શક્ય નહિ ફક્ત એક કામલો જ
બોલીને એ જવાબદ સદસકાટ ફોજ વચ્ચેથી પસાર થયો. આવમ
સિદની હરોલગ આવી પહોચ્યો મ્હો પરથી કામળી લપાડી કરીને
પકડાર કર્યો “ભેલ લે રજપૂત ! સઆમસિદ સ્નાન કરીને ભથ છે.”

“આવમસિદ અમકી ઉકયે. મ્હોમાથી વેણુ નીકળે ત્યાં તો સમા
મસિદની કરાર, વીચળી શી જૂઝી કડી. આવમસિદ દિમ્મૂટ બનીને
પાછો હતયો સઆમસિદ અદુરથ થયો અને ‘દોડો દોડો ! પકડો
પકડો ! એ ભથ, એ ભથ !’ એવા એવા ઢાંકલા થવા લાગ્યા. પણ
કોને પકડે ? દાતોઆ દધને ગયો.

“આખરે પોલીસની આવ-જા માટેના તમામ રસ્તા ઉગ્રાડ બન્યા
એટલે ત્રણે જગ્યામા નવી પોલીસની બસતી થઈ. હજારો પોલીસોએ
તમામ રસ્તા પર બોલ બાધી લીધા. ગારા પિતા પણ એક રથને

મેઢી રાખ્યા હઇને નાકું બાધી હબા. પાંચ દિવસ મુધી નદીના પાણીની અદર છુપાઈ રહ્યા પછી ખાવાને માટે સંગ્રામસિંહ પાંચ છ સાથીઓની સાથે બહાર નીકળ્યો. એમાંથી એક આદમી પિતાજીના હાથમાં પકડાયો. એની પાસેથી ખતો મેળવીને પોલીસ આગળ વધી. સંગ્રામસિંહ એક ચમારની છૂપડીમાં પેસી ગયો. છૂપડીને પોલીસે આગ લગાવી. બહાદૂર રાજપુત બહાર નીકળ્યો, પણ પાણીમાં પડવાથી દારૂ નકામો થઈ ગયો હતો એટલે બંદૂક ન વાપરી. તથવાર બેચવા બચ તો તથવાર આનંદમાંથી બહાર જ નીકળી. આ બાજુ પોલીસે ગોળીઓની ઝાંક બોલાવી. પાંચે સમાધી ચટકાયા. સંગ્રામસિંહે બંદૂક જીંધી હાથીને દાકડી તરીકે વાંચી. જોતજોતામાં ત્રણચાર સિપાઈને ઢાળી દીધા. પિતાજીના મોડાની ગરદન પર પણ એવી મોટ લાગી કે થોડો પંદર કદમ પાછો હટી ગયો. પ્રથમ તો પિતાજીએ આ એકલા ફરમન પર ગોળી ચલાવવાની મના દીધી હતી. પણ અખરે પોતે ક્ષત્રીવટ સુકયા. ‘ગોળીબાર’નો હુકમ દીધો. પચીસ ગોળીઓ ખાઈને સંગ્રામસિંહ પડ્યો. એને બાધીને કાસીની ઈસ્પીનાલમાં લઈ આવ્યા. સીવીલ સર્જને જ્યારે એના શરીર પર રૂપ જાળમે જોઈને કહ્યું કે ‘હાં! પકડાઈ ગયો ને!’ ત્યારે એ વીર ક્ષત્રીએ જવાબ વાળ્યો કે ‘એમાં શી બહાદૂરી કરી! એક નાર મારા હાથમાં તથવાર આવ્યો ને પછી મારી સામે ૨૦ આદમી આવી બચ! જોન લઈ મને કાણુ પકડે છે!’

“સાબળીને સાહેબ તાજાંજુબ થયા. સંગ્રામસિંહને ફાંસી મળી. પણ દિવંદુરતાની પોલીસ અમલદારોને એ વીરના મૃત્યુથી બહુ જ દિલગીરી થઈ. ખાટલા પર સૂતેલા એ સંગ્રામસિંહનો દેખાવ મને હજી આદ છે. મારા જીવન પર એની હડી છાપ છે.”

દક્ષિણ પ્રાંતમાં ‘દાત્યા-મોન્ધા’ નામના એ બહારવટીઆ થઈ ગયા તે એટલા બધા લોકપ્રિય હતા કે આજે પણ કોઇ એ જણા વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી હોય તો તેઓને કહે છે કે “તમે તો દાત્યા-મોન્ધા છો.” એ હપરાત વર્તમાનકાળના રાજકીય ક્ષેત્રમાં પંબળના બબ્બર અકાલીઓ, યુ. પી. કાકેરી કેસના રામપ્રસાદ ગિરમીલ વગેરે, અને બંગાળના રાજસાહી જીલ્લાના યુવકો કે જે સરકારી લરકરને હાથે સામી છાતીએ લડતા લડતા મરાયા, તે સહુ ‘બહારવટીઆ’ નામ સાર્થક કરે છે. લીલ બહારવટીઆ ટંડૂની કારકીર્દિ પણ મરાદૂર છે. એને પકડવા માટે તો સરકારને ખાસ ટંડૂ પોલીસની ફોજ રાખવી પડેલી. એવો જ રસિક અને રોમાંચક અહેવાલ પંબળી ફૂકઓનો છે.

સૌરાષ્ટ્રના બહારવટીઆ

આ છે આથે છેક રા' માટલિકના અમલ સુધી આ દેશના બહાર-
વટીઆ ઇતિહાસની આખો પહોંચી શકે છે. મોટા રાજ્યનો
માલેતુત્તર સ્વામી કા તો પોતાના પાટોરાના નાના ગરાસદારને એક
સ્વતંત્ર પાટોરી તરીકે જીવવા દેવામા નિવિધ્યનુ જોખમ સમજે, કા તો
પોતાના કોઈ ભાયાતને કે મૂળ ગરાસીઆને પોતાના કાયદા-કાનૂનેનો
અનાદર આચરતો દેખે, અથવા તો એ રાજ પોતાની કોઈ મલીન
મતલબને વશ બની પોતાના તાળાના ગરાસદાર પાસેથી કોઈ એની
પ્રિય વસ્તુ કે વ્યક્તિની માંગણી કરે, ત્યારે ત્યારે એ રાજ ને એ પ્રજાજન
વચ્ચે વૈરની આગ ચરતી. એ એક સજોગ બીજે સજોગ હતો પર-
દેશી સત્તાના આક્રમણોના : અમદાવાદની મુસ્લીમ સૂબાગીરીની
લુનાગઢ પર કિલ્લેબદી : પટોદરાથી ગાયકવાડનો પગપેસારો : અને
એ તમામના કરતા અધિક હરકેરણીનું મનાએલું તરવ તે અચેજી
રાજમત્તાના દરમ્યાનગીર આગમનનું. સહુ રાજ્યોને પોતાની રૈયાસતના
સીમાડા પહોંચા કરવા હતા. પરસ્પર એ સહુ જમીનોની ખેંચતાણું
કરતા હતા, અને એ સહુને દળબળ પૂરા પાડનારી ઈસ્ટ ઇન્ડિઆ
કંપની આવી પહોંચી હતી. એના પ્રતિનિધિઓની, મોટા રાજ્યો
પ્રતિની પક્ષકારનીતિ નાના ગરાસદારોના દિલમા વધુ આકોરાનું
નિમિત્ત બનતી હતી.

મી. ડીનકેઇડ આ મુદ્દાને વધુ સ્પષ્ટ બનાવે છે : એ ખાસ તો કાઠી
બહારવટીઆ વિષે લખે છે :

At first mere robbers, they after many
struggles established themselves at the break-
up of the mogul empire firmly in the centre
of the province. They were, however, like
sikhs before the time of Ranjitsing, a loosely
knit confederacy, and they were unable in
the 18th century to make headway against
the growing power of Junagadh. Thus it was
that many of the smaller landholders wrote
over part of their lands to the surrounding
administration in order to secure protection
for the remainder. But this promised prote-
ction was not always obtained. It always happ-

ened that when the protecting state had acquired part of the Kathi's land, it hungered for the remainder. It would then provoke quarrels, and on some pretext or other violate its agreement. It was useless for the Kathi to seek redress in the State's own courts; so, calling together his servants and relatives, and placing his wife and children in some friendly shelter, he would turn his back on the homestead where his family had lived for centuries, and making Gir his Sherwood forest proceed to rob and murder in every direction until death, treachery or redress closed his picturesque but baneful career.

[Outlaws of Kathiawar : page 8-9]

બહારવટીનાં પ્રકારો

✕ એ સંલેગોમાંથી ત્રણ ચાર પ્રકારના બહારવટીઆ જનગયા.

પહેલો પ્રકાર : પોતાના ગરાસ લપર થયેલા અન્યાયી આક્રમણ સામે મરવા માગવાનો નિરધાર કરીને લેલા :

૧ લેસોજી વેલોજી : જુનાગઢ-અમદાવાદની મુઝલ સુબાગીરી સામે : ઈ. સ. ૧૪૭૨-૬૪: વીસ વર્ષ : બહારવટુ પાર પડ્યું. [સિ. બ. ભા. ૨]

૨ બીમો જત : ગોહલની સામે : ઈ. સ. ૧૮૦૦થી ૧૮૫૦ મુધીમા : પાર વર્ષ : ધીંગાણે કતલ થઈ ગયો. [સિ. બ. ભા. ૧]

૩ હીપો ખુમાણ : પાલીતાણા સામે : ૭૫ વર્ષની અદર : મરાયો. [સિ. ૨. ભા. ૫]

૪ ભેગીદાસ ખુમાણ : ભાવનગર સામે : ૧૮૧૬ થી ૧૮૨૬ સુધી : પાર પડ્યું. [સિ. બ. ભા. ૨]

૫ બાવાવાળો : નેતપૂર દરબાર દેવાવાળા સામે ઈ. સ. ૧૮૨૦ની આસપાસ : ધીંગાણે કતલ થયો. [સિ. બ. ભા. ૧]

૬ વરત ન શાધલ : નેતપૂર દરબાર દેવા વાળા સામે: ૧૮૦૦ પછી: ધીંગાણે મર્યો : પણ બહારવટુ પાર પડ્યું. [સિ. ૨. ભા. ૪]

૭ ભેવો ને મૂણ : ગાયકવાડની સામે : ઈ. સ. ૧૮૫૮થી ૧૮૬૭ (વિઠસન પ્રમાણે ૧૮૬૯): ધીંગાણે કામ આવી ગયા. [સિ. બ. ૨]

૮ કાફ મકરાણી : જુનાગઢ રાજ સામે : ઇ. સ. ૧૮૮૪-૮૫ [સો. બ. બા. ૩]

૯ રવોજ કોઠા : જોડણ રાજ, સામે : પાર પડ્યું. રાજ્યનો

૧૦ રામવાળો : ગાયકવાડ સરકાર સામે : ઇ. સ. ૧૯૧૬થી તે
ધોળાણે કાર થયે. [સો. બ. બા. ૩]

તે સિવાય નાના નાના, જેનો ઇનિદાસ જનસમૂહાયમા
નથી, તેવા ઘણા હોવા જોઈએ.

બીજા વિભાગ - પરોપકાર કરવા જતા, અન્યને ખાત
ફેાડ કરીને પછી બહારવટે નીકળેલા.

૧ સગજ કાવેડીઓ : સાલુદ રાજ સામે : સફળ થયો. [રસધાર બા. ૪]

૨ અમો મોરડીઓ : ભાવનગર રાજ સામે : ઇ. સ. ૧૮૦૦ લગભગ
ધોળાણે કતલ થઈ ગયો. રસધાર બા. ૩]

૩ આપરાજ વાળો : ગાયકવાડ તેમજ એન-સીની સામે : ઇ. સ.
૧૮૩૫ : કંઈની શિક્ષા પામ્યાં ને પછી છુટ્યો. [સો. બ. બા. ૧]

૪ નાથો મોઢવાડીઓ મેર : જામનગર સામે : આશરે ઇ. સ.
૧૮૩૦ : કામ આપ્યો. [સો. બ. બા. ૧]

૫ ત્રીજા વિભાગ : અંગત વેરને કારણે બહાર નીકળી જઈ કાયદા
વચ્ચે, પરંતુ બહારવટાના નિયમો મુજબ જીવન ગાળનારા :

૧ બીમો મલીયો : જુનાગઢ સામે - ઇ. સ. ૧૮૫૫-૬૦ : કતલ થયો.

૨ મીયાણો વાલો નાભીરી : ૧૮૬૦ : કતલ થયો : [સો. બ. બા. ૧]

૩ સાલોલીનો ચારણ નામરવ ગીચટ.

૪ રાયદે જુચટ ચારણ

૫ ચોથો વિભાગ : કેવળ ચોરીગુટને જ માટે નીકળેલા : પણ
બહારવટાના નિયમો પાળનારા.

૧ મોવર સધવાણી : માળીયાનો મીયાણો : ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૬ : વય
છ : બહારવટું પાર પડ્યું. [સો. બ. બા. ૩]

૨ એકલીયા (પુનરવ) : મોવર સધવાણીનો સમકાલિન.

પ્રથમ કોટિના બહારવટીઓ વિશે કીનકેઇડ ચર્ચાઈ છે અને
પહેલા વિભાગના બહારવટીઓ વધુમાવડુ રસભરપૂર છે, અને
તેઓ ઇચ્છાડના બેલા કાળના બહારવટીઓને સારી પેઠે મળતા આવે

નાર એક તો સૌરાષ્ટ્રની ભૌગોલિક સ્થિતિ છે: જિરના કુચરા અને ઝાડી
એટલા વિશાલ તેમ જ વિકટ છે, કે જિર તો માત્ર પેટ છે એવી
કહેણી ચારે છે. પોરબંદર ને જમનનર સમયોમા જરડો ને આતપરો
કુચર પણ એવા જ વકા છે પાચાળમા કાચાની ખીણે તેમ જ,
માણવી બચાનક ખાપો પડી છે. ઉડી ઉડી ભાદર ઝોઝા જેવી નહી-
ઓના કોતરો પણ બહારવટીઆના અમેઘ કિલ્લા એવા જની રહેલા.
ઝોખામણની કાટચ પણ આજથી પચીસ વર્ષ ઉપર ધોળે દિવસે
હસાવે તેવી કારમી હતી. એ બધી જગ્યાઓમા હીપરાહર, વેગલ
કોઠો, બાણગામે, સાણો કુચર, નાદીવેસો કુચર, પોલો ખાત્રો, બેરીઓ
ખાત્રો, વગેરે નિવાસસ્થાનો તો કાચમા પણ ઉતરી ગયા છે. જુઓ-

“ રામનાથના લગન આવ્યા,

લગનીવાનો દાસ ગોઝરો, બેરીઓ ગાળો,

કયા રોકાણો રામવાળો ! ”

બીજે આશરો નાના મોટા તાલુકદારોનો હતો. અનેક દ્રવ્યલાશ્ચુ-
, અગત અદાવતની તૃપ્તિ સોધનારાઓ, ને કેટલાક શુદ્ધિસે
સોજી પ્રસાવનારાઓ બહારવટીઆને સંધરવા હતા.

છંદ દેવતાની પ્રતિષ્ઠા

બહારવટીઓ એટલે-એશક એની વિવશલુરીતે-પ્રત્યક્ષારી ને વહેમી-
કોઈક દેવસ્થાનને આરાવે. લગભગ તમામ બહારવટીઆ પોતાના
છંદદેવની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીને જ બહાર નીકળતા અને અમૂક જાતની
શારીરિક પવિત્રતાના લોપખાથી એ છંદદેવતાનો કોપ નીપજવાનું સમજતા.
બીમી જાત રોજ રાવાર સાજા જમીઅલસા પીરની દરગાહ પર લોખાન
જગડાવી તરમી ફેરવી પોતાની તલવારને પણ મૂપ રેતો. બાવાવાળો
રોજ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત વેળા, ધીનો દીનો પેટાવીને સૂરજ સન્મુખ
માળા ફેરવતો - ચાહે તેવે રથળે હોય, પાછળ રાત્રીની ફોજ ચાલી
આવે, છતાં પણ એ આ નિત્યનિયમ ન ચૂકે. કહેવાય છે કે એની
પૂજની જ્યોત આપોઆપ પ્રગટ થતી. પરંતુ આજરે જ્યારે એ
બહારવટીઓ પાપ ને અન્યાયમા ડૂબી ગયો ત્યારે એનો કાળ આવ્યાની
સાક્ષી રૂપે બીહંગીના ઉછા તરફ દિવસ સુધી એ ‘રેલી જ્યોત’ પ્રગટ
ગતી થઈ. વાલો નામેરી પોતાની સાથે પીરનો ક્રીમખાપી વાવડો
“જે અને રામવાળો સૂરજદેવનો પાને રાખતો. વાથેરો દારિકા-
તેજો સેવક હોઈ ‘જે રણછોડ !’ એ એની રણુલાક હતી;

જોધા વાઘેરનો લત્રીજો મુળ માણેક પણ એવો જ જોઈએ અને વિચિત્ર પ્રકારનો પ્રભુભક્ત હતો. એણે તો માધનપૂર છૂટવાની મંથરાતે જ, મદિરના પૂજારીને પકડી મળાવી, મદિર ઉઘડાવી, માધવરાયની પ્રાંતમાને બાઝી પડી ચોધાર આમુડે રૂદન કર્યું હતું. અને મોવર સઘવાણી સરખા ચોરને પણ 'કાઠાવાળો પીર' રવખે ચાલી સદેશા દેતો હોવાની માન્યતા હતી. પ્રાચીન બહારવટીઆ જોસાવેજ તો દેવી માતાએ આપેલા બે ધોળા રોડ પર ધોડાને બદલે અમવારી કરી વિપમ નદીએ ઠેકી જતા હોવાનું જોવાય છે. બહારવટીઆ એટલે શુકનઅપશુકનના મોટા જોઈએ : જૂના કાગળા સગાથે અકર્ષક શુકનાવળી રાખે. ગવેડાનું ભુકણું, લૈરવપક્ષીની બોલી, સામે પવને ધનનું લડવું, વગેરે ચિન્હોમાંથી આ શુકન જોનારા શુભાશુભ પરિણામ કહી શકતા. ગામ ભાગતા પહેલા કાંઈ બહારવટીઓ સીમાડે મૂકેને અમૂક સ્ફુરણા અનુભવતો તેને હજીદેવની અનુમતિ સમજ લેતો, તો કાંઈ રામવાળા જેવો પોતાની ટાળીની સખ્યા-ગણતરી કરીને નવ જમીને બદલે દસ દેખાય તો 'દસમો સૂરજ ભેરે છે' એમ ગણી ચાલેનો. સખ્યા ન વધે તો વળી જતો. હજીદેવની આરાધનામાં બેરાક આત્મ-વશાનો જ આશય હોયો હતો. .

દેહદમન

આવી રીતે દેવદેવીઓની મદાય મેળવવી જોઈલે પવિત્રતાના, દેહદમનના, એવા બિરહોનું પણ પાલન કરવું. ધણી વાર તે એ પાલન અગળ બની જતું. એક બાજુ અનુષંગોનો સહાર અને બીજી બાજુ નાના જાતુની પણ જીવન-રક્ષા. જોસાવેજે તો પોતાના અમ પરની જૂ પલ્લ ન નાખી દેતા ડગલામાં જ સાચવી જવારતા કહેવાય છે કે એ ડગલાઓમાં એટલી તો જૂઓ ખદખદતી કે પોતે બાન પકડેલા માણસ પાસેથી પૈમા કઠાવવા માટે તેઓ તેને એ ડગલા પહેરાવી જૂઓના ચટકાથી તોબાહ પોકરાવતા છતાં એટલી બધી જૂઓ એ જોગી જેવા ભાઈઓ કાયમ પોતાના ગરીબ પર ધારણ કરી રહેતા. એટલું જ ખસ નથી. એના કાકા ગજાદાસને તો પીઠ પર પાડું, પડેલું : એ પાઠામાં ગજાદાજી લોટનો પીડો ભરીને કીડાને એ ખવરાવી જવારતા. કીડા નીચે પડી જાય તો કપાડી પાછા પાઠામાં નાખતા.

યતિધર્મ

સારા બહારવટીઆ તો શુદ્ધસ્થાવ્રમને પણ ત્યજ દેતા હતા. જોગી-દાસના સ્ત્રીબાલકો લાવનગર કાકિરના દરબારગઢમાં અટકાયતે પડ્યા

હોવાથી એણે કે કે વરો સુધી ગૃહસ્થાશ્રમના દર્શન પણ નહોતા લીધા. નેસાજવેનજના બાળબચ્ચા પણ વિખૂટા પડીને ગુપ્ત વેશે નંદોના પખા (ટોળા) સાથે ભમતા હતા. એથી યે વંડુ રોમાચકારી કયા તો જી ચાપા ખુમાણુ નામના જુવાન કાઠીની પાલીતાણા રાજ્ય સામે બહારવટે નીકળનાર કાઠી હીપા ખુમાણુનો એ નાનેરો દીકરો પિતાની આજ્ઞા થતા પોતાને ગામ માતાને રાતે ખરચી આપવા બધ છે: મા રાત રહેવા વિનવે છે પણ એને તો બહારવટ પાર પડ્યા પહેલાં ધરતુ પાણી પીતુ યે દુરામ છે. માતાએ માન્યુ કે જ્યારણા હશેથી એની સ્ત્રી સાથે ચાર ગાંધા એક ધરે તો દીકરો રોક્ષક જશે. એટલે બહાનુ બતાવીને અદર મોકલ્યા ચાપો અદર ચારયો આરાભરી કાઠીઆણીએ ઢોલીઓ ઢાક્યો જુવાન ચાપાની આખ બહલી જાયો “કાઠીઆણી છા? અગણે ઢોલીઓ! હુ બહારવટે છુ એટલી યે ખજર ન રહી!” એમ કહી ચાપો ગયો: અને બીજા જ રાતે ગારીઆધારનાં દરબારમંડને ઉખરે મેરજ સધીની ગોળીથી વાંધાઈ મરણ પામ્યો.

બાકી ઉતરતી બ્રમિકાના મોવર સઘવાણી જેવા બહારવગીઆ છુપી ચોરીથી પોતાને ઘેર જતા અને રાત્રિઓ ગાળી આવતા.

દયાદાન

વાલો હુઠીઓ ને વેગા રણમા ઉટલું કુડાડું કરીને સામે આવતા રાત્રીઓ સાથે ધુણ્ણ કરી રહ્યો હતો ત્યારે કહેવાય છે કે રાત્રીઓએ આંધોનુ ધણુ આડે ઉભું રાખ્યુ, અને વાલાએ, પોતે મુસલમાન હોવા છતાં પણ, ગાયો ઉપર જોળીબાર ન કરવાની આજ્ઞા દઈ, કેવળ ગાયોને નસાડવા પૂરતા જ પગ તરફ બડાકા કરી પોતાનો બચાવ કર્યો.

જોધા માણેકે કોઠીનાર લૂટીને ત્રણ દિવસ સુધી કોઠીનાર પર રીતસર રાજ કરી, ન્યાય સુકાવી, ગોદરે ગાયોને કપાસીઆ નીચાં હતા અને બ્રાહ્મણોની ચોરાશી જમાડી હતી. બ્રાહ્મણો, પાવા, સાધુઓ વગેરેને ખવરાવવાનો આગ્રહ તો લગજ અદરેક બહારવગીઆએ બતાવ્યો હતો. અલબત્ત એમા તો ધર્માદાની રૂઢિગત બાવના જ હતી, પરંતુ બહારવગીઆના મનમા એની બાવના તો હતી જ. (શીવાજીએ પણ પોતાના સરીર બારોબારનુ સુવર્ણ બ્રાહ્મણોને જ વહેચ્યું હતું.)

સ્ત્રીજાતિનું સન્માન

લોકસમૂહ તો આ સર્વથી ઉચ્ચ-અતિ જિવા એવા એક યતિ-ધર્મ, ઉપર શીદા થાય છે એ હતો સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેના સન્માનને.

બહારવટાં-ધર્મ : જોગીદાસ ખુમાણે અને કાકુ મકરાણીએ પોતાના પર મુઝ જની પરણવા આવનારી મુંદરીઓને તિરસ્કાર કરેલો. જોગીદાસ તો પોતે સ્ત્રીજાતિ પ્રતિના સન્માન રૂપે ઝળ્યો ત્યાં સુધી હંમેશાં હાથવ્યાલના રસ્તા તરફ પોતાની પીઠ દબને જ બેસતો હતો. કાંઈ દિવસ રસ્તા સન્મુખ મ્હોં રાખીને તે નથી બેઠો. સ્ત્રીને દેખતાંની વાર જ એ પોતાના મ્હોં પર પછેડીનો ધ્રુમટો તાણી જતો. એટલું જ બસ નથી. એણે તો પોતાના માનમાં ભાવનગરની કચેરીની અંદર અધમ વારાંજનાને પણ નૃત્ય કરતી અડકાવીને "મારી માબોનું" કહેલી.

બહારવટીઆની એ સ્ત્રી-સન્માનની ભાવનાએ બીજી સર્વ ભાવનાએ કરતા વધુ સચોટ અસર જનતા ઉપર છાટેલી છે, અને તે કારણે જ ચારણોએ પણ સહુથી વધુ મૂલ્યવતી કવિતાના અર્થ એ શિષ્યને જ અડાવ્યાં છે. એના જ ફુલાસોરકા વધુ જોરદાર, વધુ પ્રચલિત ને વધુ બંધા છે :

ઠણુકો નાર ધીયે, ચત ખૂમા ! ચ ળયું નહિ,
ભાખર બીલડીએ, જડધર મોયો જોગડા !

[ઓ ખુમાણ ! નારીના પગનો કમકારો થવથી તાર ચિત્ત કદિ ચડ્યું; જ્યારે બીજી બાબત તો ઓ જોગીદાસ ! મોટા જડધારી 'કર પણ કુદ્ર એક બીલડી ઉપર મોહી પડેલા !]

પરનારી પેખી નહિ, મીટ મોણુદાર !
શીંગી રખ ચળિયા, જીવણુ જોગીદાસીઆ !

ઓ માણા , . ઠી) ના કુખ ! ઓ જીવાન જોગીદાસ ! તેં તો પરનારી તરફ આંખની મીટ પણ નથી માંડી; જ્યારે પેલા વદ્ધ શૃંગી ઋષિ જેવા પણ ચલાયમાન થઈ ગયા હતા.]

કા મકરાણી પણ કાઠનો એવો જ સાખૂત : ઘરની ઝોરતને તો એણે મકરાણીમાં મોકલી દીધેલી : જે ભાઈઓને લઈને ગામડા ભાંગે છે : એક દિવસ મોડી રાતે લોઢવા ગામના એક કંદારીઆ રજપૂતનાં ઘરમાં પેસતા એ ઘરની સૂતેલી સ્ત્રી અર્ધ નાપાવરયામા જ ઉઠીને નાડી : કાકુ પીઠ દબ ઉભો રહ્યો : કહ્યું કે જન ! તારા કપડાં સંભાળી લે : પણ એ અબળા ધાકની મારી હલી ચલી ન ચકી : જન ! તારી ખડકી દબ દે ! એટલું કહીને કાકુ બહાર નીકળી ગયો. એ ઘર ન છૂટ્યું.

લાવસાને ખાતર તો શું, ચોકખી છૂંટને ખાતર પેલું સ્ત્રીના શરીર પર હાથ નાખવાનું ઘણાખરા બહારવટીઆઓની 'નીતિમાં નામ'નૂર હતું. વાઘેરો છૂંટી વેળા દૂર હયા રહી સ્ત્રીઓને આટલું જ સુ બોધન કરતા કે “ધરેણા ઉતારી દે બેન ! તારી લોભધઓને પહેરવા લુગડા નથી, ખખર છે ને ?” ખાતર સઘવાણીએ પણ એજ વર્તાવ રાખેલો.

એથી થે અધિક સ્ત્રીસન્માન કાઢ્યો પોતાના જ કદા સત્તુ કર્નલ હંડીની ઓરત તરફ ખેંચાવેલું હોવાની સાક્ષી રવ. જસ્ટીસ ખીમને મુક્કા આપેલ છે. અતરિયાળ એ જ્ઞાનાચક્રના નવા આગે- પોલીસકમિશનરીની

બીજે ધા ન કર્યો: પણ ખોવણ વાખ્યું કે “જેલીઓ! આની નીચવા આપણને નહિ છેડે. આપણે બહારવટું ખતમ થયું! આજથી આઠમે દિવસે આપણને હટકવા હાથરો. ”

બરાબર આઠમે દિવસે બહારવટીઆની આખી મરણીને એન્ટ્રી પોલીસ ઉપરી ગોર્ડન સાહેબે પેચાપખી નામના, બહારવટીઆના દોષી આશ્રયદાતાની મારફત કેરી લાડવા મોકલી ખાનારને બેહોરા બનાવે તેવું ઝેર ખવડાવ્યું અને બેગુલ્લ બહારવટીઆ મરાયા. લોકો - આને છે કે વાઘાની ઘેર લવિષ્ય-વાણી સાચી પડી.

બહારવટીઆનાં શરીરબળ

અનોધા કૌવત આ સૈરામીય લડાવક નતિઓમાં બરેલા હતાં. વિકટ હુંગરાઓ ઉપર અને નદીઓના પૂરમા ચલુ એ લોકો પોતાનાં જોરાવર ઘોડાને દોડાવી જતાં. એની સાક્ષી એમના સંતાવાનાં સ્થળો આપશે. પગપાળા, બહુકો તથા દારૂગોળો વગેરે ત્રણ ત્રણ મણુનો બોલે શરીર પર લગાવી તેઓ શતોશત ત્રીસ ત્રીસ ગાઉ નીકળી જતા. પોતાના સાથીઓનાં શબને હડાવી લઈને નાસી જતા. પાણીમા તરવું ને પૂર વીધવા તો એને સહજ હતું: અધરાતે, બી. બી. સી. આઈ. ની દોડતી ગાડીમાંથી પોલીસને મારી, હાથમા હાથીઆર ને પગમા બેગીઓ સહિત નર્મદાના પૂલ પરથી છલમ મારી નદીનાં પાણી તરવાનો જે પ્રસંગ મામદંભમ નામના મીયાણાને તામે બોલાય છે તે તો ન્હોનો પણ નથી. સરકારી રાજમાં બનેલો છે. અને આજ પણ ભરચોમાસે જ્યારે મચ્છુ નદી, દરિયો તથા રણ પાણીમા એકાકાર બની જાય છે, ગાંડાવર પાણી ઉમટે છે, ત્યારે માણીઆના મીયાણાઓને હાથપમ બાધીને તમે ફેંકી દો, તો પણ એ ગાકના ગાઉ સુધી તરી જાય છે. એ જ મામદંભમે ધાંમાણામા પોતાના બહાર તીકળી પડેલા આંતરડાં પાછાં પેટમા નાખી, બેઠમા બાધી લઈ મૃત્યુને પોતાની કબર તૈયાર ચતા સુધી થંભાવી રાખ્યું હતું. પાલીતાણાના બહારવટીઆ હીપા ખુમાણના દીકરા ચાંપા ખુમાણે, મધરાતે પોતાના બન્ને પડખા બાધીને જોખી આળી ગવેલી તો ચે જરા, ચે સીસકારો ન કરતા, ધીઆણે ભંગાણુ ન પડે, તે ખાતર, થોડી પર બેઠાં બેઠાં જ નેવાણું નળીયું લઈ, જે દુકડા કરી, કમરની બન્ને બાજુએ ચાપી દઈ, ઉપર પાટો કસકસાતી લોટીને સોજી રાખ્યું હતું. કોઈને જાણુ પણ ચવા દીધી નહોતી. ઓખામટળના દરિયામાંથી સરકારી આગબોટ જ્યારે રાખો-હાર બેઠનાં મહિરાના ચોગાનોમાં ઝુપચાટ જોવાઓ (એટલે કે નીચે

પડીને ફાટનારા ગોળાઓ) વરમાવી રહી હતી, તે વેળા વાઘેર બહાર-
વડીઆઓ ગોઠડાના લીના ચાલા લઈને ગોળા સાથે દોટ મૂકી એ
ગોળાને ફાટના પહેલા તો દળાવી ખુઝાવી નાખતા. વાલા નામેરીના
સાથીઓ, ગોઈન સાહેબે મોકલાવેલા કેરી લાડવાનો નરો નરોમા
ચડી ગયા પછી પણ નાસીને રણુમા રેતીના ઓઠા કરી યુદ્ધ લેટલા
હતા. જીવલેલું જખ્મો થયા પછી પણ પડીને, સૂઈને, ધુળ ચાટતા ન
મરવું, પણ બેઠા બેઠા, ‘નર્થી મર્યા, જીવતા છીએ,’ એવો મોરો રાખીને
શ્વાસ છોડવા, શ્વાસ નીકળી ગયા પછી પણ મળવું બેઠા રહેવું :
એ તેઓનું અભિમાન હતું. મોતની સજા પામેલા મેર બહારવડીઆ
હરબમ રાતડીઆએ પોરબદરની તોપ સાથે બધાવાની ના પાડી,
પોતાની મેળે જ તોપના મુખને બાથ લેરીને લડી જવું પસંદ
કર્યું હતું.

શત્રુતાનો પ્રકાર

રાજસત્તાઓની પરિભાષામાં આ સર્વ લોકોને ‘હરામખોરો’ અથવા
બદમાશો’ રાબંધી બોળાવવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલાએકને
તુઓ પ્રતિનો વર્તાવ ધણી ખાનદાનીથી લેરેલા હતો. હરામખોરો
મેવી ખાનદાની બતાવી રાકે જ નહિ. જોગીદાસ યુમાણુ પોતાના
પુત્ર કાકોર વજેસંબજના પુત્ર કેસરીસ ગવું મૃત્યુ થતા અંત વેરો શિલો-
મા લૈકિકે જય, કાકોરના રાણી નાનીબાને વગડામાં રાત્રિયે રાધા
રાવડા નામના છૂટારાના હાથમાથી ઉતારી છેક બાવનચરના સીમાડામાં
ફૂડી જય, કાકોરની દીકરી-તે પણ રાણીની નહિ, રખાતની દીકરી-
|| ગામ બોડકીને પાદર નીકળી, પોતાની દીકરીનું ગામ સમજ ન
ટી, એ બદમાશના લક્ષણ ન હોય. વાઘેર બહારવડીઆ, હાથમા
રી બહુકો છતા “લાખુના પાળનારને ન મરાય” એ બિરદ રાખી
રાખબહાદુર બલમસંગને મારતા નથી, પણ “સજા બહાદુર !
તારી લેટનો જમ્મીયા સલાવજે !” એટલું કહી ગોળી છોડે : જમ્મીયા
લડાવી નાખે : એ શત્રુધર્મ. બીજા પ્રસંગ : સરકારી સૈન્યથી દારીને
વાઘેરો દારિકા છોડી નાકા જ ત્યારે મકનપૂર ગામના વાઘેર સમજા
કુલાણીએ રાત્રિના અધારામાં રસતે એક આદમીને પડેલો દીકો.
પડકારો કે “કાણુ તું ?” પડેલા માણસે જવાબ દીધો. “હું તારો
રાત્રુ તારી, સવેલી સ્ત્રીને ઉપાડી જનાર.” “કેણુ વસકવાળો
વેરસી ?” “હા, અટાણે તારો વેર વાળવાનો સમય છે, મને
જાત હુકો કર.” “વેર અટાણે ન વાળુ. અટાણે તો તું

મારો બાઈ યા. વર તો હું પછી વાળીશ.” એમ કહી તે જખમી રાત્રીને પીઠ પર ઉપાડી, વસથ ગમે મૂકી આવ્યો. વાલો બહારવ-ટીઓ પોતાના એક મીયાણા દુરમનને સામે આવ્યો આવ્યો દેખે : ગોળી ચલાવે છે : એક પછી એક સાત ગોળી મારી પખુ રાત્રીને એકપેપલુ ન આડી : બંદૂક મેલીને વાલો સામે ચાલી : “આવ એડી આવ, તારી જાનરી હજી બાકી છે. ખુદની ‘ઉપરવટ મારે નથી યાત્રુ’ આવ, કમુઓ પીએ.” એમ કહીને આદર આપે છે. બીજા એક દુરમનને છેક કચ્છના દેવળા ગામ મુધી મારવા ગયેલા : એ સંધી રાત્રીએ આવીને પોકાર કર્યો કે “એ વાલા ! તારી ગા.” વાલો કહ્યું. “મા યાજી ! કે બાંજરડા !” રાત્રીએ ત્રણ વાર બાંજરડા હીધા, અને એને ગાય ગણી વાલાએ છાંટી હીધો. વાલેદોને માટે તો સત્તાવાર બોલાય છે કે નાસના રાત્રીને તેઓ “પે મ બજો ! બાપા ન ભાગો ! ‘માત્રુ’ દૂધ ન લલવો !” એવા દુરાનનના પડકાર કરતા. બનતા મુધી ભાગતા રાત્રી ઉપર ધા ન કરતા.

ખુલ્લસમર્થો કાફ, પોતાનાં કુળ પર કારમાં વીતકો વીતાવનાર પોલીસીકલ એજન્ટ રજોઈને કાર મારવા જતાં, ચોડામાં ચુરે, બીજા ગાડીમાં બેઠેલ અન્ય ગોરાને કે રજોઈની મડમને ન મારે, નેકસન સાદેખ એને નિરાશાજનક જવાબ દેવા જંગલમાં એકલો મળે ત્યારે પલ્લુ નેકસનને ખાન ન હાલે, એ સ્વાર્થભાગમાં ખરો રાત્રી-ધર્મ ગ્રહેલો છે.

લીમો જત બળીઆરાના કુંગર પર એક જ સાચીના સાધમાં માફલ બનીને બેઠો છે : એચતો રાત્રીની ફોજે પેરી લીલો : રાત્રીના મીરે સામેથી પડકાર્યો કે “હવે લીમો ભાગે નહિ. જણનારી લાગે !” લીમો ઉઠ્યો રહ્યો : રાત્રીએને દાક્ષ લીધી કે “તમે મને મારી નાખશો એમા તો શક નથી. પલ્લુ મઈની રમત જોવી હોય તો આડ હથિયારે આવી જાઓ !” તલવારની રમત મંડાય : બીજાએ ડેરી ડેરીને દુરમનોને વાંસના ધા કર્યા : ને પછી દમાથી એનો દેહ પરે : એ કયામાં પલ્લુ રીયર્ની ખાનદાની છે. આવો રાત્રીધર્મ જે ન બતાવી શક્યો તેણે પોતાના સાથીઓની ને પ્રજાની દિલસોજી ગુમાવી હતી. બાવાવાળાએ મદાધ બની પોતાના રાત્રી દરસૂરવાળાને સાંતી હાંકતો કર્યો : ભિત્રો કહે ‘બાવાવાળા ! એને જે જાણું તો દો !’ બાવાની છાતીએથી ન, છુટ્યું : સાથી રીસાઈને ચાલ્યો ગયો : રાત્રીધર્મ સમજવાની ના પાડનાર બાવાવાળાનો એણે ચોરે દિલસે નાશ કર્યો.

બહારવટીયાની વીરપૂજા

સાચો બહારવટીઓ પોતાનામાં બેટલું વીરત્વ પ્રગટાવી શકતો તેટલો સામા શત્રુના વીરત્વને પણ સન્માન આપી શકતો હતો. મોવર તો નર્થો છુટાસે હોવા છતાં પેલા પારકરના બહાદૂર વેપારી વાણીયાને એક મલવારે પોતાની આખી ટોળે સામે આવતો લાણી 'રંગ ટુને' પોક્કારી વણ્યુટથે ચાલ્યો ગયો સામન્ટના બોલ પર ઇતબાર રાખી સરકારને રાશ્નુ થયો વાંચેર બહારવટીઓ ભેધામણેએ એકલા દ્વારકા જઈ બાઈન સાહેબની સાથે આખોની પણ ઓળખાણ વિના, કેવળ એના સંદેશ પર વિશ્વાસ ધરી મુલાકાત લીધી અને મૂળ માણેક એવજ વિશ્વાસે હથીઆર છાડવા જતા ફસાઈ ગયો શત્રુઓની ઉપર આવો વિશ્વાસ મૂકવાની સાફદિલ હીમત બીરે ચોરડાકુઓમા નથી હોતી. દુગાની દેહસત ન રાખે એવું વીરત્વ આ લોકોની છાતી નીચેથી અનેક વાર ડોકિયા કરી જતું. એના સર્વોત્તમ દક્ષતનો કિસ્સો આજ પર હુબર ઉપર એક આરબનો બની ગયો છે. વાંચેરોનો હક્કો થતા આખી ફોજ ભાગી તેમાથી ફક્ત એક જ સુવાન આરબ 'હમ નહિ હુટોગા' નીમકે ખાયા।' કહી હલો રહે, એટલે એ વીરતા પર મુગ્ધ બની વાંચેરો એને રસ્તો દઈ દે. પણ પોતાના ધણીના સરભમ પરથી આરબ મર્થા પહેલા ખસવાની ના પાડે, એટલે બહારવટીઓ પણ એને એકને સામટા જણ થઈને મારવાની ના પાડે, આખો દાયરો બેસે, આજેકે બહારવટીઓ એ આરબ સામે લડે, છેવટે આરબ પડે, અને બહારવટીઓ એની રીતસર મૈયત કાઢી ફેંકાવે. એ ધટના એક નજરે લેનાર શત્રુ-સૈનિકને મુખેથી કહેવાતી આવી છે. રકોટ કૃત 'આઈવેન દો' નામક નવલ્લમા રોમીનકુટ વિષે પણ આવી જ કથા આરેખાઈ છે.

ઇતિહાસ કે કલ્પના ?

આ બધી ધટનાઓ વિવક્ષણ હોવાને કારણે અસંભવિત હોવાની પણ શંકા પડે. આ કિસ્સાઓ કથાથે બોધાયા નથી. બહારવટીઓની વિરોધી સત્તાઓને દફતરે તો એને રચાન જ ન સંભવે. સદાજ છે કે એ દફતરો બહારવટીઓને હુરામતોરો, દૂરાસઓ, બજવાઓરો એવા શબ્દોમા જ વર્ણવે ને બહારવટીઓની સામળી બાબત રજુ કરી એને વધુ સામળી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે. તેમ બીજી બાબત લોકોને પણ પોતાના સારાનરસા તમામ અનુભવો છુપાવવામા જ પોતાની સલામતી લાગતી હોય. બહારવટીઓ સાથે પડેલા પ્રસંગો પકડાઈ જતા વસ્તીને રાજસત્તાનો ખોફ બહારવે પડતો, તેથી તેઓ પણ ચુપ રહ્યા

હોય. ધીમે ધીમે સમય જતા, રાજસત્તાનો ભય હટતી જતા, લોભાના એ બહારવટીયાની ધટનાઓ ઉખળવા લાગે છે. સિયાહુ રાત્રિઓની રાખાઓ એ કથાઓ વડે વધુ ઉખાવત બની રહે છે, વાડીઓની વડ-પદાઓ, મામના ચોરાઓ, અને ટેલી દોડીના દાવરાઓ એ ભૂની છુપાવેલી વાતો વડે વધુ પ્રદીપ્ત થઈ રહે છે. અને છતાં નામદામ સડોઆ 'વગર ન' ધણી વાતો મોખમ ઉચ્ચારવી પડે છે. એમા કાઈક વીરત્વ ઉપરની માનબુદ્ધિથી પ્રેરાઈને, તેમજ કાઈક કલ્પનાના રંગે રંગાઈને, કવિ કાવ્ય રચે તે પ્રમાણે પ્રભુ ય આ બહારવટીયાની આસપાસ નૂતન ધટનાઓ ગુથી કાઢતી હશે. ઉચ્ચાટના કેટલાએક ઇતિહાસકારો પણ એ મત ધરાવે છે. રોબીનહૂડની ધખી ધટનાઓ કપોલકલ્પિત હોવાનું કહેવાય છે. અથવા ધણી ધણી, બિન્ન બિન્ન રીંધેજો તેમજ વ્યક્તિ પરત્વે બની ગયેલી બોલાતી ધટનાઓનો સમુચ્ચય કરીને મેધધનુષના રંગસમુચ્ચય સરીખા એક બલવાન વીર ધડયો હોવાનું પણ બોલાય છે. માનવી મરી ગયા ખજી અમુક સમયે એના રમૃતિચિત્રમા એવા અવનવા તેજ-છાયા પૂરવાની લોક-પ્રકૃતિ જાગજહેર છે. દાખલા તરીકે મોવર સઘવાણીએ એક સાહેબની મડમને લઘવી જઈ પોતાના રહેઠાણમા ખેડેન કરી રાખીને ઉવટે એક હજાર રૂપીઆનું કાપડું આપી સાહેબને ખાજી સુપ્રત કરી, એ વાત સારી પેઠે પ્રચલિત છતાં, એના જ એક સગાથી બહારવટીઆએ (એ છવે છે) નિર્મૂલ્ય કરી છે. (પરંતુ એથી ઉલટું કાફ ને લેકસનની, કાફ ને હંફીની મડમની, વગેરે ધટનાઓને સત્તજડ સાક્ષીપૂરાવા છે.)

આ કથાઓમા એવું Picturesque-કલ્પનાપ્રધાન તત્ત્વ કેટલું છે ને સત્ય કેટલું છે, તે નિર્ણય થવો મુશ્કેલ છે. કેવળ ચારણોની જ પાસેથી મળેલી આ કથાઓ નથી. પણ ચારણો, ભાણે, બહારવટીયાના સગાથીઓ, પોલીસખાતાના ભૂના અધિકારીઓ, અમુક બહારવટીયાની સામે હથોડય લડેલા ગીરતના માણુઓ વગેરે પાસેથી પૂછી પૂછી, બનતી મહેનતે સરખાવી સરખાવી એકઠી કરેલી આ ધટનાઓ છે. બહારવટીયાના સગાયમા લેઓ બહારવટે નીકળેલા, તેવાઓમાથી

•“Nothing would be more natural than the gradual clustering of tales round a hero. Robinhood himself is a good example of this. Some remarkable ballads give expression to his dallying exploits and hairbreadth escapes.”

પણ મળ્યા તેટલાના મુખબોલ ઝીલ્યા છે. 'તેમ છતાં કલ્પનાના સંભારથી આ કથાઓ છેક જ મુક્ત હોવાની ખોળાધારી કાઠથી ન જ લેવાય. ઐતિહાસિક સામગ્રીઓના સુખાદક તરીકેની ફરજ, અદા કરવા જતા એકપણ કલ્પિત *fictionous* પાત્ર ન ઉમેરવાની ચિન્વટ રખાઈ છે, પરંતુ ઘટના વર્ણવવા જતા સુખાદક લોકોક્ત વૃત્તાંતને ચાહે તેટલો વફાદાર રહ્યો હોય છતાં એમાં એ પોતે પોતાના મન પર પડેલા રંગોની મિલાવટ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. ખુદ પાત્ર સાથે એને તદ્દવૃત્તિ સાધવી જ પડે છે. પાત્રની ઐતિહાસિક પ્રકૃતિ તેમજ અન્ય આછી ધાટ રખાઓ પામી ગયા પછી એ વર્ણનની વિગતો તો પોતે જ ધણે ધણે ઠેકાણે પૂરી છે. પોતે કથારૂપે કહેવા જતા કથાની ઐતિહાસિક મર્યાદાને માન આપતો હોય છે, અને છતાં ઐતિહાસિક વસ્તુવત્ ઠેવળ 'રીપોર્ટીંગ' કરવાનું પણ એને પાલવતું નથી. આ બધી સહકામણુ વચ્ચે ઇતિહાસ ઉપર થોડો ધણો વરખ ચડ્યા વિના રહી ન જ શકે. મુખપરપરાએ ચાલી આવતી ઘટનાને એ રીતે અનેક કલ્પના-પુટો ને ભાવના-પુટો ચડ્યા જ હોય છે. જેમ સમય લાગે ત્યારે, તેમ તેમ એ પોષણના ઘર વલુ બદા થતા જાય છે.

પરંતુ આપણી આ ઘટનાઓ હજી બહુ બહીષ્કારાણી નથી. એને હજી કેટલાક નજરોનજરના સાક્ષીઓ હોવાનો લાભ છે. એનું આલેખન પણ નવલકથાની નવસજ્જ શૈલીએ અને વિગત પાત્ર કે રચના બધેનોથી મુજબ બીજાબધારીની રીતે નથી થયું. તેટલી તેની વિશ્વસનીયતા વધે છે. ફરકેફરકે ઘટનાવાર, સુખાદકને કેટલું વસ્તુ મૂળ મળેલું, અને તેમાં પોતે કેટલો ધાટ પોતાની કલ્પના વડે આપ્યો છે, એ બતાવતું અત્રે દુકી જગ્યામાં વિકટ બને છે. પણ સુખાદક પોતે ખાતરી આપે છે કે પાત્ર તેમજ પ્રસંગને માત્ર *proper perspective* માં મૂકી ગયાય, તેટલી શબ્દ-ચોજના ચોજ્યા સિવાય એણે લગાડે છુટ પોતાની કલ્પનાને લેવા દીધી નથી. અને તેથી જ 'બહારવટા' વિષેના આ દુલનાત્મક લેખમાં એ ઘટનાઓની સાક્ષી યાકવતું ઉચિત ધાર્યું છે.

અંગ્રેજો પર દાઝ

બહારવટીઆ માહેના ધણા ખરા, જેને અંગ્રેજ રાજસત્તા સાથે અથડાવું પડેલું છે, તેઓની મુરાદ હમેશાં ગોરા અમલદારો સાથે મુકાબલો કરવાની રહેતી. ગોરાને મહાત્મ કરવામાં તેઓએ પોતાનું ગૌરવ માન્યુ હતું : બાવાવાળાએ આટને જાલી ચાર મહિના રાખ્યા.

[અને એ જાણુ રહેલું નહિ થઈ પડ્યું હોય. 'હું હથીયાર વિનાનો હતો' એ કેપ્ટન આટની વાત [સિ. ખ. ભા. ૧ પા. ૫૩] ન માની શકાય તેવી છે. સૈરાટને દિનારે ચાચીઆને તારાજ કરવા આવેલો લશ્કરી ગોરો, દીવ-અમરેલી વચ્ચેની ઘોર ગીરને વટાવતી વેળા, જોગીદાસ બાવાવાળો વગેરેના બહારવટા ભણે અનુભવી બની. હિંસક પ્રાણીઓની પણ ધારતી વિના, એવા મારામારીના સમયમાં કેવળ એક કુમચીએ જ ઘેડેરવાર બની ચાલ્યો આવે, એ વાત જ અસંભવિત છે. આને શાંતિના યુગમાં પણ ભાગ્યે જ કોઈ અચેતનચાની કમર અથવા ગળથું રીવોલ્વર વનાના હશે, તો પણ તે યુગમાં શું ગોરો એટલો ગાફલ રહે? નહીં આટને છતે હથીઆરે જ કાઢી લડવૈયાઓએ દબાવી દીધો હશે.] આપરાજવાળાંએ બાણીઆના હુગર પર એક લશ્કરી સાહેબને કુક્યો. વાઘેરાએ બેઠ અને દ્વારકાની લડાઈમાં સોલ્જરોને કતલ કરવા ઉપરાત માહરડા પર દેખડ લાદીને લડાવ્યા. માથા નામોરીએ મરતા મરતા પોતાને જે આપનાર મોડીને ગોળીએ વીધ્યો. જોગીદાસ ખુમાણને જાણવા પોલીસીકલ એલર્ન્ટ બાઈન પોતે અમરેલી આવી ફોજ ગોઠવતો હતો એ છતાં ગોરાના પડકારથી કાઠી ડર્યો નહિ કાફુની રકોટ પર દાઝ - જીમલાને સૂટર ન મર્યાનો રહી ગયેલ વસવસો - એ બધામાં વ્યક્ત થતી, અચેને પરની દાઝ આવા આવા દોહામાં હતરી :

ટોપી ને તરવાર નર ઝેાઈને નમે નહિ
સાહેબને મહિના ચાર બાંધી રાખ્યો તે આવસા!

ધંદ ફરતો ધણું. દળવા કંઈ દાણા
(એને) ઝેાં બાંધીને માણા! બેસારી રાખ્યો આવસા!

વશ કીધો વેલણનો ધણી ગરમાં ધંદને જે,
(એની) વાળા! વલ્યાતે, જીજી પૂગી આવસા!

વીકે સરવૈયા વાઢીયા રણગેલા રજપૂત,
બાણીયાને હુગર છૂત સાહેબને મરજ્યો આપરાજ!

માણેકે સીંચાટો માંડિયો ધધકે લોહીની ધાર,
સોજરની કીધી શેરડી, ઓચાં ભડ ઓનાડ.

સોજરને સોજા કરી, વાઢે નર વંદા.
જોધો ધીંગાણે જૂઝણો (એના) દલ્લી લગ ઠંઠા.

મૂળને અંગરેજ મારીઆ, (એના) કાગળ પૂગા કાંચી,
અંતરમાં મહયમ ઉદરકે, સેયર વાત સાચી ?

તારી ને દખાણું તણા, વચ્ચાતે કાગળ વચ્ચાથ,
(ત્યા તો) મહયુ અંગણ માંથ વણે મોઢાં વાલીયા !

આ રીતે અંગ્રેજોની સત્તા સામે તેઓએ કર્યા પ્રજાવધી અન્યાય
બગર મુકાબલો કરી દેખાડ્યો હતો. ગોરાને એણે કદિ પોતાનાથી
ઉચ્ચે, ગોરાવર અથવા સાર્વભૌમ ગણ્યા નથી. ગોરાની ઓઠી પ્રતિષ્ઠા
લોકોના માનસ પર ન કસવા દેવામાં આ ઘટનાઓનો હિસ્સો છે.

શા માટે તેઓએ અંગ્રેજ સત્તા તરફ આઠલી ધૂણા પ્રદર્શિત કરી ?
અંગ્રેજ સત્તા આઠી બેસીને કાચદા અને બચવરયાનુ સુદૃઢ શાસન
ચલાવશે તો પોતાનું નેરકાયદેસર રજાછાદી જીવન કુધાઈ જશે તે
બીકે ? કે અંગ્રેજ રાજસત્તા સૌરાષ્ટ્રના હિતને હાનિ પહોંચાડી કબજે
કરી બેસશે તે બચથી ?

ઇતિહાસ વાચતા આપણને બે કારણો સૂઝે છે : ૧. અંગ્રેજો આઠી
મધ્યસ્થ સત્તા બની ન્યાય અપાવવા નહોતા આવ્યા, પણ ગાયકવાડ,
ભાવનગર વગેરે મોઢાં રાજ્યોની મદદે આવી એણે પોતાના સૈન્યબળ
વડે નાના જમીનદારોને જર ક્યાં હતા, એ લોક-માન્યતા : દયાત રૂપે
જોગીદાસ ખુમાણ.

૨. ઇ. ઈ. કં. નો નિઘ કારોબાર આખા હિન્દમાં સુપ્રસિદ્ધ
હતો. બહારના તીર્થયાત્રીઓ સૌરાષ્ટ્રે ઉતરી એની વાતો ફેલાવતા.

એ તિરસ્કાર અને તુચ્છકારથી જ પ્રેરાઈને વાઘેરોએ અંગ્રેજોને
'ચીથડેજ પર્ગેવારા : ચીથરાના ખમવાળા' કહ્યા હતા. અને વાઘેરોની
પાંસેથી મૂળે આખામંડળ આવકી લેવામાં મરાઠાઓને મદદ કરનાર
પણ અંગ્રેજો જ હતા, એ વાતનો દરા વાઘેરોને જેવો તેવો નહોતો.*

* કીનકેઇટ : Outlaws of Kathiawar : પાનું ૩૫

"He (Jodha manik) came, as his name indicates, from the Manik Stock that at one time ruled Dwarka and Okba Mandai, before the Mahrattas, with British assistance, established themselves therein."

બહારવટીયાનાં કાવ્યો

જ્યાં ન્યા વીરતા અને દિલાવરી ગઈ, ત્યાં ત્યા લોકોની કવિતા
પણ ચરા ગાતી પાછળ ચાલી બહારવટીયાના પ્રેમશોર્ષ
કવિતાને આકર્ષો છે : સુરોષમા પણ પ્રે. ગમીયાર લખે 'છ તેમ—
"The outlaw, now as an humble poacher and now as
an ideal champion of the rights of man against
church and state, is a natural favourite of the ballad
muse"—એ રીતે બહારવટીઓ કાવ્યનું પ્રિય પાત્ર બન્યો છે. (એક નમૂનો
પાછળ આપી ગયો છે.) સોરઠી બહારવટીયાના પ્રચલિત—ગીતોના
પ્રકારો આદલા છે.

૧. ગ્રામ્ય નારીઓએ રચ્યાગાથા રાસડા : સ્ત્રીદૃઢ્યને મૃત્યુની
કષ્ટતા વિશેષ સ્પર્શતી તેથી અને કંઠેથી આવતા મદશીઆ નીતર્યા :

આડે હુંગરથી ઉતર્યો નાથો, માઠાં શૂકન થાય,
ડાબી ભેરવ કળકળે નાથા ! જમણું લાંગર લાય,
ઝાઢને મારવો નોતો રે લગત લો સાગનો સોરો.

એણું જ બાવાબાળાનું ગીત. એણું જ "છતરીને છદને નોતો મારવો"

૨. રાવણહૃંચાવાળા નાથબાવાઓ, અથવા કાફીઓ રચીને ગાનારા
કૃષ્ણદેવરત્નગીરોના ગીતો : પોતાના વત્ત-વાધોના વાર પર ચડી શકે
તેવા હાથો ખસદ કરીને તેઓએ રચના કરી. એમાં વૈવિધ્ય મૂક્યું.
એની શબ્દ-રચનામયી સુગ્રામ-સૂર (trumpetlike sound) સર્જ્યો.
વંતુ પરતા વખાણો લેખા, છતાં ઇતિહાસનું આઠે નિરપણું ક્યું.
જુઓ :

ભુજવાળાનું ગામ લાંબું ને ફેણું ચડિયું ઠંભર,
ઉંટ ઘોડાં તેં આઠા દીધાં રે, ધીંગાણું છીધું ધરાર
નામોરીનો નર છે વંકો રે વાઝા ! તારો દેશમાં ઠંકો !

આ ટાળ મરઘ ને વેગીડો દોવાથી વારવાર વપરાયો. વળી
વાધેને વિરેની કાફીઓ એક નવો જ ચલો પાડે :

કોડીનાર મારીને લાય

ઝોખેજો રાલ કોડીનાર મારીને લાય.

ગોમતીએ રાલ કોડીનાર મારીને લાય.

આને માટે કીનકંઈક કહે છે : " ...is written in gay jingling metre, and affords relief after the somewhat wearisome quatrains of the Kathi bards "

એટલે કે આ કાફીઓ એકતાનતાનો કટાળો તોડે છે, અને રણગીતની અસર બેવડી વધારે છે. વળી માત્ર પ્રગણિતથી જ ન અટકતા કાફીના કવિઓએ તો અકેક કહીમા અકેક ઘટના મૂકી છે : કોલીનાર ભાખ્યાની ઠીક ઠીક કયા એ ગીતમા વર્ણવી દીધી છે. [મિ. બ. ૨ : પા. ૧૪૪] વાઘેરાની બીજી ત્રણે મરાહૂર કાફીઓ પણ એજ બધારણને અનુસરે છે :

ના રે છડિયાં હથીઆર અલા લા !

પાંજે મરણુંજે હકડી વાર, દેવોભા એતો,
મુરખા વંકડા ! ના છડિયાં હથીઆર !

આ છે Burden of the song : ગીતનો ટેક : માહરડાની ધાર પરના મરાહૂર ધીગાણામા દેવાની હઠતા ને હથીઆર છાટવા કરતા નરી ફીટવાની તત્પરતા બતાવતુ, રણવાદની માફક રોમાચ ખડા કરતુ આ ગીત એ એક ઘટનાને આધારે વાઘેરાના બીજા બાણીતા ધીગાણાની પણ દીપ નોવે છે. જુઓ : [સો. બ. ૨ : પા. ૧૮૬]

વેણો ધીમાણો પીપરડીને કીયો ઉતે

કિને ન ખાધી માર દેવોભા એતો,
મુરખા વંકડા ! ના છડિયાં તણવાર.

પરતુ રણગીતની રોમાચક અસર છાટનારી, ધીરવીરનુ જીવન સ્વરૂપ બાળેખનારી અને રાખ્દ-રચનાની શ્રેષ્ઠ રચિ બતાવનારી કાફી તો છે જોધા વિધેની : જોરો કેવે રૂપે બહારવટે ચડયો ? [મિ. બ. ૨ પા. ૧૩૩]

મનડો મોલાસે' લમાયો

જોધો માણેક રૂપમે' આયો.

કેસર કપડાં અલા ! લા ! માણેકે રંગીઆં ને
તરવારેસે' રમાયો—જોધો.

જોધા માણેકજી થડી અસવારી લા ! લા

સતીયેકે સીસ નમાયો—જોધો.

હવેલા બન્ને પ્રકારોમા કાવ્યત્વ ઓછુ : રસાલકાર નજીવો : રાખ્દો છેક જ સાદા : રાખ્દ-રચના સિધિલ : એની કક્કસતા ધસીને

આલિપ્તના લીસા ખાસા ખાટવાનો મત્ત નથી ; પ્રસંગોનું ઝીણું વિવરણ પણ નહિ : એટલે કેવળ સંવાદધ્યાના વાદનની સાથે જ આ ગીતો ગમતા થાય : "Combining narrative system with a lyric form" : "The verse is often crude, the tune is often coarse, but not seldom they have a genuine music." આ સંદર્ભે બરાબર આ વિશાગને લાગુ પડે છે.

૩. ચારણી દોહાગીતો. આ દોહાઓ જૂની પ્રેમકથાઓમાં છે તેવા, બહારવટીની સાંગોપાંગ ઘટનાઓના સાકળેલા નહિ, પણ કા કોઈ કોઈ પ્રસંગમાથી પ્રેરત, કા બહારવટીઆના કોઈ ખાસ લક્ષણના ધોતક, કા માત્ર સૌર્યપ્રેરક, અથવા તો કેવળ વધુ પડતી સ્તુતિના તાલક બને છે. જુઓ પ્રસંગવર્ણન : રામવાળાએ એક પાટીદાર કોળદારને ઈગોરાળામાં કાર કર્યો : એનો સૂચક દોહો રચાયો :

કણખી આંખો તો કાઠ્યમાં, એ લેવા ઇનામ
ગરવાળાને ગામ રહેલી ધણી રામડા !

આ પ્રકારના અનેક દોહાઓમાં ઘટનાનું વર્ણન નથી. ફક્ત ઉલ્લેખ છે. રામવાળાની પ્રસરિત છે. આમ ઘટનાવર્ણનો Balladના માત્ર અકૂરો જ બનીને અટકી ગયા. રચનારાઓનું ધ્યાન સ્તુતિ પર જ રહ્યું. જુઓ :

જમૈયો ભલમસંગરો, બાંધયો તે ભોખાણ !
દેવે જાંજીયું છાંડિયું, ગા ઉડે એ'ધાણ.

એમાં સત્તબહાર ભલમસંગી કમરનો જમૈયો કેવા સજ્જોમાં વાળેરોએ ઉડાવી મૂક્યો, તેનું બધાન નથી. એટલે આ દોહાઓ પુરોષી 'Ballad'ને પડે ન ભેસી શકે, છતાં એમાં રણગીતની નાદસ્તિજા ભભેલ છે. હવે બહારવટીઆના વિરોધ લક્ષણો દાખવતા દોહા વધુ અલવત છે. જુઓ જોનીદાસના દોહા :

પરનારી જેખી નંહિ, મીટે માણસ !
શૂંગી રખ્ય ચળિયા, જીવણ જોમીદાસીઆ !

એ બહારવટીઆનું ઉગ્ર શિયળમાં સચોટ સૌગંધ દાખવે છે. પછી

કુટે દોષી ફેરવે, વાદી છાંડે વાદ
નાવે કંડીએ નાગ જાંઝડ જોમીદાસીઓ !

એ એનું અન્યથા જવાબે છે. એ રીતે વાંધેરોના બહારવટાનો મુખ્ય સૂર અર્થેને સામે 'અણનમ મરતક'નો હોવાથી કવિઓએ એ ભાવ વધુ બેરથી પકડ્યો.

મૂળ મૂંઝે હાથ, બીજે તરવારે તવાં,
હત બે ત્રીજે હાથ, (તો) નર અર્થેજ આગળ નમત.

કોઈકોઈ વાર કવિએ કાવ્યની વિવક્ષ્ય અમત્વતિ પણ મૂકી દીધી.

ચાંચે થવાય નહિ, રાંધેા નો રંધાય,
મામદના [મુખમાંય થીયો કાંકેરો કવટાઉત.

કવાટીનો પુત્ર જોરોજ બહારવટીઓ તો મામદશાહ સૂબાના મ્હોમ જમના જમતા કાકરો આવી ગયો હોય તેવો જાણ્યો. 'મુખમાંનો કાળીઓ બહાર કદાબા વિના રહે જ નહિ.

જે સકલનાથજી મમમ કયા ચારણ આ કુલામાં ન કથી શક્યો, તે તેણે એક બીજા જ રચના બાંધે કથવાનો ચત્ત કર્યો છે : એને કહેવાય છે 'ગીત.' એનું 'ગીત' એવું નામ જ લીધું છે. એ ગવાતુ નથી કેવલ એકધારા સૂરે જોવાય છે. એનો લલકાર દડાયક છે. એના પૂતો જાનકું, સપાજા, સાવજી, સિદ્ધચંદ્ર, દરબારી આદિ નિરનિરાળા નામે જોળખાય છે. જુઓ જોગીદાસના કથા-ગીતનો નમૂનો : [બહારવટીયા ભા. ૨ - પા. ૭૬]

પક ચડિયો જે દિ' લેમડો પીઠો
આકડિયા ખાગે અરડીમ;
જરદ કસી મરદે અગે જડિયાં
મમવડિયા અડિયા તરડીંગ.

નહોતો, પણ એક જ લાવના હઠાવી રાખ્યું થયું વડે સ્તુતિની,
 સૌમ્યની, કરુણતાની અસર નીપજવવાનો જ હતો. હવે હર્ષએ વાથેરોનું
 ચારણી ગીત । [એ અપ્રસિદ્ધ છે: 'રણ-ગીતો' નામે સંગ્રહમાં છપાયે.]

મેળે લોભીયા હેથાડ, મેધે દ્વારકા લહેવા મારે
 સગાહેક કીધી સોડ સાંગાણી છકાળ;
 ગાયકવાડકા થાણા મારી લીજે ગઢ ગ્રાસ,
 રાહો રાણા નાણે એમ ઘરે કીજે' રાજ.

[સખ્યાબંધ લોભીઆ લેળા કરી, મારી છૂડીને દ્વારકા છતવા
 માટે નેધાએ મરદતો કરી. ગાયકવાડનું થાણું નષ્ટ કરીને ગઢગ્રાસ
 હથ લેશું, ને મોટા રાવરાણા નાણે તેમ આપણું રાજ ધેર કરશું.
 (એવા મનસૂળા બાધ્યા.)]

લેધા એસા વીધા મૂળ. સમૈયા ને રવા નહે
 ભાંજણા મેંજણા નૃપ રાહુળા છુલળ;
 માણેક માપહોંહરા, કોપીઆ હજમણી માધે
 લડતા વારધે મારે કાળસ' લોકાળ.

અરજ મૂલ્યતાં મુખે સાહેબ બોલીયા એમ,
જમી આસમાન બીચે કાળા કહાં ભય !

[કોઠ છાડીને દક્ષિણીનો કારૂન (નહીવટદાર) લાગ્યો, સાહેબ પાસે ફરીયાદી સભળાવી. સભળતા જ સાહેબ બોલ્યો કે જમીન ને આસમાનની વચ્ચે કાળાઓ (વાવેરો) ત્યા જશે ?]

એ દેએ રજૂ-ગીત લખાયુ. ધણુ લખાયુ. પરંતુ વિષય રહ્યો કેવળ વિધિ અને યુદ્ધનો જ. અન્ય પ્રસંગો ન આવ્યા. લોકગીતોમા રહેલા વેદાવ્યયો ના તત્વને ચારણી ગીતોમા અવકાશ ન મળ્યો. રચનારની દષ્ટિમા ઝીણવટથી આખો ઇતિહાસ આજેખવાનુ નિશાન જ નહોતુ. કેવળ નાદની ને અમૂક પ્રસંગની જમાવટ જરી ચૂસતન ચડાવતુ હતુ.

પ્રશ્ન જો છે શું આ કવિતા અત કરણની પ્રેરણામાથી ઉઠેલી ? કે ફક્ત દ્રવ્યલાલસામાથી ? બહારવટીઆના નિર્બલ તત્વોને ન સ્પર્શતા માત્ર શૂરાતન ને ટેકે પર શબ્દના ચારિધિ ઢોળનારા ચારણો, રાવળો નાયબાવાઓ કે કાફીનીરો-એ સર્વની વાસના કુદ ને એની કવિતા હીન જ હોવી ભેધએ. આવો મત ધારૂનો ૩. ધણીવાર અત્યુક્તિઓના આગ ઠવડીને અનેકે કવિતાઓ વેચી છે, ને આજે એ વેચાણ ચાલુ છે તે વાત માગી. એજને દરખાસે અરજન કરિઓની પણ એજ વાત થયેલી. અકબર ને શિવાજીની રાજયુક્તા માત્ર એ કવિતાના વિક્રયથી મુક્ત નહોતી. છતાં સાતરો વર્ષથી મનુષ્યના ગુણગાન કરતી કવિતાએ એક જ પથ પર ખગલા દીશ છે. એમાથી ચારણો મુક્ત હોઈ શકે નહિ.

છતાં એ મનોહરાને બીજી બાજુ છે. મર્વ ગ્રામ્ય કરિઓને એવી વૃત્તિ નહોતી. અનેક દૈયા આ લોકોની મરમનગી, ટેક અને મૃત્યુનય ઝીંદગી નિહાળી ઉઠાયા હતા. એ ઉઠા પ્રતુ ઝીણ પૃથકરણ એક અમેજ વિદ્વાન આ રીતે કરી ગયો છે

Treachery, then, the ballad-makers hated, cruelty they regretted, and to hurt a woman, to turn away from a fight, or to give in before the blood gave out, was to them dishonour. They did not think it necessary to keep the law, but then the law was not of their own making: it was either the bondage of convention or the rule of the rich. They cared little for comfort. Love and wine and gold they loved, but these are not comfort. The sleek sensual

abbot with his stambling pad and his fat money-bags, was their abhorrence. The social order which the ballad-makers imagined for themselves, was a chaotic order, a wild and blood-stained life, but as they saw it and sang of it, it was a noble choice between two sets of evils. There are grave possibilities no doubt in the life of peace and comfort, and we must hope they may some day be realized, but perhaps there is something to be said yet for the ballad-life as an ideal. With all its crimes and sorrows, it was a life of the spirit. It was full of generosity, and sincerity and courage, and above all its sad Death in his right place.

"It is but giving over of a game

'That all must lose

[Sir Henry Newbolt]

“વીરનરની મોજ મેળવવા માટે અથવા એ કરી પાછળના વિના, ગમે તે રીતે રચાએલા આ ગીતોના ખોટાઓએ દમદમીએને પિ કાર દીધો છે કૂરતા પ્રતિ રોચ દાખવ્યો છે કાઠ સીને સતાપની, ધોળાએથી બામનુ, માથુ પડે તે પહેલા માથુ નમાવવુ, એ તો આ ગીતકતાઓને મન બદનામી સમાન હતુ બરે તેઓએ કાયદાનુ પાલન જરૂરી ન ગણ્યુ પણ કાયદા કયા તેઓના પોતાના કરેલા હતા ? જે કાયદાનો ભંગ તેઓએ વખાડ્યો તે કાયદા તો શ્રીમતોએ ને સત્તાધારી ઓએ કરેલા ને કા પશુપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા એ રૂઢિખંડો હતા.

“ઉપરાત મોજમજનહને તેઓએ નથી ઉપાસી બેરાક બહારબદીઆના પ્રભુચતુવન સૂરાપાન, કે સોનાની પ્રાપ્ત તેઓને ગમતી પશુ એ કાઠ મોજમજનહ નહોતા કવિઓએ તો ચરખીલચાં સરીરેલાજા મહુતોની ફાદો તરફ અને રૂપીઆની ઘેલીઓ તરફ તિરસ્કાર દાખવ્યો છે ત્યારે આ સહારકોની સ્તુતિ કરનારા કવિઓને ઝવી તરેહની સમાજ-વ્યવસ્થાની કલ્પનાઓ હતી ? બેરાક અધાનુધી અને મસ્તી ખાર લોહીથી ખરગએની જીવન-પ્રણાલી જ તેઓને પસંદ હતી અને એ જીવન-ક્રમેને જોઈ જોઈ એના જાન જાનારાઓએ એ રીતે બેમાથી ઓછા અનિષ્ટવાળી રિવતિજ પસંદ કરી લીધી હતી શાંતિ અને આરામવાળી જીવન-દશામા અનેક ઈષ્ટ ફોડ શક્ય છે જગત

કલ્યાણની અનેક પ્રવૃત્તિઓ તેમા ખીચી રાકે તેવું છે. અને કાઈક દિવસ એ ખીચે તેવી આપણે આશા રાખીએ. પરંતુ આ યુદ્ધલીલાની જીવન-દશાને પણ આદર્શ હતો, એવું ઘોઠું ક બોલી શકાય તેમ છે. એની ચાહે તેટલી કૂરતા અને શોક-વેદના વચ્ચે પણ એ જીવનદશા તે આત્માની-spiritual જીવનદશા હતી. એ દિલાવરી, સમ્બાદ અને હીમનથી ભરપૂર હતી. એથી થે વડુ આકર્ષક તો તેમા મૃત્યુનું ઉચિત સ્થાન હતું. તેઓ માનતા કે મૃત્યુ તો એક જાણ છે, એ જાણમા આખરે તો સંતુલ્યે હારવું જ સર-નયું છે. રમી રમીને ભલે છેવટે હારીએ. પણ પાસા તો ફેંકી લઈએ. એ હારમા પણ મરતી જ છે. ” [સર હેન્રી જ્યુગોલ્ડ]

માટે જ બહારવટીઆના કાબોની મોકામા મીઠી પક્તિઓ તેઓના મૃત્યુ વિરેની છે. મૃત્યુ પર એ કવિતાએ સુદર અધુઓ સાર્યા છે. એ સદન-સ્વરો પશ્ચાત્તાપના નથી, નિરાશાના કે સતાપના નથી. એમાથી તો ગુણ છે કોઈ અગાડ મમતાના સ્વરો. એમાથી તો વીરની મહત્તાના ચોપ ગાળે છે :

નારીયું નત્યે રંડાય, નર કેદિ રંડાય નહિ
એખો રંડાણો આજ, માણેક મરતે મૂળવો !

ગોમતીએ ધુધટ તાણીઆ, શેયા રણુઝોડરાય,
જાતી હૂવું તે શેળાઈ ગીયું, માણેક હુંગરમાંય.

ઈંદ્રજોકથી ઉતરીયું, રંભાઉં ભાળે રૂપ
માણેક પરણે મૂળવો, જ્યાં લેળા થીયા જૂપ.

એ સજ્જોમા ગુફાનીના વિલાપ નથી : મુગ્ધ માણેક પાપમાલ ચક્રને ભુટે હાથે મુવો તેનો કટાક્ષ નથી. એણે આમ કર્યું માટે એની આ વસે યદ્ય, તે જાતનો ફેસલો નથી. મૃત્યુમા પણ મુગ્ધ તો ‘મોતી’ જ રહે છે. જોખાબૂમિનો બરધાર જ રહે છે. ગોમતીજનો પણ પુત્ર જ રહે છે. રણુઝોડરાયને પણ સેવરાવે છે. એજ ધ્વનિ આ રહ્યો :

રામવાળાનાં લગન આજ્યાં,
લગતીયાંનો ઠાક ગોહારો, ગોરીયો ગાળો, ક્યાં રેકાણો
રામવાળો !

અથવા તે।

ફાંસીએ ચડતાં કથકજી બોલીયા,
આમાંથી મુને એકવાર છુટો મેન્ય બાલુલા ભુજતા રાત્ર !
છેતરીને છેલ્લે નેતા મારવો !
લોખંડીને એનાં માથડાં નેતાં વાઢવાં !

એ તમામ મૃત્યુ-ગીતોમાંથી એના એ જ સ્વરે ઉઠે છે ૩

૧. They hated treachery

૨. It (Death) is but giving over of a game that
all must lose

ફરીફરીને એના મે ગૂંચે ગૂંચે છે ફરીફરી એનું એ બિન
ઉઠે છે ગરરીજાના એ સ્વર્ગની અદ્યથી મૃત્યુની બાજુમાં માનવ-
જીવનની અનિવાર્ય હાતના પાયા ખખટના સહવાય છે. સાબળો।

સંધ્યા રોતુંદા તણાં, અપાં ગરવે ઝીંધાણ,
માંસનો ધવત્ર મેરાણ, ગઢની નાગરવટો ગીયો।

[રોતુંદા દુગર ઉપ થી દહીને બધા ગીવડા જિરનાર આપ્યા ગયા.
દેમડે આહી ચોટિકરાટમાં તેા ગતુંજે નુ માર અવતારી ધગન કરાવ
નાર નાગરવ મરી ગયા]

હંક હંક ફેલી તેમ પદાળી પુરે પડે,
અણતમ નાગરવ એક, ગઢની ભાજ દેત્ર ગીયો।

કૂર આચરણો

બહારવટીઆઓના ઉચ્ચ તરવો બનવી દીધા પછી આ હકીકત તો હવે જ રહે છે. ગામ બાળવા, ખેડુતોના માથા વાદી ધીસરા કરવા, વેપારીઓના મોપણ બાળવા, નિર્દોષોને છૂટવા, ન આપે તેને મારવા એ બધું પ્રત્યેક બહારવટીઆના જીવનમાં વસાવેલા પ્રતિભામાં થયા જ કર્યું છે. પરંતુ તેનો એક જવાબ છે. બહારવટી એટલે શું ? પોતાનો ગરાસ ખુટવનાર પ્રમથ રાજસત્તા સામે ગતિના બહેર કરવી. હાથ નહેર કરવી અને હાથ એટલ શું તે આજના સરકારી યુગમાં પણ આપણાથી અનગ્ર્ય નથી, એક સત્તા સામે સત્તા ઉપર હરકોઈ હાથે એવું દળાણ હાથે કે સુલેહ કરવાની એને ફરજ પડે એ હાથની નેમ છે. એ નેમને અનુસરનારા યુદ્ધનામી રાજ્યા આજ પણ સંદોષનિર્દોષનો વિચાર નથી કરતા. એ તો રાત્રીના સમય રાત્રને, એટલે કે રાત્ર તેમજ પ્રજા બંનેને રાત્રી પડે છે. રાત્રી રાત્રીના તમામ પ્રજાજનોને પોતાને ઘેર નજરે રાખે છે, એની સપત્તિ કબજે કરે છે, વગેરે બધું આજના યુગે પણ અવગમ્યક ગણેલું યુદ્ધનું નીતિતત્ત્વ છે. હવે આપણે બહારવટીઆના આચરણો તપાસીએ : એમનામાં રવચબ્ કામ કરી રહેલી મનોચિત્તિને પકડીએ. એ સુદે અજ્ઞા, તે પોતાના બંદોબસ્તીઓની મામે નહિ, પણ મોટા પ્રમથ રાત્રીઓની સામે. પોતાની ખાતે લવ-લગ્ન તો નહોતું. હતા રાત્રી પોતાના અન્યાયનો પ્રતિકાર કરે એવું ઉપ દળાણ નો તેઓ ને રાત્રીની ઉપર આજુબુ જ હતું. એને મન કેવળ ગાજ જ નહિ, પણ એ રાજ શાસનમાં શામિલ રહેતી, આધીન રહેતી, એના રત્ન મૂકી આબાદાની બોનવતી તથા એ રાજશાસનને કશેરા બરી નિશાળી રાખતી સમગ્ર પ્રજા સુધ્ધા રાત્રી હતી. માટે તેના પર પણ બીસ લાવવી એ તેઓની સુદ્ધનીતિને મજબૂર હતું. જેન રાજસત્તાઓ બહારવટીઆના સંગાઠાદાને પરજેઈ કરી તેના ગીરાસચામ ખાલ્યા કે, તેના મળતીઆઓને રીબાવે, તેમ બહારવટીઆ પણ રાજસત્તાની જમીન વાવવા દણના ન દે અને બીજી દબાર રીતે સત્તાને ગુજાવી મૂકે, કે જેને પરિણામે રાજને સુલેહના નોતરા આપવા સિવાય અન્ય રસ્તો જ ન રહેવો જોઈએ જોગીદાસ ખુમાણે પોતાની જ ન ગરી લેવાએલી જનીન એ આવકનાર રાજ્ય તરફથી ખેડુતોને ખેતી માટે અપાતી જોઈ, ખેત તી જોઈ, એટલું જ નહિ પણ કુલ્લા ઉપર છેક રાજ્યથી દરગાની તોપખાતુ ઢસડી લાનનાર પણ એ ખેડુતોને જ દીઠા. જોગીદામે કહ્યું કે

આ ખેડુને તુ કેમ ખેડવા આપુ ? પોતાની જમીન પર બહારવટીઓ
રાત્રીનાં જમ નહવા આપે ? રાણા પ્રતાપે શું કર્યું હતું ? મેવાડની
ધરતીમાથી મોગદના ખજાનામાં એક પૈસો પણ ન જવા દઉં મારું
ખેડુ તો ન સહે, પણ બધરા થે ચારી ન સહે એક ગોવાળે બકરા
ચાર્યા રાણાએ એનું માથું ઉઠારી રાદદારી કરતા પર લટકાવ્યું
આ નીતિ તે બહારવટાની યુદ્ધ-નીતિ Everything is fair in
love and war, એ એનો સિદ્ધાંત અધર્મ આચરનાર રાજસત્તાનું
એકેએક અંગ પોંખી નાખવું એ યુદ્ધધર્મ બેદારા બની, તોબાહ
પોકારી ધુદ વરતી જ રાજ પર દબાણ હાલે, ને રાજ બહારવટીઆ
પ્રત્યે આવરેવો પોતાનો અનર્થ નિવારે, એ એનો અંત

આજે પણ યુદ્ધ-નીતિ તો એ જ છે જો યુદ્ધમાં હિંસા મનુર
છે તેની યુદ્ધનીતિ તો એ જ છે એટલે કે સામી હિંસા ચલાવવી ને
બીજા કેટલાક જો યુદ્ધો અહિંસાના પાયા પર મૂકાય છે તેની પણ
યુદ્ધનીતિ તો એ જ છે બળવે ચરેલા ખેડુની ખાલસા જમીનો ખીંદ
કરીને તે પર ખેડવા આવનારની સથે હમ અસહ્યાર વિના માર્ય,
વિના તલવારે એ માણસ મરે એને મારવાની તલવારો ભૂરી એટલે
જ બસ નથી એ રાત્રીમાં સટાચ કરનારા તટસ્થ પેઠાએ પણ ગણનામાં
આવી ના સત્તા પર દબાણ હાલવા જ તેહએ નહિતર તેઓના ઉપર
સામાજિક બદલામી હતું ને સામાજિક બદલામી એટલે ? *social death*
બહારવટીઆ આવી સરકારી અહિમાત્મક અને સૂચ્છ મીતિઓ
બહાના નહોતા પાછળ તે દિવસે નહોતું બહુ એટલે તે ફિઝિકલ
Physical death, physical disabilities, ચારીરિં માત્ર ને
નિરાવારી ઉપબંધવા, એ જ અંતિમ સાધન હતું રાજની સાથે સહકાર
દેનારા તમામ સંબોને રદ કર્યા વિના આરોવારો નહોતો

બીમા જતે એક સધીની દમદબાજનો મિત્રો લેવા તમામ સધીની
ક્ષત કરી એમીદાએ કુ લાગી ચોરાસીમાં ખેડવા આવનાર કાખી
ઓના ધાંસરા કર્યા વાલેસેએ પોતે ખ્યાડીર માનેલા ગાયકવા સાથે
સહકાર કરનારા તમામ સોરઠી રાજ્યોમાં છૂટો ચલવી એ બધાની
પાળી અગ્યમ્તપણે આનો આ જ યુદ્ધ નિયમ હોયો છે

અને યાસ તથા રસીઆના વિશ્વવવાદીઓએ એનાં રાજરાણી,
અથવા અમુક ઉમરાવો ને પુરોહિતાના બુદ્ધિને કારણે સમય
ગળકુનો, ઉમરાવકુનો તેમજ પુરોહિત-સંધો કાખી નાખ્યા, તેની
પાછળ પણ સિદ્ધાંત તો એ જ છે ભેદ એટલો જ છે કે આહી બહા

રવટીઆના એકાદ ધર. અથવા એકાદ વરા પર અર્ધ યુરેનો, ને ત્યા સમસ્ત પ્રજા ઉપર. વૈર વાળવાની વૃત્તિ તો એક હતી. રાજ તરૂને અરાધ્ય બનાવવાની જ એ રીતિ હતી.

હવે વિચારીએ સંજોગોની વાત છૂટ એ અર્ધ છે, અમાત્ય-પણ છે, એ ભાવનાનું જ્ઞાન એ યુગમાં હતું નહોતું. કોઇ મોટો વિશ્વવ્યાપી આવે, અને પ્રત્યેક જગત પોતાને ભાગે વડુમા વડુ લડને મેસી જાય, તેવો સમય આવી ગયો હતો. કોઇ મોટું રાજ્ય પણ પોતાની ઈશ્વરદત્ત જમીન લઇને આહો નહોતું આંધુ તમામે આવી આવીને શક્તિ અનુસાર છતી લીધું. કોઇને કળવકળ વડુ આવડ્યા તો અન્યને બોધા સૂચ્યા. પણ વિજેતા મોટો છુટારો હતો ને બહારવટીઓ નાનો છુટારો. એટલે Sanctity of possession માની શ્રીકૃષ્ણની પવિત્રતા-એ ભાવ અણખીર્યો જ હતા. નહોતી ઠાઈ પ્રજા ધર્મશક્તિ, કે નહોતી કોઇ સખલ સામાજિક ભાવના. અહિં માત્ર વાતાવરણ તો શૂન્યવત્ જ હતું. અહિં સાંતી હતી હોઇ શકે કે કેમ, તેની છાયા ય ઠાઈની કલ્પનામાં નહોતી. નહોતી રાષ્ટ્રભાવના. હતા કેવલ કુલભાવના ને કુલધર્મ. કવિ ન્હાનાલાલ કહે છે તેમ મહુ એકલવિહારી વનરાજે હતા. કોઈ અન્ય રાજ્યસત્તાને પોતાના પર ધર્મરાજ્ય અથવા ન્યાયશાસન ચલાવવા આવેલી અકર્તા સરથા તરીકે સ્વીકારવા તેઓ તૈયાર નહોતા. એટલે નિરાતર એક જ વૃત્તિ તેઓને ઉત્પન્ન તથા ધર્મ્ય લાગી - કે બળીઆ થયું. બેશક, બધાની પાંદડું : Self aggrandisement ' એ વૃત્તિ હતી મોટા રાજ્યોની. તેની સામે બહારવટીઆનો બોલ એ હતો કે 'Live and let live' હ તારે ખા, મને મારે ખાવા દે.

આ બોલ ન્યા ન્યા ન જીવાયો, ત્યા ત્યા યુદ્ધનો અગ્નિ હર્યો. જે કાંઈએ તે આજે વિજેતા ગણાયો, ન કાંઈએ તેના લલાટમાં 'છુટારો' શબ્દ લખાયો. વિજેતાના વિરાટ સૈન્યોએ તેમજ બહારવટીઆએ, બન્નેએ કરી તો કતલ જ. પણ બન્નેના કૃત્યો પ્રેરે આપા-પ્રયોગો સિન્ન થયા હલદુ લોકવાયકા બહારવટીઆના આચરણોનો જે ચિતાર આવે છે, તેમાં તો પેલા વિજ્યી સૈન્યના સહારચિત્ર જેટલા લાલ રંગો નથી જ દેખાતા. બહારવટીઓ પોતાની છુટકાટમાંથી મૂરી ભરીભરી બીજો હાથ દેતો જતો, પરમાર્થે વાપરતો, જનસંપત્તિ જ એ ઉપાડી જતો. અને અન્યના કાયદા લગાવતો પણ પોતે પોતાને જાણે કરેલા નેકીના નિયમો તો છૂપ સાટે પણ ન હલકાવતો. બીજા બાળુ વિજેતાના દળ-કટક જ્યાં થઈને હાલતા ત્યાં ધરતીનું પડ ઉજ્જડાં ચેરાન બનાવી દેતા; સ્ત્રીઓ, બાલકો કે ધર્મસ્થાનકો પ્રત્યેનો વિવેક ન રાખતા.

આને યુગ બદલાયો છે. શાંતિ, સ્વેચ્છતા, સત્તા, કાયદો, અદિ સા, જ્ઞાનુભાવ, અને નિઃસંસીદ્ધતા : એ તમામનું વાતાવરણ આપણી ચોખાસ ધનિષ્ઠ બની છપાઈ ગયું છે. આને એકાદ માણસને એક જ જામ નેતા આપણને અરેરાટી ધટે છે, એકાદ માણસ ધીંગાણે મરતા આપણે કાયવાહ્યે હીએ. પણ યુગેયુગની હિંસા તો ચાલુ જ છે. માત્ર ચાલુ હિંસા પ્રત્યે આપણી દષ્ટિ ટેવાય છે; એટલે જ ખાણેખા ને કારખાના-મા ચાલી રહેલો દાખો નિહોંચીને સહાર અત્યાર સુધી આપણી નજર પણ ખેંચતો નહોતો. આપણે એજ ખાણના કોલસા કે સોના-રૂપા, ને એજ કારખાનાના મલમલ હાથાદિ સેક્ટો પદાર્થો પ્રેમથી પહેરીએ ઓઠીએ હીએ, એજ મૂડીદાર સહારકો આ યુગના હલોગ-રીરો બની આપણા સન્માન પામે છે. બહારવટીઆઓએ આઠલી કતલ કે છુટકાટ તો કદાપિ જરી જ નથી. ને નેટલી કરતા તેટલી પ્રગટપણે દિલનો સકળ છુપાવ્યા વગર કરતા. તેમજ તેઓની સામે ધવાનું પડે પણ સહુને માટે ખુલ્લું હતું. ટોઈ કાયદો એને ઓથ નહોતો દેતો. એ નિખાલસપણું અને સાફદિલી હતા તે કારણે જ તેમથી અન્ય નેકીના સંસ્કારો આપોઆપ કોળ્યા દતા. છુટકાટ હતું એ યુગનું યુગ-પૂરતું લક્ષણ, અને આ બહારવટીઆ બનનાર વ્યક્તિઓનું ચિરંજીવી લક્ષણ તો હતું. *Chivalry*-પ્રેમસૌન્દર્ય : એ ચિરંજીવી હતું અને બલ-વાન હતું. વળી હતું રવથબૂ. એમ ન હોત તો કોઈ ધાર્મિક સરકારના અભાવે, કોઈ હવ્ય રાજનીતિગાજના અધ્યયન વગર, અને કોઈ નીતિશાસ્ત્રના સંસર્જ સિવાય એ શી રીતે પ્રગટ થાત? ને પ્રગટ થયા પછી આવા વિધાનક જીવનપ્રવાહ વચ્ચે શી રીતે એની ટાળીઓ મ્દોરી હોત? પરનાગી પ્રત્યેનું આદરૂપ સન્માન, આજણુસાનુ પ્રત્યે દાનવૃત્તિ, શત્રુ પ્રત્યે વીરધર્મ, વગેરે વસ્તુઓ પ્રકૃતિબળ બદમાશીમાથી નળીપલે. ક્ષાંતબંધિમા મુગધી કુલો ન કુલે.

આપણે એની મનોદશાનો વિચાર કરીએ.

૧. બીનશુદ્ધે પોતાની જમીન જૂંટવી લેનાર બળીઆ રાજની. અદાલતને બારણે ધક્કા ખાધા પછી પણ એને હન્સાફ ન મળ્યો ત્યારે એનો આત્મા હકળી હકયો.

૨. ચારે દિશામા નજર કરતા કોઈ એને હન્સાફ અપાવે તેનું ન દેખાયું. હલકું રાજકોટની એજન્સી સત્તાને તો હમેશા મોટા રાજ્યો-નો જ પક્ષ લઈ એ નાનાને પાચમાલીને હલ્કે ખાટલે મૂકી દીધો.

૩ અન્યાયનો ધુટો એ ખુન્નસલો, ખમીરલો, સ્વમાની અને ટકોનો ગરાસીઓ કેમ કરીને ગળી જાય? ગળી જાય તો એની મદા નગી શા ખપની?

૪ એ હઠયો મરના મારવાનો નિશ્ચય કરીને એ હડયો એણે પોતાના પ્યારા બાળબચ્ચા ગઈ પરાયા ઘરને બરોસે બજાવ્યા એણે પોતાના બહાલા ઘર તરફ પીડ વાળી 'turned his back on the homestead where his families lived for centuries' અને વેરાનમા પર ક્યું

૫ એ શા કારણે? શા પરિણામની આગા કરીને? જીતવાની કે જીવવાની નહિ, પણ મૃત્યુ વડે, પોતાના રોશિનાકરે અન્યાય સામે અવાજ દેવાની યાદ કરે લીધા ખુમાપુત્રુ વચન "મારે તો પાનીતાણના દરબારગઢમા મારો રણસો ખોરાવવો છે." બહારવટીઓ વૈભવ માસતો નહોતો સાત સાત લાખણો સહેતો રાત દિવસ પહોડો ને નદીઓમા ભાગતો ને સતાતો ધાયલ થતો. પીતો અનોખા ક' સહેતો બાળબચ્ચાના લાખા વિતેગ સહેતો, અને કયા કયા સુધી? બાર બાર, ચૌદ ચૌદ વર્ના અથવા સદાના એ વસમા દેરાવટા હતા અને ઉવટે એના મિત્રો દ્વારા જ રાજસત્તાની કુટિલ ફગલખાજ, નિષેધી, કતલથી કે આગ વડે એના જીવનનો કરુણ અંત આણતી

૬ એને પોતાના અન્યાયનો પ્રતિકાર કરાવવા અથવા તો બદલો લેવા માટે સૈન્યની જરૂર હતી એની પામે તાતી પાછ નહોતી લોકોએ એ સૈન્ય નભાવવુ જ પડે એ એની વિચારણા હતી શિવાજીએ પોતાની ફોજ સૂરતની છૂટ ઉપર, એક નહિ પણ સાત સાત વારની છૂટ પર નમાની એ છત્રપતિ કાતલ, રાસક, નિયામક અને મરાઠી મહા રાજ્યનો રથાપક તો હુટફાટમાથી સાવનો મેળખા પછી થએનો

૭ એણે છૂટો કરીને ધન સધર્થ નહિ પોતાના રનેટી સબધી એને નિહાલ કરી ન દીધા [રામવાળાએ પોતાની બહેનોને કહેવરાવ્યું મનાય છે] "રગનનો પૈસો વમને નહિ હરે માટે હુ તમારા સાકુ છૂટ નહિ કરું] માન પોતાનો ટકાવ કરી, બાકીનુ ખેરાતમા દીડુ.

૮ એના બાળબચ્ચા ને સમાબહાલા પર જીતમ અને અપમાન ગુજરતા એની પોતાની સામે પણ મનુરાજ્ય એકલ જ નહોતુ, પણ અન્ય મિત્રરાજ્યા, બહારની મત્તાઓ વોરેના ન્યથ જામતા. એથી

ખદારવડીઆની અડગામણ વધતી, યુદ્ધસ વધુ તપતુ, ધાનકી મનરુખા ઉપડતા.

૯. મનુ પ્રત્યેની હાઝ નેમ વખતોવખત લગ્યા અને ખેલાડી-નીનિની કક્ષાએ ચડી વહનીય બનતી, તેમ દોઢ વખત દિનાતું સ્વરૂપ ધરી બીમાનતની માફક, એક જ સધીની દગ્ગણાઈનો બાન્ડો લેવા આખી મધી કોમની કતલતુ કરણાનનક સ્વરૂપ ધનની. એ બલિષ્ઠ માનનીનું આ બનુ પિદ્ધશબ્દ અને વ્યક્તિગત સાઝ માહું માનસ હતું.

૧૦. વેપારીના ચોપડાઓને આગ લગાડવામા રહેલી એની વિવેક-બળી હાઝની પાછળ નામડાના વેપારી સમૂહયતી મૂડીદાર-નીતિ ઉભી હતી. ગામડાનો વેપારી કેવળ 'બમણા ત્રમણા નાણા' કરીને જ જીવતો. અજ્ઞાન અને બોળી આગ્ય કોમોને શુદ્ધિની જગો મૂખ એ ચૂસી લેતો. ધણી વાર રાજસતાની સાથે લાયકસ્વતથી લાયકગ દનારી વિચિત્ર સન્નેગોમા ગરાસીઆ ઉપર જતી લાવતો. આજ પણ ખેડુ તથા નીરાસીઆની બરબાદીની તવારીખમા મોટો કુ-ચસ વેપારીને નામે જમા યાય છે. એ આખો ઇતિહાસ અત્યંત ત્રાસનનક છે. એ દુરિલ્લખની સામે કણુની ખેડુનું કંઠુ લોટી ઉઠણી શકતુ નહિ, ન્યારે લડાયક સરકારવાળા નરાસીઆની અટનત આખો વિકરીને આ ગીતે વૈર વાળતી : "દાવો ચોપડા બાળી દહએ, એટલે બિચારા કૈકને મુખ ધઈ ભય !" એ એનું બચ્ચટ મૂત્ર હતું.

૧૧. પરંતુ ન્યા પ્રબલ અને પ્રમત્ત હર્મિઓના ધમસાણ બોલતા, ન્યા વીર વનુ સ્વરૂપ રૌદ્ર બની જતુ. ન્યા જીદગીને બાજમા હારી જનાનો તોર નગતો, ન્યા વેદનાના પછાડા ચાલતા, ત્યા પ્રત્યેક પગને નૈન વીનરાગતા જેવી અદ્વિસાની દષ્ટિ નળવવી અસક્ય હતી, ત્યા, ખાસ કરીને મારફાટના યુગમા, પ્રત્યેક માનવ-જીવનનું મૂલ્ય આકવા બેસવું અસંભવિત હતું. પમડેપમડે જો આ પુરુષો આવી કોઈ અસા-ધારણુ વિવેકબુદ્ધિ વાપરીને જ ચાલ્યા હોત, તો આપણે એને પરિ-પૂર્ણ વીરત્વના આદર્શ પદે સ્થાપી શકત, પરંતુ આદર્શ વીરત્વ, પરિપૂર્ણ અને પરિશુદ્ધ વીરત્વ તો આપણે નત્ય જેને રદીએ છીએ તે રામાયણુ મહાભારતમા યે મળવા ફેંકર છે, માટે જ આપણે બધી પરિમિતતા દરમ્યામા હવે એટલું જ ઉચ્ચારી ગરીએ કે તેઓ-ખદારવડીઆઓ બહાદુરો હતા; પણ "Heroes in making" હતા.

Heroes in making : હા, સિવાઈને રામદાસ શુરુ ને જીવનબાઈ -માતા મળ્યા, માટે એ વીર બન્યો, શાસક બન્યો. જોગીદાસને રામ

દાસ નહિ પણ સુરાદશા મળ્યો. જોધા માતૃકને કોઈ ન મળ્યું. જેસા-
વેળને મામડો ભૂત મળ્યો. બાવાવાગાને દાનો જગન મળ્યા. કોઈને
રામદાસનો મહિરપર્શ ન થયા. નહિ તો જેમાના કાઠમાથી પણ
શિવાજીનું સ્વરૂપાસ સોનું સૌરાષ્ટ્રને સાપટ્યું હોત. મદાનુભાવતાની
ભારેલી ચીનગારીઓ કોઈ કોઈ વાર હમૂશી ગઈ. પણ એની સાથે
લોક-સેવાની ભાવનાના ઇવજ્ઞાનો સપર્ક કરાવી, દિલ્લાની કુદ દેનાર
કોઈ પરમ પુરુષ નહોતો. સૌરાષ્ટ્રમા રામદાસ નહોતા, ગુર ગોવિંદમિત્ર
નહોતા. વીરત્વની સોનાખાણના આ સુવર્ણને ઓગાળી માગીથી વિખૂટું
પાડનાર કોઈ ભટ્ટીઓ નહોતી, એરણુ ને ધણુ નહોતા. કારીગર કે
કામીઆગર નહોતો. એની કૂર બહારવટા-નીતિમા સરકાર ન આવ્યા
તે માટે તો જગન સમરતના વીરત્વનો ઇનિદાસ જવાબદાર છે. અને આજે
નિર્મલ વિવેકદષ્ટિને નામે છાપરે ચડીને બોલતો યુગ પોતે શું આવરે
છે? વાણિજ્ય, ઉદ્યોગ, રાજકારણ, વગેરેના વડ્ય ત્રેમા લાખી સ્ત્રીપુરુષો
અને બાદ નો ફિલસાત સદાર બોલાવી, એના ગોણિનને પૈસે કલા,
ધર્મ, કેળવણી, સમાજસુધારો, સ્વાતંત્ર્ય ઇત્યાદિના ધુધર મુરખી
બની, દેશવીર બની અનેક લોકો પૂજ્ય છે. એની લપટતા અને
રક્ત ચૂસવાની કુનેહ આજે વીરત્વમા ખરે છે. બહારવટીઆ હુગીય એ
બહુ જોઈને આજે પોતાના પૂરુષતાની માનત.

હવે કરીએ બીજી કોઠિના બહારવટીઆની વાત - એમા આવે છે
વાલો નામેરી, ખાપર સઘવાણી એકલીઓ વગેરે - જેને કોઈ રાજ
સત્તા સામે રોષ ફરીઆદ-grievance નહોતા. તેઓના બહારવટા
unprompted-ખીનફરકેરાયલા હતા, અથવા કુદ બકલહમાથી, એકાદ
કોઈ શુન્દામાથી, કે પરસ્પરના હતમાથી પરિણ્યા હતા. આની પાછળ
શી મનોદશા હતી? એ મનોદશા માત્ર ચોરીની અથવા હુકમશાહી
નહતી. ચોરીહુકમી બહારવટુ ભૂલી જ વસે છે. બહારવટુ એ જીવ-
સદોસકૃતની વાત છે. એમા મૃત્યુ સિવાય અન્ય પરિણામ નથી. એમા
દેહદમન, ખીડન, વિપત્તિઓ વગેરે બહુ હોય છે વળી ત્યારે આવે
હુકારો પોતાના જીવનમા નિજરમ્યા કેટલાક વસમા નેડા-નિયમો રવી-
કારી જેસે છે, ત્યારે એના કછો ફ સહ બને છે. છતા સત્તાને ચરણે
પડી શાત પ્રજાજન થવા કરતા તોફાને ચડી મૃત્યુની વાટ લેવી એને
શીદ પાછવે છે? પોતે હુકમો છતા બીજા બાલુ ખેરાત કરી ફરીર
રહેડુ શીદ પસદ કરે છે? એનું કારણ છે Love for Romance-
અત્યુત્તતાના તરવે સાથે બેલુ એ એની ખુમારી હોય છે પહ
અને નદીઓ પર જાતવત ઘોડા ઠેકવવા શુદ્ધાઓ ને ગાળા

નિવાસ કરવો • આમેા બાચીને આપોને કપાસીન્ના નીરવા, મોતાડીસો
 જમાડવી, ખેરાવ હડાવવી : મુત્યુના ઓઝાયા આવરી રવા હોજ
 ન્યારે પાખ દાડી-પાસાસ, રાસડા, છડરી, હંત્વાદિના જલસા માણવા :
 સુતાપીસોને સામેથી કહેણ મોખવા : પેત્રાના નેજા ફરકાવવા : અર-
 ન્દપાંતી ડાકાખાથી કે નહીની બેજાખાથી ઓચીતા વેગાના લાપથી
 દેખાવ દેવો : કોઈ અજગાને રકેણ અપણું : કોઈ ખરીજ લાપની
 ફીકરીને કન્યાદાન દેવા ઓચીતા હજ-ચોરીમા પ્રનટ થવું : કોઈ ખરીજ
 જામુશની મવેલી કન્યાને પાસવા જનારા હરામીની જન દોડી તેજ
 જાનગા એ સાચા ખરીજ વરને મેસારી પાસવા લઈ જવો : કોઈ
 મોટલા આપવા આવનાર બાકને બેન્ટીકરી કહીને નવાજેશ દેવી :
 મોઈ સાદેજની મડમને અવરિયાગ રોડી, છુટવાને બદલે લલકુ બેન
 કહી કાપડાના રૂપીઆ આપવા : કોઈ સુરવીર વાણીઓ પણ તે સામે
 યાથ તે તેને બહાદુર કહી જવા દેવો : બહારવટે છતા એકાક રાંજ
 સુતાના ચોરીપદેસા ભેદી કરીને પોતાને ઘેર જઈ કુટુંબને મળવું :
 વરજ ન ધાધજની માફક પોતાની વાટ ભેવી થરની સીને કહેણ મોઢ-
 લાખ્યા મુજબ જ મળવા જવા નીકળવું : નીકળવી વેળા અપણાજ
 યાજ તેને ન અસકારી અને પાદનમા જ રાત્રીઓ મળ્યા તેની સાથે
 ધીંગાણે રમી દેહ પારવો : રાત્રીને પોતાને જ મોળી ન મારતા તેના
 ઘોડાના ડાખલા પર અથવા કમરના જાંઘેયા પર બદ્ધ આડીને બેને
 ચેતાવવો • અરકારી દફતરો બાળી નાખવા • આ બધું Romance છે
 અલવાન તત્વ છે. પુનીઓ આરણુ બસ એકલવિદારી બહારવડીઓ
 બનીને ચાલી નીકળ્યો, કોઈ સમાથી જ એણે ન રાખ્યો, અને એકલ
 વાચા 'પુમત્ત' પુમત્ત જ એણે ધીંગાણા કર્યા, એ પરથી બેને
 હોડીએ "એકલીઆ" ની પદરી દીધી, એ બધું જીવનની
 મરતી દાખવે છે. બેરાક એમા જ મહી તત્વ થણું પણ બધું હોય છે
 આવા તોરીલા, મોજલા, વજ રી છાતીવાળા, અરખૂત છતા હદાર,
 પાતકી છતા દમાવત, હોરી છતા ચારિત્રવત, એવા અનેક બહારવડીઆની
 જીવન-કથાઓ સુરોપચરિત્રકામા વેદખાઈ છે. સીનેમાના ચિત્રપટ પણ
 આકર્ષક રીતે ઉતરી છે. રવેનનો Gutchio જાતનો હડતરો એનું સુરેખ
 દશાત ખૂં પાટે છે. Picturesque but baneful career • એ
 શબ્દો એને માટે સુધોચ જ છે. પથરની પીટાકારી જીવનને કારણે જ
 એ માનવ-પ્રમથ્તઓ મુત્યુની વાટે નીકળી પડે છે. એ હુદારાપણ
 એની પ્રકૃતિ નથી. હુદા કરીને એ પોતાનું ધર જારતો નથી. હુદ એની
 શાલસા નથી. એ એની પ્રકૃતિ પરનું બહુ પાતળું ઢાંકણ છે.

હોય છે નેકીદાર દૃઢ એને ગમે છે સધ્ધાના રંગો એની વાટને અતે ;
અધારી મધરાત આવે છે ત્યા પેસવાના એને કાડ છે.

માનવ હૃદયનો મહાપ્રશ્ન

China in Revolt બળવે ચડેલુ ચીન એ પુસ્તકનો બાહોરા લેખક જોવે છે કે "Modern European civilization has succeeded in the Conquest of Nature by subduing and controlling her so that she can be made to serve man's desires, and this with unquestionable success But more terrible than the objective forces of Nature are the passions of man, and until these passions are properly regulated, there can be no civilization" યુરોપી સંસ્કૃતિએ કુદરત પર વિજય મેળવેલ છે, કુદરત મનુષ્યની ઇચ્છાઓને ઉપયોગી થાય તે રીતે તેને કબ્જે કરી અકુશમા લીધી છે અને તેમા નિસદેહ ફતેહ મેળવી છે પરંતુ કુદરતની શક્તિઓ કરતાં એ વધુ ભયાનક તેા મનુષ્યોની હાિઓ છે, અને એ હાિઓનુ ન્યા સુધી લચિત નિયમન નહિ થાય, ત્યા સુધી સંસ્કૃતિ સ્વપાશ ચક્રો જ નહિ "

બહારવટીઆની છલાવટમા આ જોલ રહેજે સાબરે છે આ સુત આપણે સોરઠની ■ ■ ■ જાતિઓને લાગુ પાડવાની જરૂર રમે ચૂકી જઈએ ભગવાનલાલ સપ્તરામ સરખો સાલો અને ચેકસ ઇતિહાસ કાર પોતાના સાચા અત કરણના નિરીક્ષણથી એ વાત સમજી શક્યો હતો તે કીનકેકડ સાહેબ પરદેશી સત્તાધીશ હોવાને કારણે પૂરેપૂરી ન સમજી શક્યો કીનકેકેડે વાધેસે વધે પોતાના "Outlaws of Kathiawar" મા શું લખ્યું ?

"Hindustani sepoys in the guise of mendicants penetrated every part of the province with strange tales of the massacre of the white garrison and of the lurid sunset of the British Empire. By none were these tales more greedily listened to, than by Jodha Manik of Okhamandal.

x x x

"Unmolested there he again took heart, and on the early morning of the 8th October 1860, perfoi-

med the great feat of his life—the sack of Kodinar-
 * * * and the rest of the day was spent by
 the Waghirs in the agreeable task of looting the
 Bania's shops and houses. But Jodha Manik was
 no miser and when the Banias were fleeced to the
 bone, he spent the loot in feasting the neighbouring
 Brahmins, whose acknowledgment of his Kshatri
 descent he wished to obtain, and the low-castes
 whose support he desired.

“But shortly after this exploit, and possibly as a
 result of his excesses on that occasion, he died of
 fever in the Gir.”

અસ; “બાવાવેશધારી હિન્દુસ્થાની સિપાઇઓએ જાળા બળવામા
 ગોરાની હતલની ને કોડીનાર રાજના અસનની વાતો કરી. ભેધો એ બળી
 ગયો. કોડીનાર ભાગ્યું. વાણીઆને નીચોભ્યા. ‘ક્ષત્રિ’નું પદ મેળવવા
 બ્રાહ્મણોને દાન કર્યું. બહુ ખાતું. મરી ગયો.’ ફક્ત આટલો જ કટાક્ષબુક્ત
 રાખેલો વડે એ ઇતિહાસકારે ભેધાની આખી ઇવન-કથા પૂનાવી. અને
 મૂળુ માટે પણ આટલું જ લખ્યું :

“Mulu had escaped with a few followers, but he
 did not long survive his brother. He was surprised
 and shot the following may by the Porbander Police.”

આથી વિશેષ આ પરદેશીને ન દેખાયું. વાઘેરોના પૂર્વ ઇતિહાસમા
 અથવા વર્તમાન પ્રકૃતિમા ઉતરવાનું એને મન થયું જ નથી. વાઘેરોને
 એ ‘Rebels’ કહીને જ સતોષ પામે છે, કોડીનારની છૂટ માટે એ
 એ પાના રોકે છે, પણ સંખ્યાદાર બેટ વાઘેરોના હાથમાંથી પડાવી
 અમેજ લશ્કરે સોનાના માયાવી લાઠા કાઢવા મદિરોની દિવાલો પર
 કેવા ગોળા ચલાવ્યા અને ટામીઓને દારૂ પીવાડી કેવા ગામ છૂંટવા
 તથા કલાકની કામદેસર મેંલૂરી આપી, બોખામંડળ પર બસોય લશ્ક-
 રના અત્યાચાર કેટલી હદ સુધી ચાલ્યા, મૂળુને કેવા ફસાવીને કેદ
 કર્યો, આમપરાના હુગર પર તોચોથી પણ સત્તુએ ગ્રહાત ન થયા
 એટલે પાણી પીવાના તળાવોમા ઝેરી ગેસના ગોળા ઝીંક્યા : વાઘાની
 ટાળીને ગોર્ડન સાહેબે લાઠવાની અદર કરી પદાર્થ ખવરાવીને માર્યા :
 એ બધી વાતો વિષે કીનકેમડ એક ઘસારો પણ નથી કરતો.

એ ન ક્રીનકેઇટના પૂર્વગ્રામી ન્યાયમૂર્તિ સ્વ. બીમને ॥ લખ્યુ કે સૌરાષ્ટ્રના વરિષ્ઠ ન્યાયાધિકારીને પદેથી ઉતરી મુબઈના વડા નાજર તરીકે વિખ્યાત થએલા એ વૃદ્ધ અંગે સૌરાષ્ટ્રના પરિચયના નૂના સ્મરણોના એક લેખ-Recollection of old days in Kathiawar (સામવર્તમાન વાર્ષિક: ૧૯૧૦)-મા છેલ્લી લખેલી પંક્તિઓ એક દિવસોન, દીર્ઘદર્શી અને પ્રેમશૌર્ય પિછાનનાર આત્માની ફારમ પ્રકટાવે છે.

"There was a great deal of fine true chivalry in the old outlaws. They were almost without exception brave men driven into outlawry by oppression, and few of them, at least in early days, were guilty of wanton cruelty to women and children, or the old and feeble. I believe I am right in saying that every one of the genuine old Kathiawar outlaws (with perhaps the exception of Juma Gandhi) was wiped out, either by sword or the gallows or transportation, before I left Kathiawar. I had much to do with the last scene in many of these adventurous careers, and as a rule while I had to enforce the law I could feel a genuine respect for these misguided hardly treated desperate men. Only one ever shivelled when called upon to face the music: Raide Charan. Well it sounds almost incredible now, doesn't it, that such should have been the almost hourly, daily happenings all over Kathiawar thirty years ago. Life there, in those days teemed with interest and not only in this special feature of outlawry but in a hundred other picturesque touches and experiences, which I could relate and, while rougher, seemed much more real, and throbbing with variety of excitement and colour, than it commonly is today."

"આ નૂના બહારવટીઓની અંદર ધણું ધણું સુદર ને સાચુ પ્રેમશૌર્ય ભર્યું હતું. લગભગ એક પણ અપવાદ વિના એ બધા બુદ્ધમયી છેડાઈને ન બહારવટે નીકળનારા બહાદુરો હતા. અને તેઓના

પ્રારંભિક દિવસોમા તો ભાગ્યે જ તેઓમાનો એક પણ બહારવટીઓ સ્ત્રીઓને, બાલકોને, વૃદ્ધોને કે અસામર્થોને ભણીપણીને પીડવાનો દેખાતો બન્યો હતો. કદાચ જુમા અટ સિવાયનો તો એકેએક સાચો અસહી બહારવટીઓ એ કાઠીઆવાડ ઝોરથી તે પૂર્વે જ કા વલવારથી, કા ફાસીથી અથવા તો કાળાપાણીની સળ વડે સાફ થઈ ચુક્યો હતો. આમાના અનેકની સાહસિક કારકોર્ડના આખરી પ્રવેશો સાથે મારે સારી પેઠે નિરખત હતી, અને જો કે મારે હમેશા કમદેસર તો કરતું જ પડતું, તે છતાં અને આ એરમાર્ગે ઉતરી અચેષ્ટા ને છુરો વર્તાવ પામેલા મરણીઆ મરોને માટે સાચું માન થયા વિના રહેતું નહિ. મોતને બેઠવાનું નોતર સાબળીને માત્ર એક બહારવટીઓ થયેલો હતો એ હતો. રાયદે ચારણ જેર આખા કાઠીઆવાડ ઉપર ત્રીસ વર્ષ પછી આ બધી ઘટનાઓ સંભારીને બહાર કઢાકે કઢાકે બન્યા કરતી, એ વાત અત્યંત હજલજ ન મનાય તેવી લાગે લાગે છે—નહિ ત્યાં જીવન એ દિવસોમા રસજરપુર હતું—માત્ર બહારવટાના આવા ખાસ લક્ષણો યકી જ નહિ, પણ બીજા સેક્રો રામજેરગી અનુભવો વડે, કે જો અનુભવો આજે છે તે કરતા વડુ સાચા લાગતા, અનેકવિધ રોમાચક રમબલકથી પ્રબલતા લાગતા.”

હવે રાવ સાહેબ ભગવાનલાલનું માનવતાભર્યું કથન લઈએ :

“જેરાક તેઓ થોડા છતાં મોટી ફોજ સામા આવી બાય ભીડતા ને શાખ ૧ પટકારાથી સારા સારા લટવૈયાના હાલ નરમ કરી નાખતા હતા તેનું કારણ એ જ હતું કે તેઓ મરણીયા થયા હતા. મરતુ મારતુ એજ તેઓએ નિશ્ચય કર્યો હતો. આમથી જીવતા રહી પેરે બેસીશું એવી તેમને આશા જ નહોતી. તેઓ ઉપર ગાયકવાડે જીલ્લમ કર્યો હતો અને તેજ કારણથી તેઓને પોતાના ઘરખાસ અને બાપુકા વતન મૂખી ભાગતું પડેલું. તેઓના સારા સારા લોકો કપાઈ ગયા હતા. ભૂખતરસ ને ટાકવડકા વેઠી તેઓના મગજ ફરી ગયા હતા. અને તાલુકદારોની તથા સરકારી ફોજ તેઓને એક જગે નિરાતે બેસવા દેતી નહોતી. તેથી વેર લેવું ને મરતુ એ વિચારે તેઓના મગજમા મનખૂત ધરે ક્યું હતું.

x x x

“વાઘેરા વિષે દેશના લોકોને ખરું પણ તપતું હતું. તેઓ જાણતા હતા કે બિચારા ઉપર ગાયકવાડે જીલ્લમ કર્યો છે.

x x x

“હવે મૂળ એકતો રહો તે આ વખતથી નિરાશ થઈ ગયા. ધણી બૂખ, તરસ, ચાક, ઇબ્બરા, માણસો મુવાનો અફસોસ, સાધ જેવા સાધનું મોત, તે પણ વિયોગમા થયું તેથી ॥ એના મનને થોડું લાગતું હતું ? કહે છે કે કટલીક તો મૂળ લાધણે એ ચતો હતો અને કટલીક વાર તેને સાતસાત દહાડા સુધી અનાજ મળ્યું નહોતું. બિચારો તે પણ ધણા દહાડા આ રીતે રખડી છેવટ સહેજમા એચીતો પોરબરની ગીસ્તને હાથે મરાયો * *”

* * * *

“આહાહા ! આ વખત તેના મનને શું થતું નહિ હોય ? તેને આ વખતે ॥ જોધાભાઈની રીખામણે યાદ નહિ આવતી હોય ?”

* * *

“દ્વારકાની લડાઈ વખત જે દોઢ હજાર માણસનું ઉપરીપણુ ભોગવતો હતો તે હવે ફક્ત અગત પાંચ સાત માણસથી રહ્યો. એટલું સાચું કે તેની આ કુખદાયક ઇશ્તીનો થોડા વખતમા જ અંત આવ્યો. બેરશક એ હરામખોરનો ધણો લઈ ફરતો, એટલે સામાન્ય રીતે જોતા આવા મૃત્યુથી આપણે ખુશી માનવી જોઈએ, તો પણ તેને એમ કરવા ગાયકવાડ સરકારે જીલ્લાથી ફરજ પાડેલી. જમાનાની રીત સમજવા તેનામા પહોંચ નહિ, એટલે એ કટલીક બદસલાહને તાબે થએલો તો પણ તેના મહાન વિચાર, તેનું શૂરવીરપણું, ઉદારતા, અને તેના આવા પ્રકારના મરણથી તેના કુટુંબ પર મુજરેલી અપદંશા દેખી કંઈક દિલના માણસને પણ દયા આવ્યા વિના જ નહિ ખરે દેવાના કામ તો ફર ને તિરસ્કારપાત્ર હતા, પણ મૂળના કામો એવા ન હતા કે તેને આપણે હલકી પકિતના બારવડીયાની જોડે સરખાવીએ.”

* * *

“મને બીજા કોઈ ટેક અને પીડાકારક વાચેર મૂવા તેનું કાંઈ તપતું નથી. પણ એક ઉચ્ચ, ખાનદાન આખી ટોળી માટે જ તપે ॥ અરે ! તે સર્વનો ધણી નીકળી ગયા. તેઓ સાવ અલુસમજી નહોતા, પણ તેઓને સોળતે બૂલવ્યા હલકા વાધેરોએ તેઓના માથા ફેરવી નાખ્યા. અને વળી તેમા ગાયકવાડી જીલ્લા વધારે અસર કરી. સિપાઈ તો ખરા જ. મરવા મારવા તે તો હિસાબમા નહિ વાણીયા ન હતા કે ભાઈબાપ કહી, કીધેલા અપમાન માફ કરે વૈર લેવાના જોરામા ॥ અદેરો જુદું થશે તે સ્વચ્છ જ નહિ. જોધાના વિચાર તો આખરની ધડી સુધી સારા હતા, પણ બીજાઓએ તેને પરાણે ફસાવ્યો. * * *

“આ લોકો (વાધેરો) ધણા ઠઠમતવાન ને બહાદુર છે. અને ગમે તવી આકૃત પડે તો પણ ડરે તેવા નથી. આ લોકો ટાઢતડકો ભૂખ સહન કરી શકે છે.”

+ + +

“આ લોકો વળાવા તરીકે ઠીક ઉપયોગમાં આવે છે. કોઈ હુરામખોર ગાહુ છુટવા આવે તો ન્યા સુધી પોતામાં જીવ હોય ત્યા સુધી સામા થઈ બચાવ કરે છે. તેમ નહિ કરે તો પોતાની નાત-જાતમાં હીણપ દેખાય એવી તેમની સમજ છે. વળી આ લોકોના ગાદા તેમના માનની ખાતર ખીજ કોઈ છુટતા નથી. અને કદાચ છુટે તો પોતાના જીવને જોખમે પણ તેઓ બચાવ કરવા તૈયાર રહે છે.”

આ તો હું ઐતહાસિક સત્ય : રા. સા. લગ્નબંધાવ સરકારી આદર્શ તરીકેના માનસિક દબાણો નીચે રહ્યા રહ્યા પણ આટલું સત્ય ઉચ્ચારી રહ્યા છે. જોધો ૭ મૂળુ આવા ખાનદાન વીરનરો હતા તો રાજસત્તાએ શા માટે એને એના પૂર્વજોનું રાજ્ય પાછું ન સોંપ્યું ? શા માટે તેઓના ઉપર ઝાળા છાડવાને બદલે, અથવા આકરી તવાઈએ મોકલવાને બદલે રાજકુલ તરીકે એની સાથે વ્યવહાર ન આવ્યો ? શા માટે જોધામૂળુને જોખાના અને જોગ્ય ખુમાણને કુડવાની ચોરાશીના ચૂખા ન નીમ્યા ? જિઝીદાસ આટલો નેકીદાર હોવા છતાં વલ્લેસગઢની વજીરાત એને કા ન સોંપાઈ ? લાવનગર રાજ્યને ઇતિહાસ આજે એના મૃત્યુ પછી એક સો વર્ષે પણ એને કયું મૌરવવદ્દ આસન આપે છે ? વલ્લેસગઢ ગોટલિય અથવા ખડેરાવ માયકવાડ અકબરશાહ ન બની શક્યા. નહિ તો જોધીદાસ અને જોધામૂળુ જેવી માનવ-શક્તિઓ સોરઠ દેશમાં કાઈક ભૂદીજ તવારીખ જન્માવત. એ તો ખેર, પણ એકાદ ઈન્દિરાસે આવા નરસાઈલોની જીવનકથાને પણ મારી મચરડી દુષિત બનાવી દીધી છે. અને જનતા પણ આજે એવા ઇતિહાસની આપેલી વક્ર દૃષ્ટિ વાપરીને આવા વીરોને વગોવે છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિ કેટલી નિર્ભય ને વેધક હોવી જોઈએ ? એ ઉપરછલું જોધને કેમ ચુકાદો આપી શકે ? દાખલા તરીકે મીયાણા જેવી ચોર, તોફાની ને લખાડ તરીકે નામચીત કરવામાં આવેલી ભતિને તપાસીએ : એ લોકોનો પોતાના આજસુધીના પાપાચરણોના બચાવમાં ધણું સમજાણું રહન સભળાવવાનું છે. એ લોકોની બહાદુરી, વફાઈ, નેકી અને ભોળપનો કેવો કેવો કુટિલ ઉપયોગ કઈ કઈ રાજસત્તાઓએ કર્યો છે, તેઓને ગુન્દે-આર ગણાયાથી કેટલી હલકાઈ પોતાની પ્રતિમા ધારણ કરવી પડી છે,

તે તો દુર મૂકીએ. એના બોલ પર કદાચ વિશ્વાસ ન થરીએ. પરંતુ વોટસન જેવો વિરોધી અંગ્રેજ પોતાના 'એડેડીઅર'માં એ લખી ગયા છે તેની અવગણના કેવી રીતે કરીએ ? એ લખે છે કે "તેઓ શુરી, નિડર, પરાણુખી ખાતર કરનારી ને ઇમાની નહ છે, પણ વરા રહે તેવી નથી." અનુભવીઓના અનુભવ-બોલ છે કે તેઓ વિશ્વાસઘાત નથી કરતા. ઇમાની છે. અને આજ સરકારીદરબારી સિમ્પલ નાન્ટામાથી થોડો વખત પણ બહાર નીકળી શકનાર મીયાણો! કારખાનામાં જ્યાં પોતાની ઉદ્યમી પ્રકૃતિ અને કુશલતાનો ઠીક પરિચય કરાવે છે. પણ એ કહે છે કે 'ગ્રુન્ડેઆર કોમ' તરીકેના કાનૂનોની જોસમા પરવાથી એનું ખમીર નીચાવાઈ રહ્યું છે. ધરઆગણું ધરતી નિ સત્વ બની અનાજ આપવાની ના છે, ને બહાર જવાની મના રાજસત્તા કરી રહી છે એવી સકદામણુમાથી જ ઘણાને ચોરીધાડતું શરણુ લેવાની ફરજ પડે છે વગેરે વગેરે.

આ દોમના ઉડા તરવો ઉઠેલવા માટે કાઈ ઇતિહાસકાર, નહેર-સેવક કે સમાજશાસ્ત્રી ઉતર્યો નથી. રાજસત્તાની પામે તો તાત્કાલિક નહેર શાંતિને કાળે 'દમન' એજ એક વરણુપાય હતો. અને એ 'દમન' એટલે શું ? Call a man thief and he will steal : માતાના ઉદરમાથી જ મીયાણો ચોર કરી ચૂકયા એનું ખાલક જાએ કે તૂર્ત જ કાયદો એને સકદાર કરાવી પરવાના-પત્રક પર ચડાવે છે, એટલે એ પણ પોતાને ચોર જ સરજાએલ માનતું યાચ છે.

પરંતુ એ વાથેરો, મેરો કે મીયાણુઓને મન ચોરીલૂટ અવરાત્માનો અરા નહોતા, ધર્મ નહોતા, ઇશ્વરદત્ત વ્યવસાય નહોતો, પણ સ્વાય મનુષ્યોએ પડાવેલી ટેવ હતી. 'મારતા મીયાની તલવાર'વાળા યુગનો એ ચેપ હતો.

શિવાજીએ જેની સહાય થકી સામ્રાજ્યનું સ્થાપન કરાવ્યું તે માવળાએ કોણુ હતા એ ? કેવા હતા ?

પ્રતાપ અને વનરાજે અરવલ્લી અને આણંદિલપુરની અટવીઓમાથી જેઓને એકઠા કરી જોએલા રાજ પાછા મેળવ્યા, તે ધનુર્ધારી જાણે કોણુ હતા ? કેવા હતા ?

યુગના આદોલનો અડકરો તો એ વાથેર, મેર ને મીયાણુની ખાનદાની પણ મ્હેઠી લઠરો જેરી વાચરા ઝખી મયા છે. પ્રભાતવના વાયુ-સચાર ચાલ્યા છે. એના સ્પર્શે આ પતિત મનાએલી નતિઓમાથી કદાચ સિપાહીગીરીની ને પ્રેમશૌર્યની ફારમો છટરો.

પરંતુ એ પ્રેમશૌર્ય પ્રકટાવવા માટે સતત આકરા પ્રયત્નો જોરો.

બહારવટીયા

૩

"Yet as late as the eighties Kathiawar was a happy hunting ground for wild adventurous spirits, and a paradise for young officials. The list of the great outlaws were still at large ; romance, the lingering spirit of Rajput chivalry brooded over the land. Waste and desolate plains, ranges of stony hills, jungles, dotted everywhere with oases of rich cultivation, and innumerable forts, durbars, palaces; the Kathiawar of those days was full of glamour and charm, and threw its own spell over all those who came within its influence."

[સ્વ. જરૂરી બીમન]

મહીયાનાં બહારવટાં

સંવત ૧૯૦૯ : ૧૯૩૯

ઐતિહાસિક માહિતી

એવો આ કનડો કુંગરોઃ સોરઠની શુરવીર પદ્મણી હોમલ એક દિવસ 'એકલ મલ' બનીને બાપલું 'વેર વાળવા બાંભણીઆ બાદશાહી પર આંહીથી ચડી હતી. બાપની મરણ-સળાપ માથે આપેલા એલ-કોલ પળાયું નહિ ત્યાં સુધી પરણવું નહિ, એમાં પ્રત ધરનારી હોયલે એ બોલ પાળીને આંહી કનડે આવી પુરૂપના વેશ ઉતાર્યા હતા. વાંભ વાંભ જેવડી લટો મોકળી મેલીને જે તળાવડીમાં હોયલ નહાવા પડેલી, તે તળાવડીની મૂળ જગ્યા પણ આ કનડાની જોડમાં, બતાવવામાં આવે છે. જેની પાળે ચડીને એક દિવસ આઠાએ હોયલ નિહાળી—

ચડી ચખાસર પાર, એડે હોયલ ત્યારિયા,
બિછાઈ બેઠી વાર, પાણી મથે પદમણી !

એ જ આ ચખાસર તળાવડીની પૂરાયલી જગ્યાઃ અને એ જ આ કુંગરો, ત્યાં છેવટે, હું બાપલું વનરાઈને આંગણે

રક્તો' છીપો માટવો, બિછાઈ દારમ દ્રાખ,
આઠો હોયલ પે, પરણીને, સૂરજ પૂરને સાખ.

મ અને દ્રાક્ષના એ વેશ-વળુંબ્યા માંડવામાં આઠાને તે હોયલના હથેવાળા મળ્યા, સોરઠની 'શરી' સુંદરી ને કુંગરના વંકા મદે વચ્ચે ઉડાછેડી બંધાણી, અને ધન્યની જમણી આંખ જેવા સૂરજે એ પરણેતરમાં સાક્ષી પૂરી. એ જ, શું આ કનડો ! ને એ જ, શું આ સૂરજ ! આઠા 'હોયલનાં ભોંયરો આંગ, કાષ, વંખાંભર, વનરાઈમાં અંદીક' ચયાં બોલાય છે. માલધારીઓ માલ ચારતા ચારતા એવી એક વનરાઈ-દાંડો જંગ્યા પોંસેથી નીકળે છે, ત્યારે એ કાતરના ઉંડાણમાંથી પારેવાંના ઘૂંઘવાટા સાંભળીને તેઓના કાંન ઝમકે છે. ત્યાં કેમકે ઉંડું નવાણુ હોવું નેમએઃ કાષ અકળ અગમ ચાનક. ત્યાં ગારદ ચછ ગયું હરોઃ આવી આવી કલ્પના અડાવતા ગોવાળો કનડામાં જામે છે, કડીઆરાંનાં નેડલાં કરગડીઆં વીણતાં વીણતાં માંહોમાંહે વાતો કરે છે, કે "હોયલ

તો હજી કનડે જીવતી છે ઇ મરે નદિ સાધા । ઇ તો દેવબોમની
પદ્મણી હતી તે દિવસ કચ્છમા ઝોટે એનુ નામ છતરાયુ' કર્યુ,
તેથી

ચિઠીયુ લખિયુ ચાર, દોયદને હમડે
ઝોડા । વાચ નિહાર, અસાને નેડો એતરો

એમ છેન્સા રામ રામની ચિઠી ઝોડા માથે લખીને દોયલ
પદ્મણી પાછી આહી કનડે આવેની, પણ પછી તો -

ભુલુ દાગે ભોચર, ખાવા ખાતી ખાટ
ઝોડા વણુતુ એકલુ કનડે કમ રેવાય । "

આહી કનડામા એનો જીવ જંપતો નહોતો તલખતી, તલખતી,
પાણી બહાર મીન તલખે તેમ તલખતી દોયલ આહી જ વસી છે.
એકલીને અટૂલી આહી જ દિવસ વીતાવે છે. આવખાના તો અમરપટા
લખ્યા છે એટલે મગાતુ નથી મૂરતી હસે ડા'ક ભોપરાની અદર " *

એવી એવી વાતો કરીને આથમતે પહોરે, અધારા ઉતર-
વાની વેળાએ, ગોવાળો ને કબાડીઓ કનડેથી નીચા ઉતરે છે, ને,
જાણે પોતાના મરેલા બેટા કે બાધવની ખાંભી છંપર સીંદૂર
ચડાવી, રહી હોય તેવી અખોલ, ઉદાસ, અધકાર રૂપી કાળી કામળી
ઝોટેલી . કાંઈ વિળેગણ માન્યહેન મમાણી સખ્યા પણ કનડે
ઉતરી પડે છે.

ઉપર કેમ જાણે. કાંઈ માનવી સૂત્રેલાં હોય, અને કેમ જાણે જરા નેટલા બોલાસથી પણ એની ઉંઘ ઉડી જાય, એવી સુપડીદી રાખીને એક અસ્વારે પલાણુ છાંડયુ, અને ખીજની સામે પણ નાકે આંગણી મૂકી અબોલ રહેવાનો ઇમારો કર્યો. પગરખાં છેટે ઉતારીને બેય જુવાનો કુંગર ઉપરના એ પહાળા ચોકની વચ્ચોવચ્ચ આવી ઊભા રહ્યા.

સાગ, સીસમ, દૂધલો, કામણ અને ખેરનાં ઝાડવાનાં અધ-સૂકેલાં ફુલોં એ ચોકને કઠિ કઠિ છટાં છવાયાં ઉભેલા છે. વચ્ચો-વચ્ચ એક મોટું ને જળી ઝળી ગયા જેવું સાગનું ઝાડવું ઉભું છે. એ ઝાડના થડ ઉપર સીંદૂરનાં બે ત્રિશળ કહેલા છે. થડ પાસે બે પાવળીયા છે તેના ઉપર પણ સીંદૂરનાં અડકેક ત્રિશળ આલેખ્યાં છે. 'એ બે પાવળીયાની મોખરે, એક, બે, ત્રણ, ચાર, ને પાંચ લાંબી હાર્યોમાં એસીક નેટલી ખાંભીઓ ખોડેલી છે. પહેલી જ હાર્યોમાં જમણા હાથે તરફની પહેલી બે ખાંભીઓ ઉપર બબ્બે ગોળ કુંડાળાં કંડારેલાં છે. (ખાંધ માણુમના બે થાનેલાની નિશાનીઓ લાગે છે.) બોટીની ખાંભીઓમાં કશું જ ફાતર કામ નથી. જમીનમાં ખોડેલા સાદા પથરા જ છે. માત્ર એને સીંદૂર ચડાવ્યો છે. જાણે કાંઈ ધરતીકંપ આતાં આખો ને આખો એક દાયરો ત્યાં ખેડો ખેડો ધરતીમાં સમાયો હોય એવો દેખાવ લાગે છે.

... "લાખ ! હું". ખાંભી જુંવારી લઉં. તમે આ પાણુકાના ઢંગલા ઉપર બેસો."

એટલું બોલીને બેમાંથી એક મોટી ઉમરના, ને મોટી મૂછોવાળા 'અસ્વારે' એક પુટેલા નાળીએરની રખડતી કેસલી ગોતી લીધી. અંદર દીવેલ પૂરીને વાટય પલાણી અને ખાંભીઓની ડાબી બાજુએ પાણુકાઓની બનીવેલી આડસ ધચ્ચે એનો દીવો પેટાવી, પાધડીને છેડો અંતરવાસ (ગળાની આસપાસ) નાખી પાયલાગણુ કર્યું. બીજી કાજલીમાં સીંદૂર પલાણીને એ ખાંભીઓ ઉપર લેપ કરવા લાગ્યો. કામ પૂરું કરીને જ્યારે એ ઉઠ્યો ત્યારે એની ચળકતી મોટી આંખોમાં બે આંસુડાં હતાં. પાધડીને છેડે આંસુ

લૂધ નાખીને એ પોતાના બેડેને કુમરાની જમણી ખાંભુએ લઈ ગયો. આંગળી ચીંધીને એક ધાર બતાવી. પૂછ્યું, “એલી ધારનું નામ શું, બણે છે ?”

“ના.”

“એનું નામ તો પધાર. ત્યાં અમારા સામી તો પ. ચંગવીને માંડેલી.”

“તમારા સામી ? કણે ?”

“જુનાગઢના રાજે.”

“ક્યારે ?”

“આજથી છેતાલીસ વરસ ઉપર : સંવત ૧૯૩૬ની પોષ સુદ પાંચમે : તે દિવસ સૂરજ હલુ ઉઠ્યા નહોતા; માથુસો હલુ જાગ્યા નહોતા; પંખીડાં બોલતાં નહોતા; એને અમારા મહીયાએની કતલ ચાલી હતી. આ કનકા અમારા રાતાં ચોળ લોહીની નીકામાં નાચોતો. અમારા નવસો મહીયા આંહી કનકે ચડીને એક મહિના સુધી રહેલા, તેમાંથી એંચીની કતલ થઈ ગઈ.”

“શા માટે નવસો ચડેલા ? બહારવટે ?”

“ના બાઈ, બહારવટે નહિ, પણ રીસામણે : વચર દર્દીઆરે : રાજ આપણો ધણી છે” ને આપણને મનોમણાં કરશે એવી આશાએ : પણ મનામણાંને માટે, તો ફવાડા ચાંચા અમારા એંચી જાંચુ સુપચાપ બેડા બેડા રામનું નામ લેતા કપાઈ ગયા.”

“વાહ વાહ ! ચાખાસ મહીયા ! હંચામાં હંચી રાજપૂતી એનું નામ. ત્યારે તો હંવે મને એ આખી વાત કહેા બાઈ.”

એક દોરા ઉપર બેઠ જાંચાએ બેડક લીધી અને પંછી એ મહીયા કોમના મોટી આંખોવાળા, આંધેડ ઉંમરના માણસે વાત આધરી.

અમે મૂળ તો મારવાડના મેણા (મીણા) રજપૂત. પછી અમે
જે આણી મેર હિતર્યા તે મહીયા કહેવાણા. આજથી
ત્રણસો સાડા ત્રણસો વરસ ઉપર અમારા વડવા બીમા મહીયાએ
મારવાડ ઉપરથી હિતરતાં હિતરતાં સોહામણી સોરઠ ભોમનાં
સોણવા દીધાં. વાતો સાલળી કે કાંઈ લોભામણો હાથાર દેશ છે !

નીલા તડ મચ્છુ તણા, નીલી વાકાનેર,
એકરગીલા, આદમી, પાણી વળેતે, ફેર.

[મચ્છુ નદીના લીલા તડ : લીલૂડી વાકાનેગની ધરતી : અને
એક રંગીલાં એ અદેશનાં માનવી : એવો હાજાર દેશ છે એ
પ્રતાપ એના પાણીના છે.]

મચ્છુ કાઠો અને મોરળી, વચમા વાકાનેર,
... નર પુટાધર નીપળે, ખણીહરો ફેર.

એવાં એકરગીલાં માનવીને પેદા કરનારા પાણીવળાની
દિશાએ અમારા વડવા બીમા મહીયાએ ઉચાળા ઉતાપો. મચ્છુ
અને પતાળીઆ બે નદીનો ન્યા સંગમ થાય છે તેને 'કાઠિ
વાંકાતેર નામલું એક ગામલું વસાનું.

એક દિવસ બીમા મહીયાની દોડીએ આવીને એક બાઈ
હોલી રહી. હાથમાં બાળ લેડ્યું છે. આંખે આંસુ ઝરે છે. જેણું
રક્ષા કરનાર કાંઈ નથી. બીમે મહીયે પૂછ્યું : "એન ! કાણ છે
તું ? શીદ આવવું થયું ? તને આંહી રામરક્ષા છે. તારા દુઃખની

એને માગવા ફરે છે અને કાંઈ સધરે તેમ નથી આજ મચ્છુને કંઈ તમ જેવા રજપૂતનું બેસણું સાલળીને તમારો આથ લેવા આવી છું "

‘વાહ વાહ ! મારા વડા ભાગ્ય ’ મારી બેન ! તું ભલે આવી તારો જાડેજો ગળા કદિક બળીયો હશે, તો અમે ય કદિક પારોડના પમના દીધા નથી અમે ય રજપૂત બીએ તું તારે આઢી સગી માનુ પેટ સમજીને રે’જે "

આઢી રાણીને આશરો અપાયાની વાત કુળી, ને ત્યા પડ-
ખેના રાજમાથી જાડેજો રાજ વાકાનેર ભાગવા માટે કટક લખે
ઉતર્યો. અમારા ગામને ફરતી ફેજ વીંટીને પડ્યો કેમકે ગંદૂ તો
જતાય તેવું નહોતું

રાતમા ચાર આઠ મહીયા જીવાનોએ બીમાની રજ બીધી.
પૂછ્યું કે “ફાગટની શીદ લડાઈ માડવી ? મજ ધણીને જ ઢોલી-
આ સોતો ઉપાડી આણીએ તો કેમ ?”

“ તો તો રજ રહી જાય, બેટાઓ ! ”

એકાએક બેદીને ચાર મહીયાઓ રાજના ડેરામા ઉતર્યા.
ચોદવા રાજને પનગ સોતો ઉપાડી, દાતોમા ઉપાડી તરવારો પમડી,
મચ્છુના ઉડા પાણી વટાવીને ઢોલીઓ દોંદીમા દોંજર ક્યો
રાજ તો હજી જરનોંદરમા જ છે

પ્રભાતે બીમા મહીયાએ કસુબો કાઢીને તૈયાર ક્યો દાતણ
ને ઝારી દોંજર ગમ્યા મહેમાન જાએ તેની વાટ જોતા બેડા-
મહેમાને આજો ઉપાડી ત્યા એ વરતી ગયો કે કાળના હાથમા
પડ્યો છું

“ જાડેજરાજ ! આ દાતણ કંડીને મ્હે પખાણો કસુબો
જોટી થાય છે ”

એટલું કહીને બીમા મહીયાએ અતિથિને દાતણ કરાવ્યું
કસુબો પાની વેળા ફાગ પડા-યો કે “રાજ ! તમારા હકરાણા તો
મારી ધરમની બેન છે ક્યાંયે જયવાની જારી ન રહી ત્યારે મારા

હિયાળામાં એ રીસામણે આવી છે. હવે જો તમારે હડવું હોય, તો અમે ઠટકા ચઢી જવા તૈયાર છીએ. બાકી અમારાં બેનને પાછાં તમારા રાણીવાસમાં તો નહિ જ મોકલોએ. અમારો ભોણેજ આંહી જ રહેશે. અમે એને વાંકાનેર ગામ દઇએ છીએ. બેલો ! -એ એને શું લો છો રાજ ?”

રાજાએ પણ અણુમાનેલીના દીકરાને પોતાની જમીન કાઢી લીધી. ‘બેનને દીધેલું’ વાંકાનેર છોડીને મહીયા ચાલી નીકળ્યા. ચારથી વાંકાનેરનો રાજા મહીયાને મોસાળ કરી માનતો થયો. તાઇ ! આ કનડાની કતલ ચઢી ને, તે પહેલાં જૂનાગઢ રાજા થયે મહીયાની તકરાર ચાલતી તો ત્યારે વાંકાનેર-રાજા અમને ‘હેવરાવેલું’ કે શીદ તકરારમાં ઉતરો છો ! જુનાગઢ જાકારે મણે તો આંહી આવતા રહો. ત્રણ ગામ કાઢી આપું. મારાં તો મિ મોસાળ છો.”

પછી તો અમે રાજકોટના કૂવાડવા મહાલમાં જઈ વસ્યાં. રાજકોટની ચાકરી કરી. યાનના ગોરખા ભગતે અમારાં ‘પરગણ’ માણુ મેહીયાને સોણે આવી યાન ‘પરગણ’ હાથે કરવાનો સંદેશો મોકલ્યા. અમે નાનું કરપડા નામના કાકી પાસેથી ‘યાન જીત્યું’.

માથા પરથી વીંખાઈને નીચે પડી ગઈ. પાંચ વીંખાતાં જ માથા ઉપરના પેનીકક મોવાળાનો ચોટલો છૂટી ગયો. વિખરાએવી જટાએ ઘોડીને પણ ઢાંકી દીધી. ચક્રમાને વાળનીઓ વીંટ એમ કાળી લટાએ લાણુ મહીવાનું મોઢું જામ દીધું.

ફવાને કાઠે, દીબડીઆળી ચુંદડીએ અને ભગત ભરેલે કાપડે એ પનીઆરીઓ હેલ્ય ભગીને હાથું ! હાથું ! ચાતી દતી તે આ દેખાવ દેખીને થંભી ગઈ. લાણુ મહીયાનો ચોટલો સફેલાણો, પાંચ બંધાઈ ગઈ, ઘોડી પાદર વટાવી અણુદીક ચઈ, તો યે બેમાંથી એક પનીઆરી તો ખમતી જ નથી. એની આંખોની મીઠી મીઠી મીટ એ જ દિશામાં મંડાઈ ગઈ છે. માથે બેડું મેડું છે તેનો ભાર પણ ભલાણો. જાણે જીવાનડી કાગાનીદરમાં ઘેરાણી. અતે ખીજ પનીઆરીએ એને ઢંઢોળી :

“કાં ખા ! હવે તો બેડાને ભારે માથાની ટાલ્ય બજે છે હો ! અને તમારે જો તમારી હેલ્ય પરઆરી ત્યાં જ જઈને હિતા, રવી હોય, તો પછી મને ઘર બેળી થાવા દો.”

તે વખતે તો પનીઆરી જાનીઆની બોળાઈ બેગી ચાલી ગઈ. પણ ઘેર ગંથે, એને જંપ ન વળ્યો. બોળાઈનું મેલું માથામાં ખટકતું હતું અને નજરમાં એલું અગ્વાર રમતો હતો. હંથું ક્યારનું એની પાછળ પંથ કરી રહ્યું હતું. ધગમાંથી માણસો આઘાં પાછાં-થયાં એટલે પોતે હેલ્ય લઈને ચાલી. પાદરને એ જ કુવેથી પાણી ભર્યું અને હેલ્ય માથે ઉપાડી કુવાડવા ગામને માર્ગે ચડી. ગામમાં જઈને લાણુ મહીયાની ડેલીએ ઊભી રહી. માથે હેલ્ય ને મોઢે મહીગનો ઘૂમટો : પગ ઉપર ઢળતી પડી છે ગાતીઓળ જીમી : લાણુ મહીયો જોઈ રહ્યો. પામવાનોને કંથુ, “પૂછો, આ બાઈ કાણુ છે ? અને સા કામે આવી છે ?”

માણસો પૂછવા ગયા. ઘૂમટાવાળીએ કહેવરાવ્યું કે “લાણુ મહીયાને કહો, હું ચુંદા ગામના આપર જવા પટેલની દીકરી : માઈ નામ રાણુદે : કુળની લાજ મરજાદ મેલીને આવી છું. માટે

આજ કા તો મૂછોના વળ ઉતારી મૂછ નીચી કર, ને કા તો આ હેલને હાથ દે !”

લાલુ મહીયો ઘડીલર વિચાગમા પડી ગયો આયરોના વેર માથે લાઇ કવતુ વસતુ હતું પણ તેથી વસતુ તો હતું મૂછ નીચી કરવાનું કામ મહીયો થકને મૂછનો વળ કેમ કરી ઉતારે ? ઉડીને એણે આયર-ગન્યાની હેલને હાથ દીધો રૂપાળી, રઢીયાળી અને શરવીરનું આદલુ આદરા સગા ન્હાવાના વિનંતે સહેનાગી ગણુ-બાઈ ગઢમા માલી ગઢ શા એના સોગમ રીંગ ! આરડા ય હગી ઉડ્યા-

બાઈના બાપ જીવા આયરને બાણ થઇ કે દીકરી મહીયા માથે મોહીને ગઈ આયરનું ડીન તપી હાલુ અને મહીયા ઉપર દળકટક હાકવા મન કર્યું મૂછો મરડીને આયર બોલ્યો કે “કુવાડના ઉપર મીઠાના હળ નોડાવુ તો હું આયર સાચો”

“આપા જીવા ! “કાલા ચારણો” હતા તેણે શીખામણુ દીધી “એમ કાઇ મહીયો માલ્યો નહિ જાય અને પછી દેખાશે જુડા મારે હાથે રીને માલ્યમ ખોરા શીદ ચડે છે ?”

“પણ મહીયો શુ એમ મારી દીકરીને રાખે ?”

“આપા ! દીકરી ગઈ છે તો મૂછાળાને ને ? કાઇ નમૂછીયા ઉપર તો નથી મોહી ને ?”

“ના”

“ત્યારે મહીયાને મગો બનાવી લેને ! અરે જુડા ! તારે તો બડ વસીલો મળ્યો”

એ રીતે રાણુદે બાઈનો વસ્તાર મહીયા અને આયરનો મોઘા લોહીમેળથી ચોબી ઉડ્યો રૂપ ને ચરાતન બેયના સરખા પાણી મહીયાના વસને ચડવા લાગ્યા એ રાણુદે બાઈનો દેહ અમારા શેરગઢ ગામના ગીતાત અમરાલાઈના ગઢમા જ પડ્યો હતો લાઇ ! હજુ બાણે ગઈ કાનની જ વાત

૫

“પણ તમે જુનાગઢ પચકમા કયાથી આ-યા ?”

નવાબના તેડા-આ આ-આ'તા લાઇ ! નવાબને એક ફાર કાઢીની લીસ, બીજી ફાર ચોરવાડ વેરાવળમા રાયબદા ગળપૂતોનો દા બજે, ત્રીજી ફાર બીલખાના ખાટ ખાડા ખખડાવે એ મહુની આડા દેવા નવામે મહીયા નોતર્યા કાઢી અને રાયબદાનો તા ન જનાવાથી મહીયા ત્રણ વાર તો આવી આવીને પાછા કુવાડવે ગયા પણ આખરે મહીયાના નાકા બધાણા કાઢી ને રાયબદાના જોર લાગ્યા મહીયાને ચોવીસી મળી શેરગઢ, અગળ અને કણેરી જેવા અમારા મોગ મચક બધાણા અમારૂં ટીલાત ખોરકુ શેરગઢમા વસના લાગ્યું. આજ પણ અમારા આગેવાન ધારા લાઇના ગઢમા થાન લાગ્યું તે દિવસના કાઢીશાઇ માળડા ચદરવા વગેરે મોજૂદ છે અમારે જેરે હડય રહેતી અમારા જે હજાર મહીયાના એક જ શ્વાસ આજ તો એ વારા વહી ગયા સમેલ પનટાઇ ગયો કાયદા, કરારો અને ફારટોએ 'અમ ફરતા આટા લઇ લીધા ને આઢી કનડે કુગરે અમારા દીમ ઢળી, ગયા

“હા ! હા ! ઝટ'એ વાત ઉપર આવો અધારા ઘેગાય છે ને આ કુગગની ખાબીઓ-જણે સજન થાય છે મારૂં હૈયુ થર રહેતુ નથી, હુ આ ધરતીને રોતી માલજી છુ કનડાની વાત કહો !”

તે વખતે મહોત્તખાનજી ગાદીએ ડુનગ બહારખાનજી શાહપૂર બાધીને નોખા રહે અમારા અમરાભાઈને તો બહારખાનજી 'ચીયા બાપુ' કહીને બોનાવે ને અમગ મહીયાના એક દીકરાને પોતાની પાસે જ ગએ. એવા હેત ને એરી પ્રીત એ મહાદરખાનજીએ અમગ મહીયાને કહેલુ મોકલ્યુ કે “ચીયા બાપુ ! તમે શાહપર આવો આપણે વહિ કરીએ ”

અમરો મહીયો ઘોડીએ ચડી શાહપર ગયા મહાદરખાનજીએ ધણા ધણા સમજાવ્યા પણ ભાઈ 'સનાદિ અરણી પડી ગઈ. પડખીઆએ અમરાભાઈને મમજાવી દીધા કે “રાતમા ને રાતમા દીકરાને લઈ રોગગઢ બેળા થઈ જાઓ નીકર મામ રાજો !”

અમરો મહીયો દીકરાને લઈ ચોરી ચુપકારીઆઓ ગયો. સવારે બહારખાનજીને ખબર પડી એને પડખીઆએ જાણવેયા. એટલે એને આ વાતની ખટક ગઈ ગઈ મહોત્તખાનજી દેહ પડ્યો, બહારખા તો પગ આપ્યા પછી એના હુકમ છૂટ્યા કે “હા, મહીયા કર ન કમૂલે તો એના ખળા જપત કરો ”

અમાગ ખળા પગ જતી બેડી. પણ માયાકદા મહીયા તો ચોરી છુપીથી ખળા ખાના લાગ્યા ફરી હુકમ છૂટ્યો કે “એના ધામ આરાજા જપન કરો ”

પછી તો અનધિ આવી ગઈ દોર દાખર ઉપર જે ગુજરાત આવતો તે અટકી ગયો.

માગશર મહિનાની મધરાતે અમે નીંદા કરતા હતા. ત્યા અમારા ચોરા પાસે એક સાંઠીયો જૂથ્યો અને અરવારે ડેલીએ આવી અંવાજ દીધો કે “મહીયા ભાઈઓ, જાગો ! હવે ઉધનાનું ટાણુ નથી ગ્યુ.”

બેબાકળા જાગીને અમે પૂછ્યુ “કેમ ભાઈ ! ક્યાનો સઢીયો ?”

“માઢીયો છે રોગગઢનો. અમરેભાઈએ કહેવાયું છે કે ઘેરે ઘેરથી અઝેક મહીયો પ્રાગડના દોગ છુટ્યે કનડા કુગરને માથે

આવી પોગે. હુ જાઉં છું. મારે આજ રાતોરાત જ આખી ચેલ્વીસી ફરવી છે”

“પણ લાઇ, બારવટે ? કે રીસામણે ?”

“રીસામણે હથીઆર હોય તે પણ ઘેર મેલીને નીકળજો.”

એટલું કહીને સાઢણી-સ્વાર ઉપડતે પગલે ચાલી નીકળે.

અને પ્રાગડના દોરા પુટતાની વાર તો કનકાને માર્ગે ઘોડા, સાઢોયા, ગાડાં અને પાળાઓની કતાર બધાઈ ગઈ ચેલ્વીસ ગામ-માધી નવસો મહીયા કનકે રીસામણે મળ્યા અમારા મુખીને એક જ બોલે અમે કટકા થઈ જનારા અમે મહીયા તો અમારા સરદારના સમુદ્ર પર તોપે બધાઈ જનારા એક ઘર પણ પોતાનો જાય મોઢિયા વિના ન રહ્યું

“બ્યા મોટા પુરુષ ન હોય તેલુ શુ ?”

તે ધરથી નાનો છોકરો આવે તર્મીંગડાવાળી બાઇઓએ ધરમા કાંઈ પુરુષ નહોતો તે દસ વરસનો દીકરો દઈ મેલ્યો તો

“એના ભેગી બે બેનો આવી હતી તે વાત સાચી ?”

એ વાતમા મોટા ભેદ છે હુ હમણા જ કહું છું નવસે મહીયા કનકે બેદા એક દિવસ-બે દિવસ-ત્રણ દિવસ-એમ બે જ રહ્યા આમપામ કડીનો મુચક મધુવતીને કાઢે મેદરડાન હાડા જેવા ગામડા વસ્તીને અમારી બે તો બહુ બાગી કે મહીયા ક્યાક લૂટી ખાશે પણ અમારા મુખી અમરાલાઇએ અમને કહી દીધું કે

“મહીયાના પેટનો હોય તે આઢી ભૂખે ભરી જાય, પણ લૂટકાટ ન કરે.”

એટલો બોલ બમ હતો. અમારામા મે ચોરી લૂટ કરનાગ હશે અમારી મથરાવગી જ મેલી ગણાય. પણ કનકે તો અમે તપ તપરા મળ્યા તો ઘણીની ગમકુવાઈ લોપવામા મહીયા મહા પાપ ગણતો તો અમે કનકા ઉપર પોપ મહિનાની ટાઢવ વે તો અને ગાડનું ખીચકુ ખાતા બેદા મનમા આશા હતી કે હમણા

અમારો ધણી જૂનાગઢથી ઉતરશે અને અમને મનામણાં મેલશે. બધિઓ આવવા પણ માંડી. રાજે અમને કહેવરાયું કે “વીખાંઈ જાઓ. કનડો છોડી દો. પછી તમારો વિચાર કરશું.”

અમે જવાબ વાળ્યો કે “મહીલા ધર્મદો નથી ખાતા, માયાં દીધા બદલની જમીન ખાય છે. અમ માથે નવા લાગા ન હોય. આકી તો ધણી છે. બધું ય આંચકી લ્યો ને! અમે બેઠા બેઠા જોશું. અમારે ભૂલુદરામી મળે રાજ સામી ‘સમશેરૂં નથી’ બેસવી.”

૬

એ વે સમે એક દિવસ મોણીઆ ગામથી શામળોભાઇ નામે ચારણુ ઉતર્યા. મોણીયું એટલે તો આઘ નાગબાઇનું પેસણું : અને નાગઇ તો મહીલાની ધજ દેવી : નાગઇ ઉપર અમારી હાડોહાડની આરથા : એ ચારણીનું છેડ તે આ શામળોભાઇ, શામળોભાઇએ રાજની ને અમારી વચ્ચે વધિયું લાવવા લઇ જવા માંડી. છેલ્લે દિવસ તો શામળોભાઇ અમને કસુંબા સાદુ અઢી શેર અરીણું સોત આપી ગયા. અને પોપ મહિનાનો અજવાળા ચોથની રાત સસવલી હતી ત્યારે શામળોભાઇએ આસાભયો મદેશો આપ્યો કે “વધિ લઇને રાજના મોટા અમલદાર કાલે પ્રભાતે મનામણે પધારશે. માટે હથીઆર પડીઆર હોય તેટલાં આઘાં પાછાં કરી દેજો.”

“હથીઆર !” મોટા ચોટલાવાળા મહીલા જીવાનોની આખો તાપણુને અજવાળે ચમકી ઉઠી, “હથીઆર તો અમારા હાથમાંથી સરકારે સંવત ૧૯૨૯થી જ આંચકી લીધો છે, શામળોભાઇ ?”

“આટલા મ થાય જીવાનો !” શણે સરદાર અમરો મહીયો બોલ્યા : “અને શામળોભાઇ ! હથીઆર હોય તોય આજ અમે વાપરવા નથી નીકળ્યા. આજ તો અમારે બેઠું પારવડું.”

ખેડવું છે. આજ ધણીની મામે કાઠ ધા હોય ? અને તું તો અમારે
ગૌ અવરૂપ : તું ચાગણુ આડો ઉભો હો ત્યા હત્યા ન હોય.
ખુશીથી સરકારના મરદારો પધારે. ”

“ અને હથીઆર લેવાં હોત તો આંહી કનડે શીદ ખેસત ?
ગર ક્યા છેડી છે ? ” એક જુવાન કળકળ્યો, “ શુ કરીએ ભાઈ !
આજ અમારો મુખી અમને ભામણપણાનું બહુતર બણાવે છે. ”

“ મહીયા જુવાનો ! ” ચારણે ખાત્રી દીધી, “ હું તમને કાલો
રૂકું મનવવા નથી આવ્યો રાજના પેટમા ફૂડ નથી દેખાતું.
તમારાં રીસામણાં રાજને ભારે પડે તેવાં છે. તમારે એક જ
ડગભાવામાં ગર પડી છે, એટલે જ આજ ગજનાં મનામણુ
આવે છે. આજની રાત જપોને ઉવળે. ”

મહિના મહિનાના ઉભગગ હતા મુખ, ટાઢ ને તડકા ધણી
ધણી વેડ્યા હતા. ધગના વિલ્લેગ, ગગમની ચિંતા અને મરણુ
કે મારણુ તે વાતના વિચારો ચક્રી મહીયા ચાક્યા હતા. આજ
નવ સો ચે જીવ જપો ગયા. કાલ તો કનડેથી ઉતરીને ધગને છાયડે
જણુ છે : એવી ધરપત ચક્રી મીડી નીંદરે આખો મળે ગઈ.
ધસધમાટ નીંદર પશુ ત્યા તો સુરજની કોર કુટતા અમને સૂતેસાને
ફેણે જગાડ્યા ? મનામણુને મીડે બોલે નહિ, પશુ જ દૂકને મણુસણાટે !
આટલી સેના ક્યાથી ઉમગી ? કનડો ક્યારે ધેરી લીધો ? ગતમાં
ને રાતમા , આ હજાર હથીઆરવાળા ક્યાથી ઉતાર્યા ? મધવાડનાં
માતી ને કામ છોડાવી છોડાવીને શું હજારને મોઢે મધી
ઉતાર્યા ? કનડેલા મહીયામાથી કેટલાકને પોતાનો ધર્મ મૂક્યો
તે સામી છાતી પાથરીને ઉભા રહ્યા, ને બીજા દંડ બૂલીને
કુગરેથી દોટ દેતા ઉતરી ગયા. એ શી ને ચાર ચોરસી, જ્યામરો
એક બોંલ પાળુ બોવ્યા પિના ઉભા રહ્યા. એના લાના વાળા
ચોટળા જાડીને એક દાગ. મેળામાં પડી ગયે. કાપ્યા-તગવારે
નહિ હો, દૂવાડે એની આ ખાબીયુ ભાઈ ! એ ખાબીયુ અમારે
પૂલ્યાના ઠેકાણાં. ચોગસી જણાએ જીવ દઈ જણ્યા.

“ અને કોલી બે બાઈઓની ખાબીઓ વિષે શુ ? ”

હા, લોકો બોલે છે કે તરસીંગડાવાળા બાળ મહીયાને સાય-
વવા બે બેનો આવેલી. મહિના સુધી એ બે જુવાનડીઓ
પોતાના બાળા લાઇને વીંટીને બેસી ગઈ હતી. સાત ખોટનો
એક જ કસૈયા કુંવર જોવો એ લાઇ હતો. કતલ આવી તે ટાણે
“અમારા લાઇને મારશો મા! લડા થઇને મારશો મા! એને
સાટે અમને મારી નાખો!” એવી કાળી વરાસ્યો નાખતી એ
બેનોએ પોતાના લાઇની કતલ કરનારાની આડા દેહ દીધેલા.
એટલે એને પણ કાપેલી. પણ વળી કાઇક આ વાતને ખોટી ઠરાવે
છે. મુખીઓ કહે છે કે એક મહિના સુધી કાઇ બાઇ માણસ
અમારા સંઘમાં નહોતું. મુખીનો હુકમ જ નહોતો. તેમ છતાં ફાજ-
વાળા વાતો કરે છે કે ‘અમે જ્યારે કાપતા હતા, ત્યારે એક
નાની કુંવારિકા એક રૂડા રૂપાળા બાળ મહીયાની આંડાં અંગ
દઇને, ધા નાખતી હતી કે મારા લાઇને મ મારો! માગ
વીરને મ મારો! એને સાટે મને મારો! એને પણ અમે તો
મારેલી. પછી ગાડામાં નાખીને અમે સહુના માથા લઇ જતા હતા,
ત્યારે પણ એક ગાડે એક આંગડીઆળી કુંવારકાનું શબ સતેહું
દેખાતું હતું. દેહ પર જખમ નહોતો, રગતનો છોટો નહોતો, પણ
મરેલી પડી હતી. કોણ જાણે કેમ થયું, પણ જૂનાગઢ પહોંચતા
પહેલાં એ શબ અલોપ થઇ ગયું.....વેંકળો વળોટયા પછી
અમેએને દેખી જ નહિ.’

આમ ગીસ્તવાળા વાતો કરતા હતા.

“કોણ હને એ કુંવારકા?”

ખીજી કોણ? આઈ નાગબાઇ! પાંચ મહીયા મરે ત્યાં
આઇ પણ બેળી મરે છે. વારે વારે મરે છે બાપ! મરી ન
જાણ્યો એક સામજો લાઇ ચારણ.

“ખૂટામણ હશે?”

ના, ના, ના, ના! હોય નહિ. કહેનાગની જીભ કપાય.
ચારણ છેતરાઇ ગયેલો. એ સમજ્યો નહિ. દગાની રમત એના
કળ્યામાં ન આવી. એટલે એણે જોયું ને અમે કપાણ.

“તો એણે મરવું”.

હા, એણે મરવું. પણ એને મરતાં આવડ્યું નહિં. આખી ચારણ કોમે એને કટકાર દીધો.

“તમે મહીયા આ વાતને કેવા દિશથી યાદ કરો છો ?”

ઉજળા દિલથી. અમે જૂનાં વેર જગાડવા આ ખાંભીને નથી જીવારતા. અમે તો જીવારી જીવારીને સંભારીએ છીએ. ખાનદાનીથી મોતને શી રીતે ભેટાય છે. અમે મરી જાણવાના પંથોએ છીએ. બાકી વેર કેવાં ? કડવાશ કેવી ? માનવી બિચારાં કેાણુ માત્ર ? જે માનવી મત્ય ભૂક્ષી જાય, તેના ધોખા-શા હોય ખાંભીઓ અને ઇતિહાસની વાતો ઝેરવેર શીખવવા સાદુ નહોત.

“પછી રાજને માથે શું થયું ?”

અંધારી સો બાધઓ રાજકોટ ગઈ. જઈને સરકારને જાણ દીધી. સરકારનું કમીસન બેકું. કેંઈ રમતો રમાણી. નવાબ ખા. સાલેહ હિંદી અને બાપાલાલ ભાઈનો કારભાર વટયો. સરકાર કપકા મળ્યો. થોડીક તોપની સલામો કમી થઈ. ને અમારા અખંડ રક્ષા. અમને એજન્સીની હકુમત હેઠળ લીધા. અમ રાજને રૂ. ૫૭૮૦ ખરચ ભાગે આપવા ઠર્યાં. ત્રણ વરસ પછે અમે રાજને કુલ સાડ સાંતીની જમીન કાઢી આપીને એ કરમાં મોકળા થયાં અને પાછા જુનાગઢ રાજ્યની હકુમતમાં આવ્ય આજ અમારા ઉપર લાગો નામ ન મળે. આ અમારી કેય થઈ ભાઈ ! હાલો દવે, ચંદ્રમા ચડ્યો છે. શરાપૂરાને જામવા વેળા થઈ છે. દવે આપણે ઉતરી જઈએ.”



૨. ગીગો મહીયો

ધર તરફ વળતી ઘોડીઓ ઝપાટે પંથ કાપવા લાગી. રૂપા-વરણી રાતને શીળે પહોરે વનરાઇ જંગલી ચમેલીની ઝુગધે મ્હેકતી હતી. એ કુંગર, એ રણુચળ ને એ ખાંબીઓને પાછળ મેધીને અન્વારો આધેરા નીકળી ગયા. કતલની ધણેશુટી, હત્યાની કફળા અને ચરાનાં મુંગાં સમર્પણનું વાતાવરણ વાસે ગદી ગયું હતું. અદાવતનાં ઝેર નીતારી નાખે ઝેની

અજર અદલ્ય રાત
આદા પૂનમ રાત
આદલિયો ક્યારે ઉગરો ?
તારોડિયો ક્યારે ઉગરો ?

એ ગીત માહેલી ચંદન-જાંડી ગાત હતી.
...
-ાડી ઝેગવી એટલે મહેમાન સમજ્યો કે મહીયો નવા તોરમાં દાખલ થઇ ગયો છે. એટલે મહેમાને વાત ઉચ્ચારી કે તમારો “ગીગો મહીયો બારવટે ચડ્યો હતો તેની શી હકીકત છે, કહેશો ?”

“ગીગો *મકા ને ? કણેરી ગામને? ગીગો ને ? હા, હા, ગીગો તો મકરાણીઓનો મોટો કાળ : મકરાણી મલક આંખાને ધમરોળે

પણુ ગીગાની કજેરીને ગીમાડેય ન છમે લાઇ ! અને ગીગો તો
ગરનો માવજ કહે તણો સાબજો મામજો એની ખ્યાતિયું

ખાખીની ખીનો નહિ, ખત્રીવટ ખાજે
ભૂપ મોટા લાશે, ગરનો સાવજ ગીગડો.

[ગિરનો સિદ્ધ એ ગીગો જુનાગઢના ખાખી રાજથી નહીંના,
અને એણે તલવારથી ક્ષત્રીવટ ખેલી મોટા રાજ પણ એનાથી
આગતા હતા]

અને લાઇ !

પટેલીઆ પગણા તણા, જૂને રાણુ જાન
હણકે કુંગર માથ, ગાજે સાવજ ગીગડો.

[પદમણના પટેલો ગીમાના ત્રાસ સામે દાંડ કરવા જુનાગઢ જાવ
છે. અને ગરના સિદ્ધ ગીગો તો કુંગરમા ગર્જના કર્યાજ કરે છે.]

કનેથી જૂના જામે નારી ન ભરે નીર,
નતખની રીડોરીક, ગરનો સાવજ ગીગડો.

[કુના ગામથી માડીને જૂનાગઢ સુધી સીંગો પાણી નથી ભરી
રાકતી. રોજેરોજ ખૂમો પડે છે. એવી હાલ ગિરના સિદ્ધ ગીગાની
આંધી ગઈ]

ને વળી લાઇ ! કેનો નાખી મરદ ગીગો !

કેસર જ્યુ લેવા કરજ, લાખી સાધજ લા,
માડજ પગ મેવા, ગડે ને કોટે ગીગડાના

[હે ગીગા ! તું કેસરીની માફ લાખી હણક દે છે, અને ગડે ને
કોટે તારા પાપા મારે છે,]

અરે ! શી એની શિરજેરી !

ટાંખી જોવડું ગામડું, સૂથી ફાટયો મીંચા
સિદ્ધવણયો સામજો, ગર મળી જો ગીગડો !

એ ગીંગો ને ૧ કૈક ગોરખધધા ક્યા હતા એણે પણ એ તો
 બેલાની-કનડાની કતન પટેલાની વાત. સવત ૧૯૦૬મા ગીંગો
 બાગવટે નીકળ્યો, એનું બારવટુ કોઇ ગજ ઉપર નહોતું કટબ-કળો
 હાનતો હતો એમાથી ગીંગાનું ગાડપણ સજગી ઉધ્યુ, એ મૂળ વાતમા
 તો કાદ માથ જ નહોતો પણ અમથ વાગની ગાડપ જ ગણાય.
 ગીંગો મૂળ કણેરી ગામનો રહેવાસી મક્કા શાખનો મહીયો બાપનું
 નામ મુળ મક્કા ' ગગસને કારણે કાકાઓની સાથે અણુમનાવ
 મડાણો હતો આગ પિત્રાઇઓ એની સામી પાગીમા હતા એક
 નામેરી, બીજો કરણો, ત્રીજો રતો અને ચાથો અમરો એમ
 ચાર કાકા સકુનો ઉકરડો એક ઢેકાણે સંચારો પડે પણ એમાથી
 ખાતર ભરી જાય ફક્ત કાકાના ખેડૂઓ ગીંગલે લીધો વાધો કહે કે
 ભાગે પડતું ભગવાં દઉ ત્યારે ચાર કાકા આડ ફરીને ઉભા
 રહ્યા અને અણુગજતું વેણ બોલી ગયા કે "જા જા હવે
 જુડણના ! તારાથી શું થાતું'તું ' "

ગીંગા ! ” મબધીઓ એને હારે છે હોય, કટબ હોય ત્યાં એમ જ ચાલે, બેળા પડેલા ભાણા કાપક નિમ્મ ખડખડે ચ ખગ પછ એ વાત ઉપર વેગના બી ન નાચ આપણા મન ભેગ એમ ધૂડ જેની વાતમા ખોલ બેમાય છે માગ ખાપ ?

રોટના ખાધને હેડા પીતા પીતા જીવાન, ગીંગલો કોલે ગયો એટલે એના સોળે બેશમધો જાનામાના ત્યાથી સરીને નીકળી ગયા થોડી વારે ગીંગો જાગ્યો બે ઘડીની નીચમા એના અતગની આગ કાપક ઓછી થઇ ગઇ હતી પણ જાગીને જોયુ તો સોળમાથી એકથ મગાથી ન મગે 'ગીંગાને હેમ આવી ગયો નક્કી મને કાળી' ગીતી દેવા ગયા !' એમ બોનતો એ ઉઠ્યો ઝોરીને માર્ગે એણે દોટ દીધી ઝોરીનુ પાદર થોડુક છેડુ ગળુ ત્યાં ફડાફડી અને ગીડીયા-ચરકા મહાગાણા સાલળતા જ ગીંગાના પગ ભાગી ગયા મનમા બે પેસી ગઇ પાદરે પહોચીને જોયુ તો ચાંચ ભમાથી ગતા અને અમગની બે હારો પડી હતી લોહીની ખાલુ મચી હતી અને ખૂન કરીને ભાંધઓ ઉભા હતા ભાંધઓએ માં કયો કે " હાથ્ય ગીંગા ! આના લોહી પીએ "

' અરે બમ રો ખાપ ! તમે દીમ દાગી દીધાં ચાવડી નહિતાવગ ? મારો માનખ્યો બગાડી મકો !

કામની દાશ ઉપર ગીંગે પોતાની પડેલી ઓળાની દીધી અને પોતે પડમે બેસીને પો મેની રાયો માચે આમુડે રાયો પછી તો માચે બે ખૂન ચડવા ધોડવુ તુ ને દાગ આચો ! ખનને માટે ફામીએ ચડનાનો કાયદો એ વખતના માણસોને બાવે ગેતો ? એટલે એણે પોતાના માખુઓને કહ્યુ

" ભાઇ, આમે ચ હવે મોત તો માચે ગાજ જગ્યુ છે તો પછી ડાહ્યા ડમગ થદને કૂતગને મોતે શીદ મરવુ ? મબમા નામા કામા રહી જા ! ગે રીતે થોડીક મદદાઇ પણ લજવી લેશુ ને ? "

આ વે કુટુંબી કારણે ગીગો બહાર નીકળ્યો. અને ગીગાની વાસે જુનાગઢની ગીસ્તો છટી. મરના કુમરામાં ગીગો કણકો દેવા લાંબો અને ગામડા લાંગવાનો આદર કર્યો. એમાં એક દિવસે એને એક આદમીએ આવીને બે વાતના વાવડ દીધા કે “ગીગો મકા ! તમારા બાપ મૃણુ મકાનો દેહ છટી ગયો.”

“ શી રીતે લાઇ ? ”

મૃણુ મકા લાગતા ફરતા’તા. એમાં ઝંઝાણા. એને જૂનેગઢ લઈ જતા’તા. એમાં દાજાણા ગામની પાસે નામગડી ગામને ચોરે મૃણુ મકા શરમનાં માયાં પેટ તરવારે નાખીને ગ્રાણુ કાઢ્યા, ને જીજી તો તમે આંહી લહેર કરો છો, પણ તમારી કણેરીને માથે તો મકરાણીની એકના સાટાની ત્રણ ગીસ્તો પડી છે. ”

ગીગો મહીયો.

પગ મેલતો નહિ. શકન જોવાની રીત પણ નોખી ન
 સીમાડે સહુ એસે ને પોતે સુવે. સતાં સતાં આંખમા
 લરાયે એટલે પોતે હોયો થાય. કાં તો પાછો ફરી જાય, ને ૮
 શ્રીફળ લખને સીમાડામાં દાખલ થાય. ૭ કણેરી માથે ચડવામ
 શકન જોયાં તો સારાં નીવડ્યાં. નાળાએર લખને ગીગો આગળ
 થયો. વાંસે એનું દળ હાલ્યું. ગામને પાદર જમને ઝાંપાંનાં પંથ
 ઉપર નાળાએર વધેયું. સહુએ માતાજીની સેવ આપીને પંથ
 ગામમાં પગલાં દીધા. બરાબર ચોકમાં જ ગીસ્તો પડી છે. પંથ
 માતની જે તો ગીગાને રહી નહોતી. 'જે નાગખાઈ!' લલકા
 રીને ગીગો પડ્યો. એમાં જે કારથી મંકરાણીઓની સાક સા
 દેશી બંદોઝા ફટી, પણ ગીગાના જણમાંથી એક જ જણને જામ
 થયો. ખીજા બધા કારેકાંટે રહી ગયા.

કેલેવીને પાછાં જોને પૂરો કર્યો એજ બાદશાહ જમાદારનો
જીવન દીકરો ખીજી ગીત્ત બ્રધને મહીલાવાડ ખુંદવા
ડયો અને સેરગઢ ગામને ચોરે બેસી બડાઇ હાકવા બાગ્યો કે
અખે ગીગા ! ગીગા ! ક્યા કરતે હો ? ઓ તો બચાડી ગીગવી.
!મ જ ગીગલી ! ઓ બચાડી ક્યા કરે ! એજ વાગ મેરેકુ મોકા
મેન જાય, તો મે ગીગલીકું બતા દુ.”

જમાદાર જ્યારે બોવવામા હદ છાડવા લાગ્યા ત્યારે એક
ભામેની ગગસીઆથી ન મહેવાણું. એણે કહ્યું કે “તો પછી
માન, આ પડયો ગીગયો છોસ્ત્રીની કાડીમા. ક્યા છેકુ છે ?
દાને પાગખુ ?”

જમાદાર હતા ચડાઉ ધનેકુ. ચડયા જાણ્યેકુ હતા તેઓ
મેને જગ્યા ચીધાડવા ચાલ્યા છોસ્ત્રીની ઘાટી કાડીમાં એક
મેખડની આથે ગીગો એની ટોળી માથે બેઠેલો ગીસ્તને લાગતા
જ બાગવટીયા બેખડની પછવાડે ખીજે દેકાણે આથ લઇ ગયા
અને દુસ્મનને જૂલ્યાપ દેવા માટે પોતાની પાધડીઓ બેખડની
ડાથે મૂકી આઠી મદગણી જમાદાર તો મોતીમાર હતા. એક
વડનાની આથ લઇને ઘડની વચ્ચે થોડોક માગ હતા ત્યાથી
ગોગીઓ છાડવા બાગ્યો પટોપટ ગોળીઓ પાવડીઓને લાગતી
ગઇ ગીગાની આથ ખીજી જગ્યાએથી ધણી ચ ગોતે છે કે આ
ગોગીઓ આવે કે ક્યાથી ! પણ કેઇ બદકદાર દેખાતો નથી.
એમા ગીગાએ વડવાની બે જાડી વડવાઓ એકે ખીજી માથે
અડોઅડ હતી તેની ચીગડમા કાંઈક હલચલ દોરી બગમર ચીગ-
ડમા નોધીને બદક ચનાવી. પહેલે જ લડકે જમાદાર ઢળી પડ્યા

૨૧ ગણ શુદ્ધ પૂનમની હોગી તો મુ. પ્રગટે, પણ ગીંગા બકડાની હોગી નોખી જ જાત્યની જૂનાગઢથી વેગવગ જરાની ધોરી સડક દત્તી એ મહને મઠે, પાલીધગ ગામને સીમાડે, આજ જે ગીંગાધાર હોવાય છે તે ઘાટ ઉપર ગીંગો ચોડેધાડે ગરેનો હતો એમા કાંઈએ યા આપ્યું કે “આજ કાગળુ શુદ્ધ પૂનમ છે ગીંગા આજ ક્યાંઈકે દોગી માતાના ફર્શન કરના અને દુહા સાલગરા જાઈએ”

વિચાર કરીને ગીંગો બોલે કે “આપલો આહી આપણી નોખી દોગી પગગીએ અને દુહા ગમડા મારા માટે મહુને આહી જ મોક્ષારીએ તો કેમ ?”

‘તો મુધુ માર’

દીક ત્યારે, અગાળુથી મહને કઠિ એવા ઝાલીને મેસી જાઈએ અને હોગી માતાનો પૂજપો સરસામાન લેજો કરીએ”

૨ પામના ધોમડા લઈને ગાડાની હોજો જૂનાગઢથી વેગવગ જાય છે ધોરીને ગળે ટોકરીઓ નગડે છે મોગી બજાર જેવી ગાદદારી મડકે ઉપર બાગવતીયાની તનભાત પણ બહાકે નથી ગાડાએક જાગારીય કરતા રતા હાકેયે જાય છે એમા ગીંગા ધાર દૂડા આવતા ત્રાડ પડી કે “ગાડા ચોલાવો !”

“આ ત્યો ભાડુ ચૂકતે લેતા જવ. તમારા છોડાગને આજ વગસ દિવસને પરબે ખજૂર ટોપરા વિના ન ગખાય. અને કાંઈ પડે તો કહેજો કે ગોગે હતાશણી પ્રગટવા સાદુ ધોડડા રોકી લીધા છે ” પોતપોતાનું પૂરેપૂરું ભાડુ લઈને ગાડાવાળાએ ગાડા હાલના ત્યાં તો ગીગાએ કાંઈક સાંભળ્યું. જૂમ પાડી, “એલા ભાઈ, આજ આહી હોળી પરગટશુ, ગમશુ ને ગાશુ. રોકાઈ જવને ?”

“બાપા, અંમને માફ કરો અમારે માથે માછ્યા ધોવાશે ”

“હોક બીકલુ ! હીક, મડો ભાગવા ગરતે જ મળે એને કહેતા જનને, કે પોણીધરાને સીમાડે ધાર માથે ગીગાએ આજ રાતે સડુને ફુલા ગાવા ને ખજૂર ખાવા તેડાયા છે ગીસ્તુ મને ગોતતી દોય તો એને પણ કહેજો હો કે ?”

“પણ ગીગા મકા !” બેરે બોલ્યા “ખજૂર ટોપરાને બદોખસ કરવો પડશે ને ?”

“ભાઈ, આહી બેઠે જ એ બધું થઈ રહેશે આહીથી જ ખજૂરના વાડીયા, તેનના ફૂડના, ટોપરાના કાચળા વગેરે હોળીની સધીય સામંત્રી નીકળશે. જોઈએ તેની ઉતરાડી લેજો પણ ગાડાખેડુને ભાડાની ફારીયુ ચૂકવવાનું ભૂલશે નહિ આજ એટા તલેવારને દિવસ એના છોકરાને હોળીના હારડા વગર ટળવળાનાય નહિ દો કે ?”

સાજ પડી ત્યાં સડકને કાંઠે રૂના ધોડડા, તેનના ફૂડના, ખજૂરના વાડીયા, ટોપરાના વાટકાના કાચળા, રીંગોની ગુણો વગેરેના ગજ ખડકાણા અને રૂના ધોડડામા તેના ફૂડલા મૂકીને ગીગાએ હોળી ગોશ્વી આબુખાબુના ગામડેમા ખજૂર પડી હતી એટલે ગત પચ્ચે લોકોનો પણ હીક હીક જમાવ થઈ ગયો. ખૂનમને સાદે ગિગનારની ટુકડા વચ્ચેથી જેમ ગળાળાની કાશ કાઢી, તેમ આહી ગીગાધારે પણ હોળીની ઝાળ નીકળી આમપામના ગામડામા છાણાની હોળી એના ભડકા દેખાતા હતા તેની વચ્ચે ગીગાની હોળીની ઝાળ

તો આમે જાતી ચડી. ખારવટીએ પ્રદક્ષિણા દધને પાણીની ધારાવાડી દીધી. હોળીમાં નાળીએર હોમ્યાં કુદી કુદીને ઝાળો વચ્ચેથી નાળીએરો કાઢી લેવાની હોડ રમાણી. અને પછી જેમ ઝાળ નમવા માંડી, ચાંદો આકાશે ચડીને રૂપાના રસની રેલમ-છેલ કરવા માંડ્યો, તે વખતે આંહી ગીગાંધારે સોરઠના સંરખે સરખા દુહાગીરો સામસામી પંગતો કરી કરીને દુહાની રમઝટ ખોલાવવા લાગ્યા. દાંડીયા રાસ રમાણા. આખી રાત આલમમાં ને ધરતીમાં, બેય ટેકાણે આનંદના ઓધ ઉમટયા. પ્રભાતે પોતાનો નેજો ઉપાડીને ગીગો ગીગાધાર માથેથી ઉતરી ગયો. ગરની વાટ ઝાલી લીધી.

ખી લાવડ ગામના ગામેતી, જોખીઆ શાખના મુમલ-માન, નામે સભાગો જમાદાર, ગીરત લઇને ઉતર્યા છે. ગાળે ગાળે ગીગાને ગોતે છે. એમાં લાવડ મળ્યા કે ગીગો તે દાદરેઆ કુંગર દૂકડો રાણુધારના નેસ પાસે પડ્યો છે. આતમી-દારે કહ્યું કે “જમાદાર સાહેબ, ઇ સાવજની બોડમાં જવા જોવું”

છટોણી ઉપર ૮૯ માથે ચડાવ્યા તેમ સાસુની નજર પડી સાસુની આખ ફાગી ગઈ પૂછ્યું,

“અરે વડુ, આ પીળી ધમગટ ચંદને ક્યા હાની?”

“બીજો ક્યા વળી! ખેતરે ભાત દેવા”

“અરે પણ અડખોત મારીને આ તાગ લાડ ઉતારી લેશે, મોગી સાહેબમદદી!”

‘કાણુ ઉતારેતોતો વળી?’

“ઓ-યો તારો બાપ!”

“પણુ કાણુ?”

“ઓ-યો બારવગીયો ગીમયો મૈયો આહી ગોધમાની ગાળીમા વાટ ભેંદને જ બેરો હતો”

“હ્યો ગજો રાજો બાહજી! તમે તો દેખી જ નથી ચકતા તમારી આખ્યુમા મદી મરચા ભરો, મરચા! હું તો આ હાલી”

આખામોલી અને અખૂધ કણુમણુ કાળી કડતા ગણુમાનતી અને ફગડ! ફગડ! લુગડા ગળવતી આવી નીકળી વાસે વૃદ્ધ સાસુએ એમ્વા એટવા આખુ ગામ સાલજે તેમ બડમડ મોવ્યા જ કર્યું. અને આહી જ્યા વડુ ગામ મેરીને છેટેરી નીકળી તેમ ગોધમે કુગરેથી તીણી આખો ફેરવતા ચાડિકાએ બારવગીવાને ‘કણુ કે’ “આપા ગીગા! કોક ભતવારી જય જય જયનુ ભાત લાગે છે”

‘બાપ, ઇ ધગણા ને ઇ ભાત આદી હેડે મેલીને ફાલી જ બાપ’ બારવગીયાએ એક સુડી ભરાય તેવા સોના રૂપા ભાગાને જ્ઞાન ગુમાવ્યું.

“તમે ફાણુ છો ?” કરડી આખવાળા અને ખીજધી સનાયા પ્રસારણાળી દેખાતા જણને બાપએ એસી ગયેલે અવાજે પૂછ્યું.

“હું ગીગો મૈયો, બાપ ! તું વાર લગાડ એટલું નકામું છે. ફાલી ચીથગ શીદ ફાડછ ?”

“તમે પોતે જ ગીગો બાપુ ?”

“હા, હું બાપ ફાપુ નહિ, પણ ગીગો ખરો-અરે ગીગલો કહે તો ય શું ? અમારે તો કામનું કામ છે ને ? અમારે મકરા-છીના માથા જેવે ને શાકુકાગના સોના રૂપા જેવે કાઢી દે ઝટ.”

“વોય માડી ! તથે તો મારી કાળજીલી સાસુનું કહેવું સાચું પડ્યું !” એટલું કહીને કણબણ ચારે દાર જેવા લાગી.

“શું કહ્યું તારી સાસુએ ? ઇ ચે અમારે સાંભળવું પડશે ? કીક બાપ, કહી નાખજો ઝટ અને ભૂખ્યા છીએ.”

“મારી સાસુએ કહ્યું તું કે આ ધગણા ફાસીને જાણ તે તારો બાપ ગીગો બારવગીયો ગોધમેથી ઉતરીને લૂગી લેશે ! મેં કહ્યું કે હલે મારો બાપ ગીગો લૂટી લ્યો.”

“ એલા લાઇ, આપો એને મહી સ્ત્રીને કારીયું. પણ એત્રી દીકરી, તુ દીકરી સ્ત્રી એટલે બાપ બૂખ્યો હોય એને ખરગવ તો ખરી ને ? ”

“ હાજ તો બાપુ. ”

“ ત્યારે મેલી દે ભાતના રોટવા અમે ગોધમે જીને પેટ દારશુ. જારાની દોણી ય દઇ દેજે. તારી તાસળી પાછી લઇ જા. દીકરીના ધરતુ હામકુ ય મારે ન ખપે. ”

“ બાપુ, વધુ જારા રોટવા લઇ આવું ? ” હરખે ઉભગતી ક્યુમણે પૂછ્યું.

“ ના, હવે તું આવતી નહિ નકરે કોક ખાદસવાદીઆ તને લૂટરો ને નામ ગીંગવાનુ લેશે. ભાગવા માડ જત. ”

૭

ગીરના ગાળા વટાવતી બે ચારણીઆણીઓ ચાલી આવે છે લોકો વાતો કહે છે કે એ બે કાળીયા ગામની હતી એક વહુ ને બીજી સાસુ. એક જીવાન ને બીજી આધિક ઉમગની. બેયને માથે કાળી એબાણુ કામળીઓ ઝુલે છે. ગૂદા ગોના લુગડામા ગીરવગણુ મોઢા અધાગતી સાંજના આયમણુ ગો જોવા ખીલી ઉઠે છે બરોળગ બપોર માથે આવ્યો, વગડો વગળો નાખવા માડ્યો અને સીમમા પાખી પાખી વાડીઓના દેસ ફટવા લાગ્યા, ત્યારે ચાગ્યો આદમગ પાસે પાટી ગામને પાદર આવી

“ કુછ ! તગમ લાગી છે ” જીવાનડીએ અધીગઇ બતાવી.

“ લલે બાપ ! હાલો આ જાપા દૂકડા ફળીમા પી આવીએ ”

ગામ Cજીડ છે ઉલી બજારે એક પણ માણુમ દેખાતુ નથી. બેવાસ પણ ન મળે પાદર પાસે મોટી ડેલી હતી તેમા દાખલ

થઈને ચારણ્યો ઓસરીએ પહોંચી લાખી લાખી એક જ ઓસરીએ ગયું ચાર ઓરડા હતા, અને તેમાંથી છેલ્લા ઓરડામાં કાઢક વટવાના ધજમ ચાતા લાખ્યા સામે ઓરડે જઈને ઓસરી પાસે ઉભા રહી મોટેરી ચાગણ્યે અવાજ દીધો કે કાઢક અમને વાટમાર્ગને દાઢા પાણી પાવે બાપ !

ઓરડામાંથી એક આંધેડ બાઈ બહાર નીકળી અને ઓસરીમાં પાણીઆર હતું ત્યાંથી કળશીઓ લગીને બંને મુમાફરોને પાણી પાવું

‘હાથ ! ખર્ખા તુંને દીકરી ! મારા પેટ હવા તારા થ એવા જ હરને ! અમૃત જેવું પાણી હો ! એમ કહીને મોટેરી ચારણ્યે આશીર્વાદ આપ્યા અને છેલ્લે ઓરડે ધડાકા નેશબેર સભગાના ના પા ચારણ્યે બાઈને ચૂપ નેંછને પૂછ્યું

‘આ શું થાય છે ? આ ધડાકા ને આ ગોઝીરા શેના ? બાપ ?

“ કાઈ નહિ આઈ ! તમે તમારે હવે સીધાવો બેનતા બોસતા બાઈની આખોમા જળા ઉલગણા.

‘અરે બાપ તું કાચવાઈ શીદ ? શી વાત છે ? કહે ઝટ હું આહીથી તે વિના બાઈશ નહિ

ધડામ ને હકાટા વધે છે

“ આઈ ! અમારા કુળી ગંધા અમને લૂટે છે તમે ઝટ માર્ગે ચડો ”

“ અરે દેશ્ લૂટે છે ? જુનાન ચારણી આખ રાત્રી કમ્તી પૂછે છે

“ મીઠલો મેંચો પણ આઈ ! તમે તમારે માર્ગે પડો ’

મેળી ચારણ્યે જુનાન ચાગણ્યની સામે જોયું પનકારામાં બેસી આખોએ જાણે સતતમ કરી લીધા મોટેરી ચાણ્ય ઓસરીએ ચડી પાછળ જુનાનનીએ પગના માડરા અદર જતને

નેયું. બેડી બેડી બાઈઓ રૂવે છે. બે પટારા : તાજાં આણાંના ઘરમાં આવ્યા હોય તેવા ચળકતાં પીતળને પતરે નકસી કરીને શણગારેલા : એવા બે પટારા ઝોરડામાં માંડ્યા છે.

ચારણ્યો ઝોરડે આવી, એટલે જાણે ઘરમાં દીવા થયા. ઘેરે અવાજે ચારણ્યે પૂછ્યું “તમારું જરજોખમ કયા ઝોરડામાં છે બાઈયું ?”

“આ ઝોરડામાં આઈ ! અમે હજી આણું વણીને બાપને ઘેરથી હાલી આવીએ છીએ. ને હમણાં અમારા અભરેભર્યા પટારા તટરે, આઈ !” જીવાન વડુઓ ફાળે જતી જતી જાતું જાતું કહેવા લાગી.

“તમાગ મગદો-તમાગં એલણાંના ધણી કયાં ?”

“ભાગી ગયા-ખારવટીયાની બેથી.”

“ભાગી ગયા ? તમને મેલીને ? જાતે કયા ?”

“આપર.”

ગામ. અલુસાર પણ ઓળખાઈ. અંદરો અંદર વાતો કરીઃ-
 "ચારણ્ય લાગે છે."

"વાંધો નહિ. કહી બેઠાએ. નીકર પછી એની પત્નિ નહિ
 રાખીએ." એક આદમીએ ચારણ્યોને વિનવી બેઠા:

"આધ્યુ ! અમે તમને પગે લાગીએ છીએ. હેઠાં ઉતરો."

"બાપ !" ચારણી ઉઠે ગળે બોલી; "હેઠાં તો હવે આ
 અવ ઉતરી રહ્યાં."

"તો અમારે બાવડે ઝાલીને ઉતારવાં બેસો."

"તો તો બાપ ! લોહીએ તુને અધોળાવી જ દઈએ ને !"
 વેણુ લુવાનડીનાં હતાં. સાંભળીને લુંટારાનાં કઠોર હૈયાં
 કાંપી ઉઠ્યાં.

"બેલાવો આપા ગીગાને." એક જણે બીજાને કહ્યું.

ગીગા ગામમાં બીજા દેકાલે લુંટનો હતો, ત્યાંથી આ બંધાર
 સાંભળીને ઉપડતે પગલે આવી પહોંચ્યો. એણે ચંડી રૂપ ધરીને
 એકેલી. બે ચારણ્યો દીડી. એણે પાધડીનો છંદો અંતરવાશ નાખીને
 હાથ બેડી વિનવણી કરી કે "આધ્યુ ! દયા કરીને હેડીયું ઉતરો."

‘વિસામો ! અમે વાટેથી આવીને આ ઘરનાં પાણી પીધાં.’

“પાણી પીધાં ? બસ, એટલા સાદું ?”

“બસ બાપ ! પાણી પીધાં, એટલા માટે.”

ગીંગો હિલો થઇ રહ્યો એકએક જાણું અખોલ હિલું છે. મહુના શ્વામ મંલનાય છે આગ લાળાને વનમાં લયંકર વનચરો પણ પૂછીઓ સંકાડી જાય, તેવું આ લૂંટારાઓનું જાની ગયું. થોડીક વાર થઇ. આગણે છેલ્લી વાર કહ્યું :

“ગીંગો ! બાપ ! હાલો ખેટી મ થા. અમે પાણી પીધાં છે. અમે હવે લૂંટયું એટલું લઇને લાગવા માંડ્યું, ગીંગો !”

ગામ ભાંચ્યા વગર ગીંગો ચાક્ષી નીકળ્યો. ફેટલાય દિવસ સુધી એના મનમાં ભણકારા બેસતા રહ્યા કે “વિસામો ! અમે એનાં પાણી પીધાં છે !”

જહાંગીરો મૂળ તો પાટણનો ખેડૂનઃ પછી ભાવાતોમાં જ જમીનનો વાંધો પડ્યો તેમા બહારવટે નીકળેલો, અને તે પછી તો કેટલાંક ડાહ્યા માણસોએ વચ્ચે પડી ગજ સાથે એનું સમાધાન કરાવેલું. પોતે પાછો પાટણમાં ખેડ કરવા માડેલો.

૯

એ જહાંગીરોએ એક વાર ખાનગની ખોઈ બેસીને ગીગલાને સાખ ફૂંટીઆની ખાટ ખવરાવી હતી. ગીગાનો દિ' વોટો એકેલ, એટલે વણુમમત્યાં એ ય મુશ્ખા જહાંગીગનો દોર્યો દોરાણો. નાથેર પથકમાં ગોરખનાંથજીની ગોરખમઢીની જગ્યાનો બાર ગામનો ગરામઃ એ ગગસે મહંતના બે ચેલકાઓ વચ્ચે ઝગડો સળગાવ્યો. એક ચેલકાએ ખીજને ઉકેલી નાખવાનો તાલ રચ્યો. જહાંગીરને કામ સોંપાણું. જહાંગીરોએ ગીગલાનો બારવટાની આથે એ કાણું કાંમ કરી નાખવાનું માથે લીધું. મહંતના અન્નેડા ગામને ભાગવા જહાંગીરો ગીગલાને તેડી લાવ્યો. વાણુ ટાણે અન્નેડામાં મહીયાની હાકલ પડી. પણ સાથે લોગ્યે બજારમાં જ ગીગા એકને બાહણ મળ્યો. બાહણે ગીગાને કહ્યું કે “ફટ છે તને ગીગા ! ધરમનો થાંભલો ગીગો ઉડીને બેખ મારવા આંચો છો ?”

“નાથેરમાં આવ્યા છીએ તો હાલે હાથે નથી જવું. હાલો ખીજ માથે પડીએ”

નાથેરમાં સરસ્વતી નદીને કાઠે ખીજ નામનું ગામડું છે. જેવું એવું નામ એવી જ એની રૂપ. લોકો પહેલા પોરની મીડી નીંદરમાં પડેલાં તે વખતે લુટારા છાનામાના ગામમાં પેસી ગયા. સડેડાટ સરકારી ઉતારા પર પહોંચ્યા. ભેળો જાણુભેદુ હતો તેને પૂછ્યું કે “ઓસરીએ છ ઉંચા ઢોલીઆ ઉપર કાણુ સવું છે ?”

“પાટણુવાળા દેખાઇ ઉદેશકર.”

“ઉદેશકર કાકો ? તર્યો તો સાવધાન ગેવા જેવું. જો જાગી ગયો તો છ નાગજખચ્યો આપણા પાચને હામ રાખશે.”

હજારે પેતરે ઢોલીએ પટોચી જઈને ઝીંગલો એ સૂતેલા પડખદ આદમીની છાતી ઉપર ઉઘાડો જમીયો લઈ ચડી બેઠો. ઉંઘતો આદમી જાણ્યો અધારે તારાના તેજમાં છાતી ઉપરનો માણુમ ઓળખાયો નહિ. પૂછ્યું “કાણુ તું ?”

“ઉદેશકર કાકો ! ન ઓળખ્યો મને ?”

“ગીંગલો કે ? હું કમતીઆ ! મારે ને તારે શુ વેર હતું કે આમ ઓગટાની જેમ છાતીએ ચડી બેઠો ? હું બાપલા ! પડકારીને ન આવી શક્યો ? મગદનોં પારખા તો ચાત !”

“કાકા, મારે ક્યા તમારી. હારે વેર છે ? તમે તો સોમનાથ-જુના ગણુ છો. પણ તમે એકવચની અને ધરમવાળા કહેવાઓ છો. એટલે તમને માગ અંતગની બે વાત કહેવા આવ્યો છું.”

એટલો બોલાસ યાતાં તો આધેરે ખાટલેથી એક આદમીએ જાગીને પડકારો દીધો કે “કાણુ છે ઇ ઉતારામાં ?”

“આદમ મકરાણી !” ઉદયશંકર દેસાઈએ ઉત્તર દીધો ! “કાણુ નથી, સૂઈ જાવ તમે તમારે.”

દેસાઈનો વફાદાર અને ગરો વિલાયતી આદમ જંભાદાર સમજી ગયો. બંદૂક લઈને દોડ્યો. કાણુ માથે ચઢી ગયો. ઉપરા ઉપરી બંદૂક નીરવા લાગ્યો. મહીયા જોઈ રહ્યા. વખાણુ કરવા લાગ્યા કે “વાહ લોહકાઈ ! ખરો માટી !” પણ એકે મહીયા જીવાને પાછળથી ચઢી, પગ ઝાલી આદમને નીચે ઝીંક્યો. ઝીંકાને દાખી દીધો. દખાએલો આદમ મહીયાઓને મ્હોં ફાટતી ગાળો કાઢવા મંડ્યો.

ગાળો સાંભળીને પૂને મહીયે કહ્યું “એ જંભાદાર ! મરદ થા, ગાળ્યું મ કાઢ.”

પણ આદમની જીભ ન ચટકી, ત્યારે ગીગાએ કહ્યું કે “પૂના ! એ પોતે તો બદાઈરયો છે, પણ એની જીભ જ અવળા ચંડી છે. માટે એ રાંડ જીભને જરા જામગરી ચાંપજે !”

આદમની જીભને ટેરવે પૂને જામગરીનો ડામ દીધો. આમદ ચૂપ થયો. એટલામાં પૂનાને કંઈક વહેમ આવતાં એણે દેસાઈના પસંગ હોળ બરછી ફેરવી. ફેરવતાંની વાર જ અધારે ચીસ પડી કે “એ બાપા ! મને મારો મા, આ લ્યો આ દેસાઈનો અછોડો.”

વાળા હો તે પાણી મેલો કે ચારી વાંસે ધામણુ જમાડશે. આટલું કરો તો માગ પેટમાં ટાકક થાય.”

મંત કાઠીને દેસાઈએ કહ્યું “ગીગા, આટલા સાડ આવડી ખેટખેટ કરી ? દાઘતે રગ્તે કહેવરાવ્યું હોત તો મ હું કરી નાખત !

“જમ કાકા, હવે પધારો. કોઈ તમારું નામ ન હ્યે.”

“રામ રામ ગીગા !”

દેમાઈ ચાલ્યા ગયા. મવાર પડ્યું ત્યારે ગીગાએ પૂનાને ખં દાટકેતી ફીપીઆ જડેલ પટાવાળા એકે નવી તલવાર દીધી. પૂંછ “પૂના, આ તલવાર ક્યાંથી ?”

“દેમાઈની. હિતારામાંથી મેરવી લીધી. દાર ને તરવાર બે ઘીજ આપણે બીજ ગામમાંથી કમાણા.”

“હીક ! છ દાર ને છ તરવાર ચારી પામે લાવો.”

૧૦

બા રવડું ખેડતાં પાચ વગ્ગ પૂરાં ચવા ચાઘ્યાં, અને ગીગાના મોતની સજા પચરાવ મારી. માંણુમનાં પાપ માણુમને, માયલી કારથી ખાખ ગલાં હોય છે એની ખબર એને નથી હોતી. ગીગાને પણ મરેલું તો હતું જ, એટલે માકા મેક્ષીને ગામડાં લાગતો હતો. એમાં એને એક મધી મળ્યો. મંધી ગીરમાં ધામચારાનું એક સાડ દેકાણું બેઠને પોતાનો માલ ચારવા જાય, પણ એક ચાગણું મવાડું ચે ત્યાં આવીને મેરણ પડે. આમ ઘાસ ચારામાં લાગ પડે એ મધીને ગમે નહિ. ચારણાનું કાસળ કાઢવા માટે મંધી ગીગા બેગો લાવ્યો અને ચાડક ગામતરું કર્યા પછી એણે ગીગાને કહ્યું કે “ગીગા મેંયા, હવે એક મારું ગામતરું તો કરવું જીવે ને લાઇ ?”

ગીગા કહે ‘લલે, દાલો !’

ગીગાને ગધ પશુ નહિ કે મધી કોના ઉપર તેડી જાય છે. આખી ટોળી બીરના એક નેસડા ઉપર આની પહેાચી ગીગાએ માન્યુ કે નેમ આપગનો કા રળાગનો હશે. કાળી ગતે લૂટ માડી બને કાળો કળેળાટ બોલ્યો પોતે લૂટે છે ત્યા કાને અવાજ પડ્યો કે “એ આપા ગીગા ! અમારે માથે ? ગાયુને માથે ? તુને આહી કાણુ તારો કાળ તેડી લાગ્યો.”

ગીગાએ મીટ માડી. લોમડીઆળી ચારણ્યો બીડી. પૂછ્યું, “તમે કાણુ છો ?”

“અમે તારા કળોયા, બાપ ! અમે ચારણ્યુ ”

ગીગાને લાન આન્યુ. હાડન પાડી કે “આપણુને છેતગનાર જોલ્યા સધીને જાનને ભાષ.”

પણુ સધી તો ગીગાને પાપમા ધકેલીને ભાગી નીજ્યો હતો.

‘તુને તારો કાળ તેડી લાગ્યો’ એ વચન ગીગાના માથામા ગાજતુ હતુ કાળી જાતને અંધારે પણ પોતાતુ કાણુ પાપ જણે એને નજરોનંજર તરવરતુ દેખાણુ-લૂટનો ઢગનો ગીગાએ પાઝો મૂકા યો હાથ જોડીને બોલ્યો. “આછયુ ! તમે મને શરાયો હવે મને માફી આપો.”

“બાપ ! વિસામા !” ચારણ્યો બોલી, “અમે મૂખ થોડી નાખી છે તે વાળી લઘએ ? અમારી તો આતરડી બોલી છે. અમે બીજુ કાંઈ નથી જાણુતા.”

“હીક આછયુ ! તો પછી આં મારા હથીઆર તમારે પગે ધર છુ. હવે તો તમે તમારે હાથે બધાવો તો જ બાધના છે.”

“ના ના ના, અમે મૂકના હથીઆર ન છોડાવીએ મારા વીર ! મહો પાપમા પડીએ. લઘ જ તારા પાછા.”

એમ કહીને ચાગણીએ પોતાને હાથે ગીગાને હથીઆર બધા-વ્યા અને કહ્યું “ગીગા, આટલુ એ નીચ રાખજો. એક મહિના સુધી ગામતરે ચડીશ મા મહિના પછી તેર ચારણ્ય કુવારકાને જમાડજો. જોગમાયા તારા રખવાળા કે જે.”

ગીંગો ચાલી નીચ્યો એનું હૃદય એને કબવા લાગ્યું હતું. બારવટાના પાપ એની આખ સામે ઝોળાડપે ઉભા થતા હતા. મનના સતાપ સમવવા માટે ગીંગ છોડીને પોતે કોઈ એક ગામમાં પોતાના એક ફરીર જાતના ગામેતી ભાઈનું મોરલીશાને ઘેર આવ્યો. તે ત્યાં જ ધુપાઈને રહેવા લાગ્યો.

૧૧

થો રૂ દિવસે મોરલીશાના લગન થતા હતા જન મારૂણ ગમે જવાની હતી મોરલીશાએ ગીંગને કહ્યું.
“ગીંગા મૈયા, તમારે જનમાં આવવું જોઈએ.”

“ભાઈ! મને લાઈ જવો રેવા દે. ચાલ્યુંએ મને એક મહિના સુધી ગામતરે ન, ચડવાનું નીમ લીક છે.”

“અરે ધારુ! એ તો ગામ ભાગના જવાનું નીમ અને આ તો જનમાં આવવાનું છે એમાં નીમ આડે ન આવે.”

“પણ ભાઈ! વખત છે ને હું ઝોળખાઈ જઈશ તો બીજું તો મંઈ નહિ, પણ તારો વીના વણસી જશે.”

‘મંઈ નહિ ઝોળખે હાલો બાકી ગીંગો જનમાં ન હોય તો મારે ફરવા જવું હરામ છે.’

ગીંગો મિત્રની જનમાં આવ્યો બારવટીયો વતુ તો કરાવે નહિ, અને લૂગડા પણ લીલી અનમતા પહેરે એટલે લાગે ફરીર જેવો કોઈ ઝોળખે તેમ નહોતું. પણ જન તરફથી મારૂણમાં એક દાયરો ફરવામાં આવ્યો ગામના કસુબો લેનાર તમામ માણસોને દાયરો કસુબો પીના આવવાનું નોતર દેવાયું એમાં શેરગઢ ગામનો દાગમનામે એક સાહસી પણ બધાથી દોવાયો જઈ ચડ્યો. મહીયાના મુનકમાં ગહેનાર એ સાહસી ગીંગા મહીયાનું મહો ઝોળખ્યું બોની ઉપરો ઓરો ગીંગા મહા! તમે આવી

આવાં આવાં ઘેલૂડાં એ લુગનાં માનવી દનાં ભાષ !
 મોતને ભારી મીઠું કરી બણતા. મેં તો તમને
 એ ય ભતનાં મોત વર્ણવી દેખાડ્યાં. બેમાંથી કયુ ચડે એ તો
 તમે સમજો. આ અમારો ઇતિહાસ.

“આટલો બધો ઇતિહાસ તમને કડકડાટ મોઢે ?” મહેમાન
 ભણે સ્વપનામાંથી જાગ્યો.

“અમે તો ભાઈ, અમણુ માણુમ : અમારા ઘરની વાતો
 અમે ક્યાં જઈ આજેખીએ ? ક્યાં જઈ વાંચીએ ? એટલે
 કાળજાની કાર ઉપર કાતરીને રાખીએ છીએ. હોકરાંઓને અને
 બાધુને શીખવીએ છીએ; ને તમ જેવા કોઈ ખાનદાન આવે
 તો એને અંતર ખોલીને સંભળાવીએ છીએ. બાકી તો આજ
 આ વાતોને માનવા ચે કાણુ બેઠું છે ? અને સડુને કાંઈ પેટ
 ચોંકું દેવાય છે ? આજે તો ચોપ ફરતો દા’ બજે છે.”

આચીંતાની ધોડીઓએ હાવળ દીધી. જૂતકાળના ઇતિહાસમાં
 ભમતો મહિયો જુવાન ઝબકીને પાછો ભાનમાં આવ્યો. ગામનો
 કાઠો કળાણો. કાઠા ઉપર બેઠું બેઠું અધગતે એક ધૂવડ બોસતું
 હતું. મુવેલાંને સંભારી સંભારીને મા જાગે અગાધા ગાતી હતી.



:: કાદુ મકરાણી ::

સંવત ૧૯૩૯ થી ૧૯૪૧



૧ ઇબ્રાજનો નામ.

૨ કાદુ બહારવટે.

ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ

ક્રીતક્રંદ કૃત 'આઉટલોક ઓફ કાઠીઆવાડ'માં એક રાજદ પછુ નધી-મહ્મ જરદીસ ખીમન (મોએ હાઇકોર્ટ) પોતાના "Recollection of old Days in Kathiawad" નામના લેખમાં [Sanj vartman New year Number 1910] લખે છે કે

"Kadir Bakesh too, cruel and hypocritical as Raide, but not so cowardly, the terror for more than one year of the Gir Jungle and the plains that fringed it

તે ઉપરાતનુ એમનુ લખાણ આ વૃત્તાતમાં છટક છટક ફુટનેટો તરીકે મૂકાયેલ છે.

કેપ્ટન બેલ કૃત 'હિસ્ટરી ઓફ કાઠીઆવાડ'માં ૨૪૧-૨૪૨ માં પાના પર કુકો ઉલ્લેખ છે તેની મતલબ આટલી જ છે કે

૧. ઇજ્ઞાન નામનો ભોગવટો કરનાર મકરાણીઓએ રાજમથી સ્વતંત્ર થવાનો દાવો કર્યો. તેઓએ અમુક ઇજ્ઞાનવાસીઓ કરેલી ગણીર ગુન્ડાની તપાસ માટે ત્યાં જનાર જુનાગઢ પોલીસને પ્રવેશ ન કરવા દીધો.
૨. રાજધે પોતાના હુકમના રક્ષણ માટે એલન્સીની મદદ માગી. મકરાણીઓને ચેતવણીનો સંદેશો મોકલવાયા. તેઓએ કાસદનુ અપમાન કર્યું.
૩. ઈ. સ. ૧૮૮૪ના ઓગસ્ટ માસની ૪થી તારીખે ૬૦ સવાર અને ૧૫૦ પાયદળની ફોજ કણાજ પર મોકલવામાં આવી. કર્નલ રૉડ સાથે ગયો. પચીસ મકરાણી અએસરોને હુધીઆર છોડવાને જુનાગઢની હકુમત સ્વીકારવા કહાળુ. મકરાણીઓ હા કહીને પાછા ફરી ગયા, ફોજ પર ગોળીબાર કર્યો છવટ ફોજે ગામને ઊડાળ્યું મકરાણીઓને પક્ષે છ મરાયા, ત્રણ ધવાયા ફોજ પૈકી સાત મરાયાને પદર વચાયા.
૪. છ-સાત મકરાણીઓ ભાગી છટયા ગઢારવટે નીકળ્યા તેઓએ ૮૧ ગામડા ભાગ્યા ૨૧ ખૂનો કર્યા, ને ૮૮ ના નાક કાન કાપ્યા.
૫. ૧૮૮૭માં તેઓ મકરાણી તરફ ભાગી જતા પકડાયા. તેઓને ફાંસીની સજા મળી.



૧. ઇશ્વાજનો નાશ

“કાલે આંહીઆ તોપો મંડારો. આપણા ઇશ્વાજ ગામને તોપે છડાડશે. તમે સહુ નીકળી જાઓ, લાઘઓ!”

જુનાગઢનું રાજ હતું : વેરાવળ પાટણનો વનસ્પતિએ લયકતો મુલક હતો : વેરાવળથી પાંચ ગાઉ પર ઇશ્વાજ નામનું ગામ હતું : એ ગામડાની અંદર સંવત ૧૯૨૯ના લાદરવા સુદ ત્રીજને દિવસે સવારે આ સખ્દો પડ્યા. બોલનારનું નામ જમાદાર અલીમહમદ : જાતે રિન્દ-પ્લોચ મકરાણી હતો. ઇશ્વાજનો એ ગામેતી હતો. આધેડ અવસ્થા હતી. પોતાની વસ્તીને ભેળી કરીને

આજ ભયે લાદરવે એણે આઠા દીધી કે “લાઠ સામત સોઢાં, પુંગ આમર, કુલી ડાચી, તમે સહુ આજ ને આજ તમારાં દોર ઢાંખર અને ઘરની ઘરવખરી લખને નીકળી જાઓ. કાલે આંદી તોપે ચાલશે.”

“ભલે ને તોપું ચાલતી બાપુ ! અમે તમનેમેઢી કેમ જાયે !” અલીમદમદ ઉપર હેત રાખનાર વસ્તીએ બેળા મરવાની હિમ્મત બતાવી. વસ્તીનાં લોકો ફેટલા ચે દિવસથી આખો મામલો સમજ્યે જતાં હતાં અને આજે તેઓને અલીમદમદના એક વેણમાં જ પૂરો ઘાટ સમજાઈ ગયો.

“ના લાઠ, લીંત હેઠળ લીંસાઈને તમારે મરવાની જરૂર નથી. મારાં તો મુકદ્દરમાં હશે તે ચાશે. તમે સહુ નીકળી જાઓ. અજ ને આજ ક્યાંઈક પડખેના ગામોમાં પહોંચી જાઓ.”

“બાપુ ! અમે નીકળીએ તો ઇશ્તાજ લાગે.”

“ઇશ્તાજ નહિ લાગે. હું ઠીક કહું છું. મારે કાંઈ ધીંગાણે ઉતરવું નથી. સરકાર સામી લડાઈ નથી માંડવી. હું તો મરવા માત્રું છું ને ઇશ્તાજની લાજ સાચવવા હું એકલો આંદી બેઠો.”

જુ. તમે ફિકર કરો મા જાઓ જુદી, ગામલોકિણે સમજાવીને
ચંદ બહાર નિકાલો "

પાત્રો કહેતા કહેતા અલીમદમદના હાથમા તસ્તી ફરી રહી
હતી. અવાજમા ઉસ્કેરાટ નહોતો આખોમા રોપની નદિ પણ
વેદનાની સાલપ ભરી હતી.

ગામની અદર વાત પ્રસરી ગઈ. ગામેનીની શીખામણને વશ
અંધ વસ્તીના લોકોએ ભારે ફેરે પોતાની ગાયો બેસો ખીલેથી
છોડી, આમુલરી આખે ઉચાળા લઈ, સહુ અલીમદમદને
સામ રામ કરી, રોતા રોતા બહાર નીકળ્યા અને કાલ સાંજ
આશે ત્યાં તો આ ખોરડા, આ પાદર, આ વડવા ને આ
પંખીડા, કાંઈ નહિ હોય, આપણુ છજાળ પડીને પાદર થશે, એ
વિચાર કરતા કરતા, ગામના કાંડવા ઉપર ચીટ માડતા માડતા
લોકો માર્ગે પડ્યા. પણ જુદા હતા તેડલા પડ્યા ગયા. પડ્યા
ગહેનાગમા એક સામત સોમકી, બીજો પુળ વાના આયર, ત્રીજો
કુલી ડોશી લુનાણી, ચોથો ખોદો ઢે, પાંચમો કિસો મેતર વગેરે
જાયુ હતા એને પણ ગામેતીએ પૂછ્યું "તમે શા માટે પડ્યા છો ?"

"આપુ !" પોતાની ડગમગતી ડોખીને સ્થિર રાખવા મહેનત
કરતી કુલી ડોશી બોલી "અમારે બાગીને શુ કરવું છે ? મઝાને

બનોય કહેવાય છે ખાનદાન, સ્વમાની, સોસોરા મરદ અને એકવચની
કામ રિન્દ-બલોચ એ એના ચદ્ગુણો પણ અજડ, અચિચારી, દૂર અને
કેટલેક અરો, Underscrpionas ખસ, એ એમના અવગણ
ધીમે ધીમે આ નવા આવનારા સમાજો બહુ બળીઆ નીવડયા એવે
અસવવાળા પક્ષનો મઝીઆન નામનો એક મહારાણી બહારવટે નીકળ્યો
તેને તેઓ વશ ન કરી શક્યા, પણ જમાદાર અલીમદમદે કબ્જે કર્યો
તેથી સામાવાળાના શોગમાથી નવાબે ૧૦ સાલી જમીન અલીમદમદને
અપાવી અને બાકીની ધીરે ધીરે જરીબીને કારણે તેઓએ આ બળીઆ
પક્ષને મારી દીધી બન્ને પક્ષ વચ્ચે અણબનાવ વધ્યા હતા અને એક
રખત તો સામા પક્ષવાળા જમાદાર અબ્દલાએ લુનાચદ જમીને ફરી
અબ્દ પણ કરેલી કે જમને અમમાથી સતાવણી કરીને ઘડી મૂકે છે.
એમ સગમ નવા આવનારાઓ ગામના ધરાર ધણી થઈ બેઠા હતા.

વીજળીનો ભો કવો ? ટાંટીઆ દસરડીને મેરવા કરતાં અમારા બાપુને પડખે રહી તોપે ઉડીએ, તો સફળિતએ જવાપને ! અમે તો આંહી જ પડ્યા છીએ. બસે આવતી તોપું. ”

૨

“એ ટા અબ્દ રહેમાન !” વલીમહમદે પોતાના પાંચ દીકરા માંહેલા એકને બોલાવી કહ્યું : “આપણા લાઈ લંટીજને આજ ને આજ બેળા કરો. તરસલીએથી લાણેનેને, એમણાંબુના ત્રણે દીકરા અલાદદ, ફકીરમામદ અને દીનમામદને તેડાવી લ્યો. ”

“પણ અબાજનન ! એની સાથે તો અદાવત છે ને ?”

“હવે અદાવત ખતમ થાય છે. ખુદાને ધેર જાતાં ; જાતાં દોસ્તી કરી લેના માણું છું. જલ્દી સાંદીઓ રવાના કરો.”

“ખીજા કોને ?”

“જમાદાર સાહેબદાદને સનવાવ અખર બેળે. ”

જમાદાર અલીમહમદ અને વલીમહમદ વિદ્વાન, વિચારશીલ અને દીર્ઘજીવ પુરો હતા ખરા, પરંતુ પાંચે આગળીઓ સરખી ન હોય એટલે નુવાંનીયા વર્ગમાં કોઈ ઉદંડ માણસો પણ હશે અને તેમના તરફથી આજવીતરા વર્તનની સાધારણ ફરીઆદ કોઈ કોઈ વાર બંદાર પડતી. ખાજ બાજુ રાજના અમલદારોને પણ કહ્યાજ આમ અગોના કહ્યાની માફક ખટકતું હતું.

એ અંરસામા આવી વસતી-જલુતી : સને ૧૮૮૧નું વર્ષ : ગામનું માથાં ગણાય-ગાહ બેન, વહુ દીકરી, બધાનાં માથા ગણાય ! નક્કી એમાં “ફીરંગી” સરકારની કાંઈક છુપી કરામત હોવી નેંધએ ! આવી આવી રાંકાને વસા થઈ ત્રણ ડાળમાય તેમ-ન થયા દેવાનો તેઓએ (છણાવ વાળાઓએ) પોકો નિશ્ચય કર્યો. મામલો તો આ વખતે જ વિરુદ્ધો હતો, પણ ડાલાં માણસોએ વચ્ચેથી તોડ કાઢ્યા હ

“સનવાવ તો અંદાર ગાઉ થાય કોણ મજબ કરી સકશે?”

“આપણા કગસનજી ગામોટ કરી ચકશે, એને દોટાવો. અને અમરાંપર લાઇ કાદરબજ તથા અબાબકરને કહેવરાવો છેલ્લી વારનો કુટુંબમેલો કરી લઇએ. કાલે તો ખુદાના દરબારમાં હશું.”

નોખનોખી દિશાઓમા ખેંપીઆ છૂટી ગયા છે, મોહબત-દારો આવી પહોચવાની વાટ જોવાય છે, અને વેરાવળ પાટણમાં એક મોટી ફોજ ધણાજ ઉપર ચડતી હોવાના સમાચાર મળે છે. જમાદાર અલીમદમદની બંધી આશા આયમી ગઇ એ પોતાના ઓઝધને ઓરડે ચા'યો. પોતાની બીબી અમનન પૂછ્યું, “બોલો તમારી શી મરજ છે? બાવબચ્ચાને લઇ ચાલ્યા જાએ તો હું ખરચી આપું. આપણા વતન મકરાણુ જોમાં થઇ જાએ.”

“અને તમે?”

અહીં ઘર આંગણે મરીશ કાલે આહી કતલ થાવું

||વદઃ|| આલીમ વરસથી તમારી સોડમ વેડનારને અમે અંકલી જાન બચાવવાનું કહીને ક્યા વેરનો બદલો લા' છો? મને શું મરતા નથી આવડતું? હું બલોચની; બલોચની ઓરત છું, બલોચની જનેતા છું.”

પાટણના, બાદશાહ અકબરના કરતા પણ જૂનેરા કાળના જમીન નાગર દેસાઇ કુટુંબના એક ખાનદાન જીવાન હરપ્રસાદ ઉદયરા કર, “હરલાઇ” નામથી આખી ગીરમા ને નાથેરમા અત્યંત લોકપ્રિય - શુરવીર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેને દિલ્લાજીની વસતી ચલુવા મટે મોકલ દેસાઇ કુળ પર વિશ્વાસ અને સન્માનની દ્રષ્ટિ રાખનાર મકરાણીને આ વાતને વધાવી લીધી. ૨૦-૨૧ વર્ષના હરપ્રસાદને કસાતમા આ અણગમી કરી.

વળી એટલે વખતે દિલ્લાજીવાળાઓને માહોમાહે મારામારી થઈ એની રાવ ગઈ. પણ તપાસ કરવા જનાર પોલીસને તેઓએ નામમા પેસવા દીધા નહિ, પ્રભાસ પાટણના માછરેટ્ટેને પણ બહાળી મૂક્યા અને મનરેવી વર્ગન ચલાવે શરૂયુ. બીજી તરફથી આવી ખમીરવાળી

“ પણ બીબી ! તમારે આંહી બહુ જુરી રીતે મરણું પડત. આ ઝોરડાની નીચે હું દારૂ ભરાવીશ ને છેલ્લી ઘડીએ આખો ઝોરડો પુંકાવી દઈશ. મારાં બાલજન્યાંને રાજના હાથમાં નવા નહિ દઉં. હું રિન્દ-બલોચ છું. ”

“ આપ હીક પડે તે રીતે અમને ઉડાવી દેજો. બન્યા મહિત મારું છેલ્લું ઠેકાણું તો આ ઝોરડો જ છે. ”

ઝોરડા નીચે મુરંગ ખોદાવીને અલીમહમદે દારૂ ધરખાઓ. પોતે ઝોસરીમાં બેઠક લીધી. એક બાળુ હથીઆર મૂક્યા છે. સામે ઘોડી પર ઉઘાડું કુરાન પડ્યું છે. દીવો બળે છે. આખી રાત જાગીને અલીમહમદ કુરાન વાચી રહેવ છે.

૩

સવાર પડતાં જ તેડાઓ હતા તે પિનાઇઓ ને બાણેએ હાજર થઇ ગયા. હાજર થનારા આટલા જણ હતા. અમંગપરથી જમાદાર અલીમહમદના કાકા નૂરમહમદના દીકરા જમાદાર કાદરબક્ષ અને અબાબકર. તરસલીએથી પોતાની બહેન એમણાણુ અને બનેરી

જાતિઓની વિરાધી નોકરશાહી “કમળો કરવા માહી”. આમ વાત મમતે ચડી તેવામા દાઢ ડગલાનો એક ચિટિસ સવાર ધણાજ મામે મોકલવામા આવ્યા તેને થ ગામેતીઓએ, કાણુ બાણે રી શ્રી મમતિ સૂઝી તે બહુકો ખતાવી નસાહી મૂકયો.

આ વખતે નૂનાજીને ટિવાનપંદે નડીઆદ વાળા સુપ્રસિદ્ધ દેસાઈ ખાનદાનના દેસાઈ હરિદાસ વિહારીદાસ વિરાળે. સ્વખાવે જેવા ઉદાર, ઉચ્ચ આરાયોવાળા અને દયાળુ, તેવા જ આગ્રહી. એને ધણાજ ગામ પર ક્રોધ આવ્યો. ઈઈ અભાગણી થળે એણે હુકમ છોડયો કે ‘ધણાજવાળાઓના હથીઆર છોડવી દયો.’ (મહુમ નવાળ રસુલખાનજીને આવા જ એક કિસ્સામા જ્યારે કોઈએ આવી લલામણુ કરેલી ત્યારે નવાળે જવાળ આપેલો કે “ વોહ હાનમ કહારો પેદા હુએ, ને સાવજીડે નખ

હરકરાનના ત્રણ દીકરા ફકીરમામદ, દીનમામદ અને અલાદાદ :
 • સનવાવથી જમાદાર સાહેબદાદ તથા તેનો ચાદ વરસનો દીકરો
 ગુલમહમદ : પોતાના પાંચ દીકરા, વજરમામદ, અબ્દરહેમાન, મહ-
 મદ, અબ્દલા, અને ઇસ્માઇલ : પોતાનો સગો ભાઇ વલીમહમદ
 તથા તેનો દીકરો ઉમર : અને હુસેનભાઇ નામનો એક છુટો સાથી.
 એ આખા દાયરાને અલીમહમદે પ્રથમથી માંડીને વાત કરી :

“ મારા ભાઇ બેટાઓ, મકરાણીઓની ઇબ્જત આજ ઉતરી
 ગઇ છે, ધણા ધણા ઉતરતા ખવાસના બલોચોએ આંદી કાઢી
 આવાડમાં આવી પેટને ખાતર ખૂટલાઇનો સિક્કો બેસારેલ છે.
 પણ આપણે તો રિન્દ-બલોચ આપણે મૂળથી જ ગરાસદાર.
 આપણે આજ ‘મકરાણી’ નામનો બટો ધોવાની વેળા આવી છે.”

“ એવડું બધું શું થયું છે ? ”

આપણા માંહેલાની જ પ્રટપટથી નવાળ સરકારના અમલ-
 દારો આપણા ઉપર કાપાણા છે. મને કાલે હરિદાસ દિવાને વેરા-
 ન મુકામે તેડાવેલો. પૂછ્યું કે હથીઆર કેમ રાખો છો ?
 રમરી અમલદારોને ગામમાં કેમ આવવા દેતા નથી ?

ને દાદીયાળા તારીરો દીધે આવે છે. કેાઇ પણ ધક્કાને રાત પાડી દેરી એ મકરાણીઓની નેમ હતી ને જો રાત પડી હોત તો મકરાણીઓને નવી મદદ આવી પહોંચતાં ભયકર સત્રામ મંડાયો હોત એ એકસ વાત છે.

તોપો જ્યારે ફરી વાર બેઠી થઇ અને ગાર્ડ આડે ગોળાઓની કારી ફાવી નહિ, ત્યારે એ તેર જણના ડાહ્યા જથ્થા કાદરબક્ષે નવેસર વિચાર કર્યો કે “હવે નહિ પહોચાય, અને જનડે હુ ગરે જેમ મહીયા ખુવા તેમ જો આંહી ભીત હેડળ ભગધને મરશુ તો લોકો મકરાણીઓની બદબોલ કરો. માટે હવે નીકળી જઇએ.”

કાદરબક્ષ પાછો વળ્યો જમાદાર અલીમહમદની પાસે આપીને એણે આ વિચાર કહી મલજાવ્યો. અલીમહમદે જવાબ વાળ્યો :

“ભાઇ કાદરબક્ષ ! હુ તમને કંઇ જ નથી કહેતો નીમકદરામ થઇને આપણા મરકાર સામે ચલાવુ કે વસ્તીને પીડવાનુ હુ તમને કહેતો નથી હુ ખોતે તો આહી મરવા જ માગુ છુ. તમે તો તમારા દિનમા ખુદા જે કહેતો હોય તે જ કરજો !”

કાદરબક્ષ બહારવટાના પગલા ભરી ખીજ બાલુથી ગામ છોડવા નીકળ્યો. બેળા એના ખીજ બધા પિત્રાઇઓ પણ નીકળ્યા માત્ર અલીમહમદના બે દીકરાએ, વજીરમહમદ અને અબ્દરહેમાને કાદરબક્ષની સાથે જવા ના પાડી કહ્યું કે “બાપુને છોડીને અમે નહિ આવીએ અમે પણ આહી જ મરી મટશું.”

કાદરબક્ષ નીકળી ગયો પાદરને કીંપે મકરાણીઓના મોરચા તૂટી પડ્યા ફોજ અંદર ઘૂસી અલીમહમદની ડેલી પાસે પહોચી. બદ્દોની તાળી પડે છે અને તોપના ગોળા ગાજે છે તે સાલજતો સાલજતો અલીમહમદ કુરાનના દોર કરવામા તસ્લીન છે

જ્યારે ફોજ લગોલગ આવવા લાગી ત્યારે એક અકસ્માત બન્યો. વજીરમહમદના મોરચા સામે લિલા રહીને ધુધુ દુધાદુ ગુલમેંદી સનારે એને ખરાબ સાજો કાઢી ગાયો સાલજતા જ રિન્દ-મલોચ વઝીરમહમદનુ લોહી છીકળી આ

શા કારણથી એણે પોતાની બંદક ઝોટલા ઉપર પછાડી ભાંજી નાખી અને 'યા અલી મદદ !' કરી તલવાર ખેંચી. ઝોડા ઉપરથી એણે ઠેકડો માર્યો. દોડીને એ ગાળ કાઢનાર સવારને તો ઠાર કર્યો, પણ ત્યાં તો એના શરીર ઉપર ગોળાઓનો એ વરસો ગયો. વઝીરમહમદ ટળી પડ્યો.

મોટા ભાઈને પડતો દેખી ૧૪-૧૫ વરસનો નાનો ભાઈ અબ્દરહેમાન તલવાર ખેંચી દોડ્યો અને પોતાના હાથનું કાંકુ ઝાટકા વડે કપાઈને લટકી પડ્યું ત્યાં સુધી એ ઝુક્યો. એ પણ પડ્યો. મકરાણીના મોરચા છૂટ્યા. ગામનાં ખેરડાં સળગ્યાં. લાખેણી જીવાનો ઉભા ઉભા ભાંગી ગયા પણ તમ્મુ ચેહટયા નહિ.

થોડી વાર થઈ અને એક જખ્મી મકરાણી પેટ પર કપડું વીંટી લથડીયાં લેતો ઝોસરીએ આવ્યો. અલીમહમદને ખબર દીધા કે "બાપુ, વઝીરમહમદ કામ આવી ગયો ને અબ્દરહેમાન જખ્મી થઈને બેહોશ પડ્યા છે."

અલીમહમદે ખામોશથી ખબર સાંભળ્યા. એણે પોતાના દિલને જરા પણ ઉશ્કેરાવા ન દીધું. ધીરે હાથે કુરાન બંધ કરી, અલબથી એક તરફ મૂક્યું. જખ્મી અબ્દરહેમાનનું શરીર આવી પહોંચ્યું તેને ધીરે અમન વાળા ઝોરડામાં ઢોલીઆ પર પોલાડ્યું. ને પછી પોતે ઉભા થઈ હમેલ અને તલવાર બાંધી. ભેટ વાળાને જમવો નાખ્યો. તમચો કેમર પર બાંધ્યો. હાથમાં મોટી બંદક લીધી. લઈને ધીરે પગલે બી અમન પાસે આવ્યો. બાટલું જ બોલ્યો: "ખુદા હાફેઝ ! હમારા શુન્દા માફ કરના ! રોજ નહિ કરના ! રોજ હશરફે રોજ ખુદા મિલાવમા જમ મિલેગે ખુદાડી

“હુસીઆર!” એટલો જ શબ્દ એણે ફોજની સામે જાહેર કર્યો. બંદૂક છપાડી. છાતીએ ચડાવીને છોડી. ગોળી ફોજમાં જાહેર થઈ. બડા મીઠા નામે માણસને પાડ્યો. બમ, અલીમદમદે બંદૂક ફેંકી દીધી.

પછી તમચો ખેંચ્યો. છોડ્યો. મકરાણી પોલીસ હવાલદાર દોસ્તમદમદને પાડ્યો. બસ, તમચો પણ ફેંકી દીધો.

છેલ્લી એણે તલવાર ખેંચી. ફોજને પડારી. સામે દોડ દીધી. સામેથી ચાલીસ-પચાસ બંદૂકોની ગોળીઓ છુટી. માવજ પડ્યો. પણ પડતી વેળા એનો હાથ જમિયા પર હતો, અને એના હોઠમાં કંઈક શબ્દો ફૂટફૂટતા હતા.

એને વેરાવળના કબ્રસ્તાનમાં દાટલ છે.

સાંજ પડવા માઠી હતી ત્યાં જ બધું પૂરું થઈ ગયું. મરેલાઓની લાશો ગોલાવા લાગી. લાશો ગોતતાં ગોતતાં ‘કોઈનું’ ધ્યાન આંખલીના ઝાડ માથે ગયું. ત્યાં ઉંચી ઉંચી ડાલ્યે એક લોથ લટકતી હતી. લોથ નીચે ઉતરાવી. ઓળખાયો : આ તો છજુજનો મકરાણી જુવાન દોનાર. ઓટ્યો આંખલીની ઘટામાથી સવારથી સાંજ સુધી ગોળીઓના મે વરસાવનારો : આંખલીની ડાળ સાથે ફેંટાથી પોતાનું શરીર બાંધીને એ લડેલો લાગ્યો. એના પેટ, પેડુ અને છાતીમાં આઠ જખ્ખો હતા. અને દરેક જખ્ખના ખાડામાં લુગડાંના કટકાંના ગાલા ખોસેલા નીકળ્યા. એ ચીયરાં એના પોતાના જ કપડામાંથી ફાડેલાં હતાં. શું એ શરો જુવાન ગોળીઓ ખાતો ખાતો જખ્ખોમાં ગાલા ભરી ભરી તે ઉપર બેટ કસકસાવીને આંખલીને ઝાડેથી દિ’ આથમ્યા સુધી લડતો હતો ! શું છેલ્લી ગોળી અને છેલ્લે દમ ખૂટ્યા ત્યાં સુધી આ જુવાન ઝુઝ્યો હતો ! દેસાઈ હરલાઈ કહેતા કે ‘મે’ જ્યારે એની કમર છોડાવી ત્યારે તૂર્ત જ એનાં આંતરડાં બહાર નીકળી પડ્યાં હતાં ને અમલદારો આફ્રિન ! આફ્રિન ! કરતા ખુસ્સી પરથી ઉભા થઈ ગયા હતા.

આ દીનાર એકલો એકલો આવી આંખથી હિપર કપાથી ॥ વહેલો હીને એ તો સીમમા આટો દેવા ગએલો પણ પાછો વળે તે પહેલા તો ફેળ આવી પહેાચેવી દીનાર ગામમા ન જઈ શક્યો. એટલે આંખથી પર ચઢીને એકલે હાથે લડ્યો

ધાયસ ચાંને ઘરમા પડેલા જીવાન અખ્દ રહેમાનની લોભાઈ પણ ક્યા ઓછી હતી ? એનું કાંડુ લબડી પડ્યું હતું દાકતર એને તપાસવા આવ્યા તપાસીને દાકતરે કહ્યું કે “ધોરી નસો કપાઈને સામસામેની ચામડીના પડોમા પેસી ગઈ ॥ તેથી શીશી સુધા-ડવી પડશે” બાળકે હાથ લાખો કર્યો અને કહ્યું “મયમપદ્મા બાધના માદ છે, તો બાધો, ખટખટ મત કરો ! સીસી નહિ મગતા !” ને જ્યારે દાકતરે એ વહેલી નસોના છેડા ચીપીઆથી ખેંચીને બાધ્યા, ત્યારે આ ચાંદ વચ્ચના ‘બાળકે સીસકારો વ નહોતો કર્યો *

રાત પડી પણ ગામનો કુખને સાચવવા કોઈ કમૂલ થાતું નથી આખરે જગતભિહ કરીને એક સિખ સિપાહી અને એની હિંમતે એ બીજા મળીને રાત રહ્યા છજીજ ગામ પર લશ્કરી પહેરો ખેડો કાંડુ, અવાદાદ, દીનમહમદ, ફકીરમહમદ અને કાજી વિલાયતી, એમ પાંચ જણા રાતના અધાગમા પાછા આવ્યા

* ઇસ્લામની લગાઈમા અવલથી આખર સુધી હાજર રહેનાર દેસાઈ હરભાઈ, પોતાના છાતરા ચૂમડા ફેંકાવતા પણ રૂવે ત્યારે આ કથા કહી તેઓને ધાન્ય રાખતા

આને એ અખ્દરહેમાન અમેજી ભાષા જાણે છે, ગામડામા બેસી પ્રીસ્તી ધર્મ અને ઇસ્લામના ચૂંદ તરવોનો અભ્યાસ કરે ॥ જુઓ તો જણાય જ નહિ કે આ એ જ અખ્દરહેમાન, તેની સાથેનો બીજો વીર બાલક ગુલમહમદ સનવાવવાબેદ એણે આ ધાંગાણામા રો ભાગ લેજો. તે તો ખબર પડતી નથી પણ એ બન્નેએ જોઈમા બેસી જન્મકેદમા રહે રહે અનેક કેદીઓને સુધાર્યા, માર્ગે ચડાવ્યા, ને આખરે જો દિવસ તેઓની પણ બેઠીઓ પણ વધી, તે દિવસ આખી કાઠિયાવાડ રાજ થયેલ.

અને ચોરડામાં પૂરેવાં બી અમનને બાળજન્યાં સાથે જહાર કાઢી ચાલ્યા ગયા.

સવત ૧૯૩૬ના ભાદરવાશુદ્ધ ચોથના રોજ આ ધીંગાણું ખતમ થયું અને કાકુડું જહારવટું શરૂ થયું.

Unlabeled Signature





૨. કાદરખશ બહારવટે

૧

છાજ રોજાઈ ગયું. મરવાના હતા તે માયા ગયા. જીવતા હતા તે, જખી તેમજ બીનજખી તમામ, કેદમાં પૂરાયા. પણ કાદરખશ, અબાબકર, અબાદાદ, દીનમહમદ અને શુબ-મહમદ તો હાથમાથી છટકી ગયા છે ત્યાં સુધી 'રાજને' જાપ નથી. નાના નોકરો એ પાચેનો ઘડો લાડવો કરી નાખવાના લાગ ગોતી રહ્યા છે.

દિવાન હરિદાસ પ્રભાસપાટણ આવ્યા. એ પાંચ મકરાણી-ઓને ઝાલવા વિષે પોલીસ અમલદારનો મત પૂછ્યો. પરદેશી અમલદારે બૂલ આપીને રસ્તો અતાવ્યો કે “એના ચોરત બચ્ચાને પકડી લખએ, એટલે એને રોટલા મળતા એટકસેને એ આપોઆપ શરણે આવશે.”

આખી કચેરી બેઠી હતી તેની વચ્ચે આ વાત છેડાઈ ગઈ. ધોસીયા દિવાને ફકમ છોડ્યો કે “સાલાના બે સવાર અમરાપર મોકલો તે એ લોકોને ગાડે નાખી વેરાવળની જ્વેલમાં લઈ આવે.”

સાંભળીને કચેરીમાં બેઠેલા ખાનદાન વર્ગના તેમજ કાંટીઆ વર્ણના માણસોના મ્હોમાથી અરેરાટી નીકળી ગઈ. દિવાનને પડખે પ્રભામ પાટણવાળા ખાનબહાદૂર મૈયદ અલવી અલ એદ્રુસ-જેણે વાઘેરાના બહારવટામાં ભારી ત્રામ ફેલાવેલો—તે બેઠેલા, એણે ઉઘાડા હાથે કહ્યું “રાવ માહેબ, આ આપ વિપરિત વાત કરે છે હો ! આ છોકરાઓ કાંઈની રંગડ કરતા નથી. ચાવાનું હતું તે થઈ ગયું. તેમનું સત્યાનાથ વણ્યું સિપાહીના દીકરા છે પણ ચુપ બેસા છે. અને ઇન્સાઅસ્લાહ ચોડા રોજમાં તેમને વતન આપ્યા જશે. માટે રાવ માહેબ, એના જનાના સામે લડાઈ ન દોવ.”

“ના ના, ખાનબહાદૂર !” દિવાને ટાઢોખોળ જવાબ દીધો : “એમ ક્યા વગર છૂટકારો નથી.”

આટલી વાત થાય છે ત્યાં રમાવાના બે જુવાન સવારો રવાના થવા માટે મવામ કઠવા આવ્યા હતા. એની સામે, આગળી ચીંધીને ખાન બહાદૂર અલવીએ દર્દીલચે અવાજે દિવાનને કહ્યું કે “રાવ સાહેબ, તો પછી આ બે છોકરાઓની મૈયતની પણ તૈયારી કરી રાખજો અને ગીસ્તોની ભરતી પણ કરવા માંડજો ! કેમકે હવે આપ સૂતા સાપ જગાડો છો.”

દિવાન હરિદર્શિત્વેજ હત્યા. મવારો સવામ કરી ચાલતા ચલા. કચેરી સૂતસાન બેઠી રહી.



૨

અમરાપર ગામની નજીક ખીજ અને અજોડા ગામની પાસે, એક કાદાની અંદર 'કાદરબક્ષ' બેઠો છે. બપોરનો સૂરજ સળગે છે. કાઠુ પોતાનાં વકદાર પર વિચાર ચલાવે છે. મધ કોસનો એ શાફકાર ચાલે ચોગ બન્ધો હતો. કાદરબક્ષ તો અમરાપરનો ખેડુ હતો. પમાયતો હતો. એ બહારે સાવઝનાં બે છવતાં બચ્ચાં ઝાલીને નવાબને બેઠ કરેલાં, તેના બદલામાં નવાબે એને અમરાપરમાં બે સાંતી (૪૦ એકર) જમીન એનાયત કરેલી તે પોતે ખેડાવી ખાતો. એ અલગ જમાનામાં પોતે ભણેલો : મોતીનાં દાણા જેવા અક્ષરો પાડી બાણે : એની બેઠક પણ સારી મુસદ્દીઓ બેળી : એની અદબ મુરબદ એક અમીરબદાને શોભે તેવી : નીતિ અને નીમકલવાલીને રંગે પૂરેપૂરો રંગાએલો : અને 'છણાજ વાળા મગાઓને હમેશાં ખામોશના બોલ કહેનારો : એવો સુલેહસપીને ચાહનારો કાદરબક્ષ, વાઘેર દાવરામાં બેઠા માણે કની માફક આ છણાજના મકરાણી દાવરામાં અજખામણે થઈ પડેલો. એના ભાઈઓ એને 'કમબોર' કહીને ટોણાં દેતાં. એજ કાઠુએ પોતાની મતેકજ નહોતી છતાં આજ ભાઈઓના દુઃખમાં સાગ લઈ પોતાનું મત્યાનાશ બોરી લીધું હતું.

એકલો એસીને એ શણે આદમી વિચાર કરતો હતો કે હવે શું કરવું ? નીમકહરામ થઈને જુનાગઢ સામે લડી મરવું, કે મકરાણમાં હિતરી જવું ? મરીને શું કમાવું છે ? નામોશી ! અને ચાલ્યા જવાથી પણ નામોશી સિવાય ખીજું શું મળવાનું છે ?

બરાબર તે વખતે આખાબકરની નાની દીકરી ભાત લઇને આવી-
ભાત પિરસીને એણે કાઢુને કહ્યું “કાકા બાપુ, આ છેલ્લી વારની
રોટી ખાઈ લે.”

“કેમ બચ્યા ?” કાઢુના હાથમાં હળુ પહેલું જ બટકું હતું.
“નવાબ સાહેબની ફેજ આવી છે, અને અમને બધાંને
લઈ જાય છે.”

“તમને બધાંને એટલે કાને ?” કાઢુ ટાંપી રહ્યો.

“ભેટી અમાને, મારી માને, મારી કાકીને, ભાઈને,
તમામને.”

“ઝોરતોને ? બચ્યાને ? ગુ-હો તો અમે ક્યો છે, તો પછી
તમને ખેડુનાહોને શા માટે લઈ જાય છે ?”

કાઢુ ભૂલી ગયો કે એ વાતનો જવાબ એ નાની બત્રીજ ન
આપી શકે !

• ઊંકરી કાકાબાપુના કુર બનેલા ચહેરા પર મીટ માંડી
રહી. અમરાપરની બે સાંતી જમીન ખેડનાર ખેડુ એ સળગતા
બધોરની માફક ભીતરમાં સળગી ઉઠી ખુની જનતો હતો.

“ભેટી ! ભાત પાછું લઈ જા !” એમ કહીને કાઢુએ એકે
હાથ ધોઈ નાખ્યો. ‘પાછું’ નહિ. •

પ્રલાસપાટણની આ બાજુ ભાલપર ગામ છે. એ ભાલપરાની
નદીના ખેડમાં કાઢુ બંદૂક ભરીને ખેતી ગયો. બરાબર નમતી
માબરે એણે અમરાપરને કેડેથી એક ગાકું જતું જોયું. ગાકાના
ઘોળાઆ બળદની જોડ પણ જોળખી. પાછળ બે રસાલા-સવારો
પણ ચોકી કરતા જાય છે. ખાત્રી થઈ ચૂકી : એ તો એ જ.

- *નાબ્ય નોંધીને કાણુએ પાછળથી તારીરો કર્યો. એક ગોળા
ને એક સવાર ઉડ્યો. બીજા ગોળા ને બીજો પટકાયો.

*ખીન : પક્ષુ કહેણ એમ છે કે કાઢુએ આડા ફરી, સામા જઈ,
સમલવી, પડકારી, સામે છાતીએ ધીંગાણ કરેલું.

અરવારને પડના દેખીને કાદુએ હડી કાઢી બેમાથી પહેવાના શરીર માથે જઈને જુવે ત્યા જુવાન ઓળખાયો એ હતો બડામિયા સૈયદ : હજુ જીવતો હતો કાદુ એના શરીર પાસે એઠો એના હાથ વાઘા અને આજીજી કરી કહ્યું “ બડામિયા ! તું સૈયદ મે તારો જન લીધો પણ હુ શુ કરું ? મારા બાવબ-ચાને આમ બેસુ-હે કેદી બનતા માગથી ન જોઈ શકાણા હવે ભાઈ, તું મને માફ કરી શકીશ ? ”

છેલ્લા દમ બેચતો બડામિયા બોલ્યો “ ભાઈ કાદરખસ, તમને માફી છે તમે મને કયા અગત ઝેરથી માર્યો છે ? એ તો મુકદ્દર ! ” એટલું કહીને મૈયદે શ્યામ છોડ્યા

પછી કાદુ બીજા સવારના શરીર પાસે ગયો એને પણ ઓળખ્યો પોતાનો નાતા વાળો જુવાન કબીરખા ! પણ માફા-માફીની ધડી તો ચાલી ગઈ હતી કબીરખાનો જીવ ક્યારનો ચે નીકળી ગયો હતો

૩

“એક દિવસમા એક ગામ લાગે તો સમજજો કે સાંધુએ
લાંબુ” અને ત્રણ ગામ લાંબે તો કાદુએ લાંબુ
સમજજો !”

એટલી જાહેરાત રાજસત્તાને પહોંચાડીને કાદુ ગીરની
ફેલતને રંગાડવા નીકળી પડ્યો. પોતાની બેગો પોતાનો મોટરો
લાઇ આખાબકર છે: અગ્રાદાદ, ફકીરમામદ અને દીનમામદ છે,
સનવાવવાળા જમાદાર સાહેબદાદનો બાર-ચૌદ વરસનો
દોકરો શુબમામદ છે, બે સીદી છે, ને બાકી ખાટસવાદીઆ
ભળ્યા છે. સાદાં લૂગડાં પહેરે છે. બીજા જહારવટીયાની માફક
વરરાજનો વેશ નથી ધર્યો, બેગો નેજો પણ નથી રાખ્યો. ખબે
ખંદક લઇને પગપાળા જ ચાલે છે. ઉંટ ઘોડું કાંઈ રાખતા
નથી. રોજ પાંચ વખત કાદુ નમાઝ પડે છે. અને સાથેસાથ
ગામ લાંબી જુલમ વર્તાવે છે. રોજ ત્રણ ત્રણ ગામડાં ઉપર
પડતો ત્રીસ ત્રીસ ગાઉની મજલ જેવો છે. આસપાસના ગામે-
તીઓ, તાલુકદારો, મકરાણીઓ વગેરે એને ઉતારા આપે છે.
એની પાછળ જુનાગઢે અને એજન્સીએ પોતાની બધી શક્તિ
રોકી દીધી છે. જહારવટીયાનાં માથાનાં ધનામો જાહેર થયાં છે:
કાદુ અને આખાબકરના અકેકેક હજાર રૂપીઆ, દીનમામદ
અને અગ્રાદાદના પાંચસો પાંચસો : બે સીદીઓના પણ
પાંચમો પાંચમો. એમ પણ કહેવાય છે કે કાદુના માથા સાટે
૨૦ માંતી જમીનનું ધનામ નીચેજ

તો ક્યારના ચે પાછલી વાડય ઠેકીને લાગી ગયા હતા. ધરમાં ફક્ત એક પરણેલી દીકરી હતી, ને દીવાને ઝાંખે અજબાણે એનાં અંગ ઉપર પીળું ધમરક સોનું ચળકતું હતું.

કાદરબક્ષ એસરીએ ઉભો રહ્યો. ખીજા અંદર ગયા છે. ધર લૂંટાય છે. એમાં એકાએક માઇએ ચીમ પાડી ને કાદુની નજર ખેંચાણી. તૂર્ત એણે ભયંકર અવાજ દીધો: “હો વસાતી ! ખખરહાર !”

એક સંગાથીએ એ એકસવાપી વણિક-કન્યાનો હાથ ઝાલ્યો હતો. બહારવટીએ એને ‘હો વસાતી !’ એટલે કે ‘ઓ મકરાણી !’ કહી બોલાવ્યો, કેમકે એની ટોળીમાં મકરાણી સિવાયના કાણુ કાણુ હતા તેનો બેદ બહાર ન પડી જવો જોઈએ.

કાદુ ધરના બારણા પર ધસ્યો ને એણે મોખતીને હુકમ કર્યો કે “બહાર આવ !”

બેઠિા પડેલો સાથી બહાર નીકળ્યો. બહારવટીઆની સામે ઉભો રહ્યો.

“બેટા ડરીશ ના ! તારું ધર નહિ લૂંટીએ. તું તારે ચાલે જા !”

એટલો દલાસો એ એકત્ર આરતને આપીને કાદુ ગુન્હેગાર તરફ કરડો થયો. એની નજર અપરાધીના હૈયા સોંસરી જાણે ઊતરતી હતી. ‘ચલો ગામ બહાર !’ કહીને એણે સાથીને મોઢા આગળ કર્યો. પોતે ફરીવાર આરડામાં જોયું. દીવો બળતો હતો ને દીવાની જ્યોત જેવી જ થડકતી એ આરત ઉભી હતી. એ ધર લૂંટયા વિના બહાર નીકળી ગયા. ગામ બહાર જઈને એણે એ અપરાધી ખાટસવાદીઆ સામે કરડી આંખો કાઢી. ‘કહ્યું : “બહારવટાની અંદર કાદરબક્ષ નાની એટલીને દીકરી, ખરોખરની એટલીને બહેન, અને મોટરી એટલીને મા ગણી ચાલે છે. કાદરબક્ષ એક પાક મુસવમાન છે. એની સાથે તારા જેવા હેવાન ન ચાલી શકે. હું તને ઘર કરત. એક પક્ષ - પક્ષ વાર ન લગાડત. પણ તારી લાચ આંહી પડી ન રખાય,

અમારે ઉપાડવી પડે, માટે જ હું તને નથી મારી શકતો એટલો અફસોસ કરું છું. ચાલ્યો જા ! આ લે તારી ખરચીના પૈસા !”

પૈસા આપીને તે જ પળે એને રવાના કર્યો.

૪

દિવસ આથમવા ટાલે કાકુ ગીરના માતખર ગામ ગેઢડા ઉપર આવ્યો. અંદરું ગ્રહણ હતું. ચાણુનો પુરખીઆ જાતનો દેદાર હાથમાં હાંડણું લઈને નહાવા જાય અને કાકુને ચાણુમાં દાખલ થવું. દેદારે બહારવટીયાને પડકાર્યા કે “જ્ઞાન તુમ !”

કાકુએ જવાબ આપ્યો “હમ ગીસ્તવાલા. જલ્દી બદોબસ્ત કરો.”

એમ ખોટું ખેલી, શત્રુને ભૂલમાં નાખીને કાકુએ માર્યો. સંત્રી હાલસિંહને પણ ઠાર કર્યો. ત્રણ વાણીઆ ને એક ખેાળે, ચારેને લૂંટી ચાલ્યો ગયો.

ઉંઝા ઉપર પડ્યા. ત્યાંના પટેલ ગીસ્તની સાથે બહુ હળતો બળતો રહી કાકુની ખાતમી દેતો. એવું નાકે કાંધ્યું.

‘હમનાપૂર લાંગ્યું. ત્યાંના સંધી તૈબને પકડીને હાજર કર્યો. કહ્યું કે “તૈબડા, તું સીમાડાની તકરારો કરવા બહુ આવતો. તને સીમાડા દોરવા વ્હાલા હતા. લે, એ સીમાડા દોરવાનો તારો શાખ અમે પૂરો કરીએ.”

એમ કહીને તૈબના પેટ ઉપર નરવારની પીછીયી ચરકા કરી, સીમાડાની લીટીઓ દોરી.

સવની, ધસવરીયું ને મોરાજ, ત્રણ ગામ લાંગીને લૂંટ કરી.

પસનાવડાં લાંગ્યું. એક ધાજણુ લાગ્યો, તેને ઠાર માર્યો ને પછી ગયા લોહવા ઉપર. લોહવાનો આપર પટેલ એવું. ખોલેલો

કે “કાદુ બીજે બોડકીયુંમાં ફરે છે, પણ આંહી શીંગાળીયુંમાં નથી આવ્યો. આવે તો ભાવડાની ખબર પડે.”

આ વાત કાદુએ કાદુને ગીરમાં કહી.

“ઓહો ! પટેલ સામે ચાલીને તેડાં મોકલે છે, ત્યારે તે ચલો ભાઈ !”

એટલું કહીને કાદર ચડ્યો. પટેલનું ઘર લૂંટયું. પટેલને બાન પડ્યો. પકડીને કહ્યું કે “ભાગેશ તો હમ ગોલીમેં કાર કરેશ. રહેશ તો મોજસેં રખેશ.” પટેલ ચાલ્યો, એટલે સમય વર્તી ગયો. ન ભાગ્યો. એને બહારવટીયો છૂટથી રાખતો, અને બરાબર રોટલા ખાવા દેતો.

લોહવા ભાંગ્યું ત્યારે કાદુ એક કારદીઆ રજપૂતને ખોરડે પેઠો. મરદ લોકો પોખાગં ગણી ગએલ. બહારવટીયાનો ગોડારો સાંભળીને ધરની બાઈ ઉંઘમાંથી બેબાકળા ઉઠી. એના અંગ ઉપર લૂગડાનું લાન ન રહ્યું. ભાળતાં જ કાદુ પીક કરીને ઉભો રહ્યો. ઉભીને પાછળ થર થર ધૂજતી અરધ નાન આસતને કહ્યું “બોન, તારાં લૂગડાં માંચવી લે. હું તારી અદા કરીને ઉભો છું. બહીશ મા બેટી !”

પણ બાઈ તો હેમતાઈ-ગઈ હતી, એ હસી કે અર્થ શકી. અલ્લાની આંખ જોવા દીવા જલતો હતો. કાદુ બહાર નીકળ્યો, કહેતો ગયો કે “બેટી, તારા ખોરડાનું કેમકાં વામી !” સાથીઓને કહ્યું કે “આ ઘર નથી લૂંટવું. ચાલો.”

એક ગામમાં પડીને કાદુ તાલેવર વેપારીનું ઘર ઘેર્યું. અધરાતને પહોર અંદરનાં માણસો ઉંઘતાં હતાં. બારી ખોલ્યાં મેડવી સકાય તેવાં સહેવાં નહોતાં. કાદરબક્ષ પોતે ખોરડા પર પડી ગયો. એણે ખપેડા કાઢીને અંદર નજર કરી. ઘસઘસાટ શીંદરમાં સ્ત્રી પુરૂષને એક સેજની અંદર સૂતેલાં દેખ્યાં. એતાં જ પાછો ફરી ગયો.

ભીલાલ ચોરડી ભાંગ્યું. હવાલદારો વાડ ઠેકા ઠેકાને ભાગી ગયા.

લુંબા 'ભાંગ્યું' ને આંખલાસેનાં બાન પકડ્યાં. દંડ લઇ લઇને ઝેડ્યાં.

સણોસરી ને નગડીઆની લૂંટ કરી લેકિને ઢાંડીઆ રાસ રમાડ્યાં ખજૂર બહેંચ્યા.

ગીરાસીઆઓનો પોતે આશરો પામતો હોવાથી ગીરાસીઆ ગામ પર નહોતો જતો. પણ એક મકરાણીનો ભૂલબેઈ ખીન-વકિક્ક કાકુ જેઠસૂર વાળાની બોરડી ઉપર પડ્યો. એમાં એક તલવારધારી કાકી જુવાનને ઉભેલો જોયો. અવાજ દીધો કે "અય જુવાન ! હથીઆર છોડી દે."

પણ જુવાન હેબતાઇ ગયો હતો. કાકુએ તથુવાર કહ્યું કે "જુવાન ! હથીઆર છોડી દે." પણ જુવાન જડ પત્થર જેવો ભાન ભૂંટી ઉભો થઇ રહ્યો. એને કાકુએ બંદૂકે ઠાર કર્યો. પછી માંડી. લૂંટ. એ ટાણે વસ્તીમાંથી કાકુએ કહ્યું કે "વસ્તીને સંતાપો છો જમાદાર, ત્યારે દરબારને કેમ કાંઇ કહેના નથી ?"

"અરર ! આ દરબારનું ગામ જુલ થઇ." કહીને અફસોસ કરતો. કાકુ બહાર નીકળી ગયો.

ચોકલી ગામ તોડ્યું. પટેલને કાકડાથી બાળ્યો. કેર વર્તાવ્યો. ભાલપરા ભાંગ્યું. ખાન બાહાદુર અલ્વીના ભાઇની ગીસ્ત પર તાશીરો કરી ભગાડી, ગામલોકિનાં નાક કાન કાપ્યાં.

ઘાતકીપણાએ એની મતિને ઘેરી લીધી. ડાહ્યા ડમરા. અને ખાનદાન કાદરઅલ્લે માઝા મેલી, પોતાની ફતેહમાં મદજક બની, અને કિનો લેવાના નેકે માર્ગો મૂકી દઇ રેલતનાં નાક કાન કપાવવા શરૂ કર્યાં. એટલાં બધાં કાપ્યાં કે એના દુહા બેડાણા ;

*આ કાકુએ કરેલી નાક કાનની કાપાકપને અગે જ જુનાગઢના સ્વ. દાકતર ત્રીભોવનદાસે કપાળની આમડી ઉતારી નવા નાક સાધ્યોની કસમત શોધી હતી.

સાત દિવસ સુધી ત્રણે સોબતીઓને જૂદા રાખેલા. પછી તેઓ
છે રગરગ્યા ત્યારેજ પાછા સાથે લીધેલા.*

કહે છે કે પોતે જૂખ્યો રહીને પણ બાનને ખવરાવતો.

૬

વે શાખ મહિનો હતો વેરાવળના હવા-મહેલોમાં દુરિયાની
લહરીઓ હિલોળાઈ હિલોળાઈને હાવી આવતી હતી.
ગોરા અમલદારોની છાવણીઓ નખાઈ ગઈ હતી મહેલો ઉપર
અગ્રેજોના વાનટા ફડાકા મારી રહ્યા હતા. સાહેબ મડમોની
આખોમા મુખનાં ઘેન ઘેરાતા હતાં. બારીએ બારીએ મુગધી
વાળાની ટદીઓ, મેજ ઉપર ડુલોના હાર ગજરા, મીઠાં શરબત
અને મીઠા શરાબ, એ સહુ મળીને સાહેબ લેફ્ટીને નવાબની મહેમાન-
દારીની મીઠપેમાં ઝંખકાગતા હતાં. અગ્રેજોની સરભગ માટે ગુના-
ગઢનું રજવાડું વખણાય છે.

એક દિવસ સાંજ નમતી હતી બે ઘોડાગાડીઓ ગોધૂલીના
અધારા-અજવાળાં વીધીને પ્રભાસપાટણથી વેરાવળ પાછી આવતી
હતી ગાડીઓને બન્ને પડખે રાંતા દીવા, અગ્રેજોની ગતી આખો

* એક ભણુકાર આ વાત બીજી રીતે બની હોવાનું કહે છે .

પુરપોતમ દફતરી નહિ પણ જગલ વટીવટફાર હેમાભાઈ અમીચદ
મોરકાથી સારણ જતા હતા તેવાંમા માર્ગે એને બહારવટીયાએ રોક્યા;
પછી પૂછપરછ કરીને અલાદાદે એને ચાલ્યા જવા દીધા.* હેમાભાઈ
ચોડેક ગયા હશે ત્યાં તો બજારનો સીદી બાવન બોચા કે જે બહાર-
વટીયાઓ માટે ભાનુ લઈને આવેલ, તેણે અલાદાદેને કહ્યું કે “તમે
તો એને ભવા દીધો, પણ એ તો અમારો વટીવટફાર છે, એટલે અમને
લીલી તાપણીમા બાજરો.” આ પરથી અલાદાદે પાછળથી મદદ સારી
હેમાભાઈને ઠાર કર્યા. આ ભણુ યતા જ કાઢ્યો અલાદાદેને ફિટકારી
કાઢી મૂકેલો. કાઢ્યો એમ કહેતો કે આવી અધારણુ હિ સા તેમની નેડીને
ખાઈ ગઈ.

જેના, ઝગતા હતા. બરાબર હાથ માંગરોળીશા પીરની જા
પાસેથી પહેલી ગાડી ચાલી ગઇ. અંદર એક ગોરો ને એક મડ
ખેડાં હોય તેવું દેખાતું હતું. એ ગાડી ગઇ. એની પાછળ બી
ગાડી નીકળી. નીકળતાં જ હાથ માંગરોળીશાની જગ્યાની આ
મણી દિશાના ભાઠોડમાંથી એક આદમી ઉઠ્યો. ‘ખડા રખો !’ એ
કારમી ત્રાડ દીધી. તળપ મારીને, એ પડછંદ આદમી, કબરમાં
હોંઘા પ્રેત જેવો, ગાડીની પગથી પર ચડી આવ્યો. બંદૂક તોડ
ધોડો દબાવે એટલી વાર હતી. ત્રાડ દીધી કે “લેતા જ, ચંચળ
ધરકાટ સાબ ! ઇલાજ પર તોપ ચલાને વાલા ! હમ જમાદ
કાદરબક્ષ.”

દરમિયાન ગાડીના બડકેલા ધોડાઓની લગામો પર પાં
થુકાનીદારો ચોંટી પડ્યા હતા.

“હમ ધરકાટ નહિ, હમ—” ગાડીમાં એક મડમની જોડા
જોડ ખેડેલો ગોરો પુકારી ઉઠ્યો.

“તુમ કોન ?” બહારવટીઆએ પૂછ્યું.

“* જેકસન સાબ-ધારી પર્દન વાલા.”

“ધરકાટ સાબ કિધર ગયા ?”

“પહેલી ગાડીમે નીકલ ગયા.”

“હાય ! યા અલ્લા ! હમ ગાડી બૂલ ગયા. ચે ઓરત કાન ?”
 હુબતાઈને થંબેલી મડમ તરફ આગળી કરી પૂછ્યું.

“ધસ્કાટ સાબકી જોર.”

“ઓરત ! ઓરતકો હમ નહિ મારેગા. જાઓ.”

એટલું કહીને બહારવટીઓ નીચોં ઉતર્યો. બહાદૂર અગ્રેજ
 જોકસને એને માદ પાડ્યો “જમાદાર કાદરબક્ષ ! થોડીક વાત
 કહેવી છે સાબજીરો ?”

“બોલો સાબ”

“શા માટે આ ખુનામરકી ? કોઈ રીતે સમજો ?”

“જોકસન સાબ, કાદરબક્ષ લોહીનો તરસ્યો નથી. મારા ગરાસ
 આસનું પાર પડે તો હું અત્યારે જ બંદૂક છોડી દઉં. નહિ તો
 હું ધસ્કાટને ગોતી કાઢીને જાનથી મારીશ અને નવાબની સોના
 જેવી સોરકને સળગાવી મૂકીશ.”

“બહાદૂર આદમી ! તારી ખાનદાની પર હું આક્રિન છું. હું પોતે
 જાહને નવાબ સાથે વિઠિ અલાવું છું. બોલ, કાલે કયાં જવાબ
 દેવા આવું ? ઠેકાણું આપ.”

would only let them go on Major Jackson, looking in
 form and in heart, promising to keep a tryst at a
 lonely place appointed in the Gir forest next day
 bearing Colonel Barton's ultimatum. Kadir Baksh

“તું-તું ગોરો મને જવાબ દેવા આવીશ ?” કાદુએ કરડાઈ-ભર્યો તિરસ્કાર બતાવ્યો.

‘હા, હું અંગ્રેજબાપ્તો છું, માટે જ આવીશ.’”

અહારવટીયો જંકસનના સાવકા સરખા અહેરા સામે નોંધ નહીં. ફરી પૂછ્યું :

“એકસો ?”

“એકસો.”

“ખીનદુધીઆરે ?”

“ખીનદુધીઆરે !”

“આંદોથી દોઢ ગાઉ ઉપર હેરણુ નદીમાં આદ ખતાલની જમ્યા પાસે.”

એટલું કહીને અહારવટીઓ અધારી રાતની સોડયમાં મમાઈ ગયો. ગેબમાંથી પણ એનાં પગલાં બોલતાં હોય, તેમ ચઢાટની બયભીન મડમ ચમકતી હતી. થોડીવારે એના જીવમાં જીવ આવ્યો. છાનીવાળો જુવાન જંકમન જાણે કે અહારવટીયાના મેળાપથી બેવરો દિગ્મનબાજ બન્યો. એની છાતી પહોળાતી હતી. એણે જઈ રહ્યાંને વાન મંલજાવી. પાંચ જ પગલે સ્ટોપ બચી ગયો.

themselves and knew and respected bravery in others, was well entreated of them and allowed. It was on this occasion that Kadir explained to Major Jackson that his enemies basely aspersed him with wilful and unnecessary cruelty. True, he said, I had to cut off ears and noses to make myself feared, but believe me Sahib, my heart bleeds when I am forced to it, and I weep. Well, we may believe as much or as little of that as we like, but Kadir was undoubtedly answerable for more than one ugly atrocity which Mhowa (મેવર સંધવાણી) would never have stooped to. "

બીજા દિવસની રાત : અંધારું ધોર : અને ગિરતી ખપ્પર બેગણી શી હેરણ્ય નદીનો ભેંકાર કિનારો : બરાબર ઠેરાવેલ ધડીએ ધારી પલટનનો ઉપરી અંગ્રેજ જૅકસન બીન હથીઆરે પોતાના રોજના ભેર એક તમંચાને પણ ત્યજીને એકલો આવ્યો. આવીને ઉભો-રહ્યો. અંધારે અંધારે એની પાણીદાર આંખો, હીરા જેવી ચમકતી ચમકતી, ઝોરી ને આંધી કાઢીને ગોતતી હતી. થોડીવાર આમ તો થોડી વાર તેમ, કાંઈ બેકું બેકું બીડી પીતું હોય તેમ તીખારા ઝગતા હતા. હવામાં ખુણે ખુણેથી ઝીણી સીસોટી વાગતી હતી. પણ કાંઈ માનવી નહોતું. થોડીવારે ખંભે ગોખો નાંખીને એક આદમી આવ્યો. જૅકસને પડકાર્યો “કાન હૈ ?”

“રખારી છું બાપા !” સામેથી જવાબ મળ્યો.

“આંહી કાંઈ સિપાહી દેખ્યો ?”

“હા, હું એને ખબર હઈ છું, તમે આંહી બેસો. ”

રખારી ગયો. થોડી વારે રખારીનો વેશ ઉતારીને કાદર-હાજર થયો. અવાજ દીધો કે “સલામ જૅકસન સાબ !”

“સલામ તમને કાદરબક્ષ ! હું આવ્યો તો છું, પણ માઠા ખર લાગે. મારી બધી મહેનત ધૂળ મળી છે. નવાબને ઘણું મૂળગ્યા. મુંબઈ સરકારની મારફત સમજાવ્યા. પણ નવાબ કહે કે મારી રીયાસતમાં પાંચ કામો પડી છે : મકરાણી, મહીયા, ડી, આહીર અને હાટી : હું આજ પોચો થાઉં તો મને તાગદનો ગરાસે એ પાંચે કામો ખાવા જ ન આવે. માટે હું તો કાઢીને જરે કરવાનો. ”

“જૅકસન સાબ ! આવો જવાબ આપવા આવવાની તમે હિમ્મત કરી ?”

“કેમ નહિ ? મેં તને કાલ આપ્યો હતો. ”

“એકલા આવવાની હિમ્મત કરી ?”

“એમાં શું ? તું સાચો મર્દ છે તે બાળખાણુ તે દિવસની માંજે જ થઈ ચૂકી હતી. તારા પગ મને ખબર નથી. ”

“હજાર આફ્રિન છે તમને, સાહેબ. પણ ખોલો, હવે મારે શું કરવું ? ”

“તારી ખુશી હોય તે કરજે. મારું દિવ તો એટલું દુઃખાણું છે, કે મારા ધારી પરગણામાં તો તારી પાછળ ફરવા આવનારી નવાખી ગીરતને કાંઈ શેર આપે પણ વેચાતો નહિ આપે એટલું હું તને કહી દઉં છું. મારા છેલ્લા સક્કામ, કાદરબક્ષ ! ”

“ સક્કામ, જૅકસન માન ! ”

૭

૨ મજાનના દિવસો ચાલતા હતા. કડાયા ગામમાં જે નવું થાણું બેઠેલું તેના પહેગવાળા આરખો પાછલી રાતે, શીતળ પવનની હલેરોમાં, તગવા બંદકો ખીલીએ ટીંગાડીને બેઠા બેઠા પીતા હતા. એમથી એક જણાએ ચીસ પાડી કે “ ઓ—અંબુલ-કાદર ! ” સાંભળતાં જ જેવા સદુ પોતપોતાનાં હથીઆર સંભાળવા ઉભા થવા જાય છે ત્યાં ભરી બંદકની નાળ્ય તોધીને વિકરાળ કાદુડાએ હાક્ક દીધી “ બમ જમાદારો ! મત ઉડના ! ”

પહેરાવાળા જેમ હતા તેમ ફરી રહ્યા. કાદુના સોખ્તીઓ લૂંટ કરવા ગામમાં આસા ગયા, અને કાદુ એકલો જ એક બંદક-ભર ત્યાં પચીસ માણમના પહેગ ઉપર છાતી કાઢીને ઉભો રહ્યો. કાણુ જાણે શાથી, પણ ગીમ્તના આરખોનાં દૈયામાથી આસા ઉડી ગયો. ધીરે ધીરે તેઓએ કાદુને આજીજી કરવા માંડી કે “ કાદરબક્ષ ! આજ તું અમારાં હથીઆર લઈ જઈશ તો અમારી ઈન્જત નથી. ભલો થઈને અમને બંદકો પાછી દે. અમે સિપાહી છીએ. જગત જાણશે તો અમને કાંઈ સંધરશે નહિ. ”

તમામની બંદકો ખાલી કરીને કાદુએ પાછી સોપી દીધી. અને જૂતાં જૂતાં “ કહું ” ફિટકાર છે તમને સિપાહીઓ ! પચીસ

જણા કાદુની સામે કાલાવાલા કરો છો એમા તમારી સિપાહીગીરી ક્યા રહી ? પણ તમને સિપાહીગીરીની ઇજ્જત કરતા જાન અને એરત વધુ વ્હાલા છે. જાઓ, લઇ જાઓ હથીઆરો !”

સોનારીઆ ગામમા ગીસ્ત પર તાશીરો કરી લૂટફાટ વર્તાવી.
બાદલપર લૂંટયું.

મેઘપર લૂંટયું.

વાસાવડ લૂંટયું.

સોલાજ લૂટીને પટેલને શરીરે ડામ દીધા.

ભરોલામા દિવસ આચમતે પડયા. ત્યા રબારીઓનું થાણું હતું. પહેરાવાળાઓને પકડી, હથીઆરો આંચકી લઇ ઘરમાં પૂર્યા. ગામ લૂંટયું. પછી તલવારો પાછી આપી ચાલી નીકળ્યા, ભીમદેવળ, ઝીલાલા ને તરસૂયા લૂંટયા.

જુથલ ગામમા હાટી લોઢાની વસ્તી હતી ત્યા પડીને કાગડા ઝાખના હાટી રામા પટેલને પકડયો. હાટીઓને ખબર પડતાં જ ઝીંઝો દોલ તલવાર લઇને નીકળ્યા. કાદુએ એને આવતા દેખીને પેતવ્યા કે

“જુવાનો ! શીફ મરો છો ? તમે લવ્યા થઇને ચાલ્યા જાઓ. અમે તમારી બચમા નહિ સામીએ”

હાટી જુવાનો હેમતાઇને ઊભા રલા. પણ પાછળ હટતા નથી, તેમ આગળ ડગલું દેતા નથી કાદુએ થોડી વાટ ભેદ. આખરે જ્યારે હાટીઓએ ચોખવટ ન જ કરી, ત્યારે પછી કાદુએ એને ગોળીએ દીધા. હાટીઓએ એ ઘા સામી જાતીએ ઝીલ્યા.

હલમલાવતો જોયો કાદુની વીગતા ઉપર જીવતર ઓવારી નાખવાનું
 નીમ લઇને એ બેડી હતી બહાર-ગીચો એના બાપને ઘેરે કાઢ
 કાઢ વાર આશરો લેવા આવતો હતો કાતમાએ એને કમાડની
 તરડમાથી વારે વારે નિરખ્યો હતો આખરે એક વાર તો એણે
 હામ બીડીને કાદુની મોઢામોઢ થવાનો મોકો લીધો. માપ બહાર
 ગયો હતો મા આઘી પાછી ચઇ હતી કાદુના સાથે ડા પશુ ખીજ
 ઓગડામા ઉઘતા હતા તે વખતે કાતમા પોતાની ભાતીગળ
 ઇન્જરમાથી જાણે ગળી પડતી હોય તેની કઠ્ઠતરણી પાનીએ
 માડતી, ચેરણ કુડતાના ફાનણુ-ફાનણુો સકાડતી, ખાંચી ઓઢણીનું
 પાવન લપેગીને હૈયું છુપાવતી આની ઉભી રહી બહારવગીઆનું
 સરવા કાને એનો બળવો, બનાની હેરખી જોવે સમજળ પણ
 સાલજ્યો કાંધેરોટો દઢને એણે એ આવનાર ત ક નજર કરી
 ઓરત દેખીને પાઠો નેણુ નીચા નમાવી ગયો તરવારની મૂ
 ઉપરની ફાટી થોડીવાર બાધવા ને થોડી વાર છાજના વાગે

જ્યારે કાદુએ ખીજ વાર પણ સામે ચ ન જોયું ત્યારે કાતમાથી
 છેડતે ન સહેવાણુ એણે જોગ કરીને કમાડ ઝાલ્યું પછી બોલી

“જમાદાર ! એક વાર હવે જોશો ?”

“શું છે ?” કાદુએ ત્રાસી આખે નજર ઠેરવી

“મારે તમારી ચાખરી -રની છે મને તેડી નહિ જાઓ ?”

“કયા તેડી જાઉં ? દોઝખમા ? હું તો મોતને માર્ગે છું હું
 એવઢું ઓરત, આહી કા આની ?”

જ્ઞાનમાએ, પોતાના પાવનમા એક તવનાર સતાડી હતી તે ઢાઢીને કાઢ તરફ લખાવી કહ્યું, “જમાદાર કાદરબક્ષ ! આ તરવાર માન તરફની સોગાદ સમજીને લેજો ? હું એ રીતે મન વાળીશ. તમારી ગોદમા મારી તરવાર રમશે, તેથી તું દિલ્લાસો લઈશ.”

ના, ના, અમારે તરવારો ઘણી છે બાઈ ! તું અહીંથી ચાલી જા !”

એવો હડો જવાન આપીને કાઢુ ધરની બહાર નીકળી ગયો.*

૯

૭ મ ભાગનામા સાંધી પહેલો જાપો ભાગનાર જોરાવર મોટેગ ભાઈ અમાબરુનું મોત થયું સરસ્વતી નદીને કાંઠે, કમડીના દુન પામે બહારવટીયા બેઠા બેઠા લૂટનું સોનું રૂપું દાટતા હતા તેમા ગીસ્ત પહોંચી અપાઝખી બોલી આખરે બે હાથમા બે બડક લઈને કાદરબક્ષ ભાગ્યો પાછળ અમાબરુ ભાગ્યો એની પાછળ ગીસ્તના જોગવર મકરાણી જુવાન વધીમામદે દોટ દીધી. એ જુવાને પાછળથી બહારવટીઆને પડકાર કર્યો કે “આ કાદરબક્ષ, બપોલનો દીસો બપોલની મોર્ચ ભાગે તો તો એન છે”

માંજનાં અધારાં ઘેરાતાં હતાં. તેમાં અવાજ પરથી બહાર-વટીએ પોતાના જનલાઇને ઝાળખ્યો, “કાણુ વલીમામદ વીમા-વદરવાળો? જેની ડોશી અમારી સામે બંદક લઇને ઉઠતી’તી એ જ તું લાઇ?”

“એ જ હું. એ જ ડોશીતું દૂધ ધાવેલો હું. હવે હુશીઆર થા કાદરબક્ષ!”

અબાબકર પાછો ફર્યો. હથીઆર તો નહોતું. પછી પત્થર ઉપાડ્યો. ત્યાં તો જીવાન વલીમામદે પણ પોતાના ગુરૂના કહેવા મુજબ માત કદમ પાછા જઇ, બંદક છાતીએ ચડાવી. આંહીથી બંદકની ગોળા છૂટી ને ત્યાંથી પત્થર છૂટ્યો. ગોળા અબાબકરના માથળમાં વાગી ને બંદક પત્થરના ધાથે તૂટી. પછી વલીમામદ તલવાર લઇને ફેંક્યો. અબાબકર પડ્યો. તલવારના પણ એ કટકા ચમગ્યા. પડેલા દુશ્મનની પાસે વલીમામદ ઉભો ચમ રલો. મરતો મરતો દુશ્મન ઓયો:

“રંગ છે વલીમામદ!”

“રંગ છે તને પણ લાઇ! તું કુગનેશરીક છે. તને પાણી દઉં?”

“ના, ના, હવે પાણી ન લેઇએ.”

કાદુ તો નાસી ગયો હતો. ગીન્ત અબાબકરના શખને ઉપાડી જીનાગઢ લઇ ગઇ. નવાએ પૂછ્યું,

“વલીમામદ, છાકુ કીને મારા?”

“મેં નહિ, આપકા નીમકને.”

“છાકુ કયા કરના?”

“નામવર, દફન કરના.”

કાદરબક્ષે જ્યારે આ વાન સાંભળી, ત્યારે એ બોલ્યો હતો કે “મારું મોત પણ માગ લાઇને હાથે જ થાને કે જેથી મને સુવા પછી મુમલગીનની રીતે અવલ મંજલ પહોંચાડે!”

૧૦

તે આણુ ગામને આપે એક દિવસ એક ચિટ્ટી બાંધેલી છે. વધારને પહેાર લેકિા નીકળે છે અને ચિટ્ટી બાળી એ સાપની ફેણ હોય તેમ જ્હોને ચાલ્યા જાય છે. ગામના મુઝાળા મરદ ફાજદાર માણેકલાલને જાણ થઈ કે કોઈકે જસા ચિટ્ટી બાંધી ગયું છે પાદર જઈને ફાજદારે જમા ચિટ્ટી છોડી. વાંચી. અંદર લખ્યું હતું કે “માણેકલાલ ફાજદાર, કચેરીમાં બેસી કાઢુ સામે ભારી મુછો આમળો છો, માટે બેંસાણુ ભાંગવા અને તમારું નાક કાપવા આવું છું મરદ હો તો બંદૂક લરીને બેસજો!” ફાજદાર સાહેબ વાંચતા જાય છે તેમ તેમ મહિનાનો મંદવાડ હોય તેવા પીળા પડતા જાય છે. પડખે ઉમેશ નાના અમલદારો સામસામા મીચકારા ભારીને મુઝમાં હસી રહ્યા છે.

“ફિકર નહિ. બલે આવતો કાઢુ. આવતો તો ભરી પીશું.” એવા બોલ બોલવા છતાં માણેકલાલલાઈના પેટમાં શું હતું તે અજાણું ન રહ્યું. પણ ફવાજમાં ને ફવાજમાં સાહેબ બેસી રહ્યા. એ ચાર દિવસ નીકળી ગયા. એમાં એક રાતે ગામમાં હલકું પડ્યું કે ‘મકગણી ચાવી પહોંચ્યા છે!’ બડાબડ બજારો દેવાઈ ગઈ, વેપારીઓ કાછડીના છેડા ખોમતા ખોમતા ચાવીના જૂડા લઈને ઘર ભેગા થઈ ગયા. અને ગામની કાઠી લોકિાની વસ્તી જાડી હોવાથી કાઠીઓ મોરચા પકડવા મંડ્યા. એક ઉતાવળીયા જણે તો બંદૂકનો અવાજ પણ કરી નાખ્યો. એટલે સરકારી લાઈનમાં ઝાલર વાગી અને ગોળીરો વધ્યો.

દબ્યા ક્યું, આંહી ગામમાં તો એની બડાઇ ઉતારવા માટે બધું મશ્કરીનું તોફાન જ હતું, એટલે થોડી વારે તો જળ જ પી ગયાં. પણ માણેકલાલભાઈ લળકડા સુધી ઘંટીએથી ઉઠ્યા નહિ. ભરવાડજીને આક દિવસનો પોરો મળી ગયો.

૧૧

* **કે** શોહ અને વેરાવળ વચ્ચેના માર્ગે સવારને ટાણે એ ધોડાનો ટાંગો વેગબધ ચાલ્યો જાય છે. અંદર એ હથોથાગબધ અંગ્રેજ પોતાની મડમ અ પોતાના નાના સુવાળ એક બાળક મહિત બેઠો છે. એ અંગ્રેજ તે જુનામલ રાંજના નવ નીમાએવા પોલીસ ઉપરી મેજર હંફ્રી છે. કાદુની ટોળીને જે કરવાનું બીકું ઝડપીને એ બાહોશ ગોગએ બદાયમત માડે

કડપલી ધટના જરદીસ બીમનની આ નૌધને આધારે લખી છે

I could tell you too how very nearly Colonel Humfrey who was engaged in exterminating the last of the real outlaws, was ambushed and slain in a dip of the road between Keshed and Verawal. But fortunately he had met his assistant who had news of outlaws in another direction, so Humfrey left his tonga in which were his wife and child and struck off to the Burdas. When the tonga was seen approaching and the outlaws realized that Humfrey himself was not in it, they deliberated whether their wrongs were not great enough to justify them in murdering or at any rate carrying off his wife and child. But the counsels of the elders prevailed. Let us not touch women and children they said, or our own women will turn against us. So Mrs. Humfrey and the child went by unscathed and unwitting of their danger.

છે પોતાની ચક્રાર નજરને ચારે દિશામાં ફેરવતો હકી સાહેબ બહુના ઘોડા પરથી આગળી ખસેડ્યા વિના રસ્તો કાપે છે

થોડીક વારે આડેધડ ખેતરો સોસગવો ક ઘોડેસવાગ મારતે ઘોડે ટાગા તરફ આવતો દેખાણો આવનાર અરવારના હાથની નિશાની દેખીને હકીએ ગાઠી ઉભી રખાની

પરસેવે રેખએખ, મ્હોયે ફમફસતો અને હમણા છાતી ફાટી પડતો એવો હાફતો એ ઘોડો આવીને ઉભો રહ્યો કે તુર્ત તેની પીઠ પરથી એક પોલીસ અમનદારે ઉતરીને મલામ કરી. ઉતાવળે સાહેબે કહ્યું “માહેબ, આપ ઉતરી પડો આ લ્યો આ ઘોડો જલદી પાછા ફરી જાઓ !”

“ફમ ?”

“બહાગનીયાએ નજીકમાં જ ઓડા બાધ્યા છે પલેપલ આપના જાનની વાટ જોનાય છે જલદી કરો !”

શરો હકી વિચારમાં પડે છે અમલદાર અધીરો બને છે

“વિચાર કરવાનો વખત નથી, સાહેબ બહાદુર ! જેની સામે અમે ગામડે ગામડે ચાગ ચાગ ગાઇફો ગોડવી છે, એ આજ આપને નહિ છોડે”

“મારા બાનમન્યાનુ શુ થાય ? માહેબના લવા ચડે છે

‘એને ઉની આય નહિ આવે એ તો કાદરખક્ષ છે નિરપરાધી ઓગત બચ્ચાને એ ન બોલાવે આપ ઝટ ભાગી છુટો”

લયલીત મઝમ બોલી હડી “બહાવા ! ખુદાને ખાતર અમારે ખાતર ભાગી છુટો”

હકી ટાગામાંથી ઉતરી ઘોડે ચડ્યો ચાલી નીકળ્યો છે જતો બરડામાં ઉતરી ગયો

તે આછી ટાગો આગળ વધ્યો જેમ જેમ ટાગો દૂકડો આવે છે તેમ તેમ બહારવટીયાના ડોકા ઓડાની પાછળથી ઉચા થતા જાય છે આખરે લગોડગ થતા જ બહારવટીયા આખે આખા

હિભા થઈ ગયા. અંદકા ઉંચી હિઠાની. જ્યાં નોંધવા જાય છે ત્યાં કાદરબક્ષે કહ્યું “ખામોશ ! હંકરી ગાડીમા નથી. અંદર ઓગત ને બચ્યું જ છે.”

“લાઈ કાદરબક્ષ !” ખુની અઘાઘઘ બોલી ઉઠ્યો : “એની મડમને ને બચ્યાને દાર કરી નાખીએ. હંકરીનું કહેલું ચીગાઈ જશે અને એ આપણો કાળ જલદી વિચાલત ભેગો થશે.”

“નહિ, નહિ, અઘાઘઘ ! ચતુની ઓગત તો બહારવટીયાની મા બહેન. એને હાથ અડકાડશુ તો તો આપણી ઝિન્દગીનોય

બેજો થઈ જાજો, અને એક વાત વિસારીશ મા, કે તારો દાંડો
જોગીદામ જે દિ' લાવનગર સામે બારવટે હતા, તે દિ' કાકુનો
બાપ આવીને બીડું ઝડપી એને ઝાલવા ચડ્યો હોત તો તને
કેવું લાગત ? મહુ પોતપોતાના ગરાસ સાદુ મગવા નીકળે છે
એ મ જૂલતો કાઢી ! જા, ઝટ ગીરમાથી નીકળી જા !”

જેઠસર ખુમાણ તે દિવસથી જો જૂલી ગયો.x

૧૩

*સવારનું ટાણું હતું. ઉનાળાનો દિવસ હતો સુજનો તાપ
વધતો જતો હતો એવે ચડતા દિવસને વખતે...ગામમાં
એક ફકીર દાખલ થયો. એક વેપારીની દાટડી ઉપર જઈને ફકીરે
સવાન ક્યો કે “ શેઠ, એક ચપડી સફા આપોને ! ચલમ
ભરવી છે ”

“સફા નહિ મળે. પૈસા બેમે છે ” વેપારીએ ચોપડામાંથી
ઉચું માથું ઠગીને ક્યું.

“ગે, હું દમડી વિનાનો અભ્યાગત છું. ચપડી સફાની
બેરીઅન નહિ કરે ? ” ફકીર ગગગવા માંડ્યો.

“નહિ મળે.” શેડે વેણુ દુઝાવ્યાં.

“અરે શેડ, અબ્યાગતને ના પાડો છો, પણ કાદુ આવ્યો હોય તો કેમ આવો ?”

પરમે લોહાની દસશેરી પડી હતી તે જતાવીને લુહાણો બોલ્યો “કાદુ આવે અને અડપ ચડે તો એનું માયું ય આ દસશેરીથી લાંગી નાખીએ, સમજ્યો ? રસ્તે પડી જ અટાણમાં.”

ફકીર ચાલ્યો. એક મોચીની દુકાન આવી. તૈયાર નોડાની નોડીઓ પહેલી નોંધને ફકીરે મોચીને પૂછ્યું “ભાઈ, એક નોડય પગરખાનું શું લખશ ?”

“દાઢ રૂપીઓ.” મોચી બેપરવાઈથી બોલીને પાછો સીવવા લાગ્યો.

“હું અલીઆગત છું, પગે જળું છું, પાસે વધુ પૈસા નથી, માટે સવા રૂપીએ આપને ભાઈ ?”

“બહુ બોલીશ તો પોણા બે બેસશે.” મોચી ઉલટો ભાવ ચડાવવા માંડ્યો.

“અરે ભાઈ, ઉલટો વધઈ ?”

“તો બે પડશે.”

“એમ છે ? કાદુ આવ્યો હોય તો કેમ મફત આપી દો ?”

હાથમાં વીંગડો હતો તે ઉપાડીને મોચીએ કહ્યું “કાદુ આવે ને, તો કાદુને ય આ વીંગડા બેજો ટીપી નાખીએ. સમજ્યો ને ? જા રસ્તે પડ.”

ફકીર બચડનો બચડતો ચાલ્યો ગયો. બજારે બોલતો જાય છે કે “ઓહોહો ખુદા ! આ ગામમાં મને ચપટી સૂકો ન મળે તો રોટલો તો મળે જ રોતો ?”

“કેમ સાંઈ ?” એક કચ્છાણ પાણી ભરીને આવતી હતી તેણે પૂછ્યું : “કેમ બાપા ? ગામ જેવું ગામ છે, ને કાંઈને રોટલાની ના હોય ? હાલો મારે ઘેર.”

કણુમણે ઘેર જઈને કૂખરને રોટલો પિરસ્યો કૂકીરે ખાઈ લીધું. પછી એણે ખાઈ સામે જોઈને જરા મ્હો મયકાની કંથુ કે “બેન ! વાત પેટમા રેશે ?”

“હા બાપા, શા સાર નહિ ?”

“તુ ખ્હીરા તો નહિ ને ?”

“ના ના ..” ખાઈ જરાક ખચકાણી.

“હુ કાદુ છું.”

“તમે કાદુ !!!” ખાઈની છાતી બેસી ગઈ.

“પણ તુ ખ્હી મા ! તુ મારી બેન છો સાલજ આજ રાત્રે અમે આ ગામ માથે પડવાના છીએ ગામ લૂટશું, પણ તારૂં ઘર નહિ લૂટીએ હુ એકલો નહિ હોઉં મારી બેંગા ખીજા ઝાઝા જણુ દશે ને હુ પોતે લૂટ કરવા નહિ નીકળું હું એકમા બેસીશ એટલે મારા જણુ તારૂં ઘર શી રીતે ઓગળશે એનો વિચાર કરે છું”

થોડીક વાર વિચારીને પછી કાદુ બોલ્યો “જો બેન, તું તારા ઘરને ટોડલે બે દીવા પ્રગટાવીને મુકજો એ દીવાની એ ધાણીએ મારા જણુ તારૂં ઘર ઓગળશે દીવા જરાગર મેનજો. ભૂલતી નહિ લે હવે હુ જાઉં છું મારા જણુ ભૂખ્યા બેઠા છે”

“એને ખાવાનું કેમ થારો બાપુ ?” ખાઈએ સમયસૂચક બનીને પૂછ્યું.

“હવે જો થાય તે ખરી”

“ના, એમ નહિ તમે ઓતરાદી દશને મોટે મારગે ખીજા દીવાળા વાવને ઓળે ચડ છિલો રેજો. હું હમણાં ભાત લઈને આવું છું”

કાદુ ગયો ખાઈએ દસ જણુની રસોઈ કરી. ભાત બાધ્યું. રાજ બેતરે પોતાના ધણીને ભાત દેવા જતી હતી તે રીતે તે

દિવસ પણ ચાલી. કાંઈને બેઠમ પડ્યો નહિ. નક્કી કરેલી જગ્યાએ બહારવટીયાને ભાત પહોચાડ્યું.

રાત પડી અને બહારવટીયો ગામ પર પડ્યો પોતે ચોકમા ખાટલો હળાનીને ભરી બઢકે બેઠો. અને સાથીઓને કહ્યું કે “ગામના વેપારીઓને લાવો બેળા એના ચોપડા પણ ઉપડાવતા આવો અને એક મીઠા તેવનો ડબો, એક બકડીયુ ને એક સાવરણી આણુજે.”

વેપારીઓને હાગબધ બેસારાં મગાજો કરી, તે પર મકડીયુ હી અદર તેન રેડ્યુ અને પછી કહ્યું કે “આ વેપારીઓના ચોપડાનું જ બળતું કરો એટલે રાક ગરીબને સતાપ મટે.”

ચૂલામા ચોપડા સળગાવીને બકડીયામા તેવ કકડાન્યું, પછી એક પગી એક વેપારીને પૂછ્યું કે ‘કહો, લાવો, ધગણા ને નાણા હાજર કરો.”

‘લાઇ સાગ, અમારી પાસે નથી.”

આવો જવાબ મળતા કાંદુ કહેતો કે “શેકને જગ છાટણાં નાઓ.”

કડકડતા તેવમા સાવરણી બેળાને બહારવટીયાના માણસો વેપારીના શરીર પર છાટતા અને ત્રાસ આપીને મનાવતા.

વેપારી માનતો કે “બાપા, આવો બતાવુ” પોનાને ઘેર લઇ જતો. ધગની જમીનમા ધન દોષત દાટ્યા હોય ત્યા સભારી સંભારીને ખોદાવતો પણ ફડકામા ને ફડકામા વેપારી ભાન બૂલી જઇ પોતાને જે જગ્યા છુપાવવી હતી તે જ ખોદારી બેસતો, ને તેમાથી બહારવટીયાને પોતે કહે ॥ તે હિપરાતના બીજ દાગીના નીકળી પડતા, ત્યારે બહારવટીયો નિર્દય બનીને કહેતો કે “એ તો માગ તકદીરના નીકળી પડ્યા. હવે તો તે કહેવા એ કાઢી દે.”

એવો સિતમ વર્તાની કાંદુ પેલી રોટલા દેનાર બહેનને બોલાવતો ને કહેતો કે “બેન, તારે બેઠએ તે આમાથી ઉપાડી લે.”

“અરે ભાઈ, મને મારી જ નાખેને !”

“તારું કોઈ નામ હ્યે તો મને કહેજો. હું પાછો આઠ દિવસે આહી નીકળુ છું.”

એમ બેગત અને યોગશીઓ જમાડી, બાઈઓ પાસે રાક્ષડ રમાડી, સહુને આપતો આપનો કાદુ નીકળી જતો એવું કહેવાય છે.

૧૪

ભાઈ અવાદાદ ! હવે આપણા દિવસ પૂરા થયા. આપણાં પાપનો ઘડો કરાઈ રહ્યો. હવે નહિ ટકાય.”

“કાં ?”

“દેશભરમાં ત્રાસ છરી ગયો છે. મુંબાઈનાં છાપાંમાં પણ ગોઝારા ઉઠ્યો છે. જુનાગઢના ગોગ પોલીસ ઉપરી હંફરી સામે પોલીસમા નવા લાયક આદમીઓની નવી ભરતી કરીને નવી જાતની બંદૂકો આપી છે. ગામેગામ ચચ્ચાર બદકદારોનાં થાણાં બેસી ગયા છે. અને રાવસાહેબ પ્રાણચંકર આપણને રોટલા દેવાના શક ઉપર વસ્તીનાં નિર્દોષોને એટલા એટલા ફટકાની સજા કરી પીટી છે, કે મારાથી હવે આ પાપની ગહડી સહેવાતી નથી.”

“ત્યારે શું કરીશું ભાઈ કાદરબક્ષ !”

“મકરાણુ તરફ ઉપડી જઈએ.”

“ભલે ”

બહારવટીયા ન ટપ્પી શકવાથી બહાર નીકળી ગયા. થોડા દિવસ તો આ શાતિનો બેદ કોઈથી કળાયો નહિ પછી તો બહેમ આવ્યો કે બહારવટીયા નાસી છૂટ્યા. ચારે તરફ તારો છૂટ્યા અને નાકાબધી થઈ ગઈ. કાદુની બહેન દમણુ જઈને મુમલમાન છોકરીઓ માટે મહેસો માંડી પેટગુજાર કરવા માડી. દીનમહમદ

પણ તેની સાથે જ હતો. કાદુ પોતે પણ અઘાદાદની સાથે અમ-
દાવાદ થઈને રેલ્વે માર્ગે સિધે તરફ રવાના થઈ ગયો. બધે
શાંતિ છવાઈ ગઈ. થોડાક મહિના આ રીતે નીકળી જતી તો આ
લોકો જરૂર મકરાણુ પહોંચી જતી. પણ ભાવીના લેખ
બીજા હતા. કરાંચીની બજારમાં કાદુ ઉંટ ભાડે કરવા નીકળ્યો
ત્યારે એ આ રીતે ઝંઘાઈ ગયો.

ભાઈ ઉંટવાળા! સોન મિયાણીનું ચુ ભાડું લઈશ ? ”

“હસ રૂપીઆ.”

“હસ નહિ, વીસ આપીશ પણ જલ્દી ચાલ. મારે હોંગળાજ
પગસવા બેઠું પોગવું છે.”

ઉંટવાળો અલમના ધુંગડા કાઢતો કાઢતો આ ભાડૂતને
પગથી માથા મુઠી નિહાળવા લાગ્યો. બાવાના વેશમાં તો કયાશ
નહોતી, પણ આવું બજારમાં શરીર ને આવું કરકું મહોં
બાવાને ન હોય.”

કરાંચીના એ હુતા ઉંટવાળાએ પોતાનું અંતર કળાવા
દીધા સિવાય કશું “હાલો, આમ આગળ. હું મારા ભાઈને
મોઢે થઈ લઉં, પછી ઉંટ હાંકી મૂકીએ.”

ઉંટ દોરીને આગળ ચાલ્યા. થોડેક આંધે પોલીસ-ચોકી પર
જઈને ઉંટવાળાએ પોતાની ઓળખાણવાળા નાયકને જાની
વાત કહી, ત્રાંસી આંખે બાવો દેખાડ્યો: કશું “આ કાદુ, જુના-
ગઢ વાળો. ધનામ લેવું હોય તો એને ઝાલો ઝડ.”

બાવાનેશધારી કાદુ ચેત્યો ઝપ! દબને છરી ખેંચી.
દોડીને ઉંટવાળાને હુલાવી કાર કર્યો. નાયક સામે થયો એને
માથો, ને પછી મરણીયો થઈ કરાંચીની ભર બજારમાં જે
સામે યાત્રાતોને છરી મારી પાડવા લાગ્યો. આખરે સામેથી
એક મજૂરનું ટોળું છુટીને ચાલ્યું આવતું હતું તેણે પથરો
મારીને ગુન્હેગારનું માથું ફેડી બેજાન બનાવ્યો. એ હાલતમાં
કાદુ પકડાયો. એને પૂછવા લાગ્યા “તારા સાથીએ ક્યાં છે ? ”

જવાબ મળ્યો “ મેરણીયા ભાગ્યા તે ભેળા રહેતા હશે ભાઈ ? ”

બહુ દબાણ કર્યું પણ કાદુ ન માન્યો કરાચીની બજારમાં કરેલા ત્રણ ખૂનો બદલ એના પર મુકદ્દમા ચાલી એને ફાંસીની સજા થઈ.

૧૫

અ વખતે અલાદાદ ક્યા હતો ? કાદુ ઉંટ કરીને ટમણી તેડવા આવશે એ વાત જ્ઞેષ્ઠને કરાચીમાં એક છુપે થળે એ ખેઠો હતો. મોટું થયું એટલે એ ફિકરમાં પડ્યો. બાવાવેશે બજારમાં ગયો ત્યાં આખી વાત સાંભળી માંભળીને મક્કાણુને માર્ગે ઇડ્યો. બાવાનો વેશ, નાગેરના ગામડામાં જીવતર ગાળેલું, અને મીઠી થક એટલે માર્ગે બાવાઓના લજનીયા ભારી સરમ આવડે. મેતી ઓડે ઓડે હોંગળાજના સઘ ભેળો જળીને ઠેક હોંગળાજને ધાનક પહોચી ગયો જ્ઞે એમ ને એમ ચાલ્યો જાત તો કદાપિ ડ્રાથ આવત નહિ, પણ મનમાં કાદુની માયા ધણી, એટલે ખબર જણવા ત્યાં જ પડ્યો ગહો તેમાં જાણબેદના મનમાં શક ઉડ્યો. પોલીસમાં ખબર પહોચ્યા. પોલીસે આવીને એને પકડ્યો ને કરાચી નઈ ચાલ્યા આખે માર્ગે અલાદાદ ગુજરાતીમાં જ વાત કરે અને નજનીયા ખોલે એટલે પોલીસનો શક પણ ટળી ગયો તેઓ મેદરકાર બની ગયા એક દિવસ માળે એક ગામને પાદર પોલીસો ને એના અમલદાર ઉંટ ઝોકાગી ગામની મસીદના નમાજ પડવા યા. અલાદાદને બેઠી પોસ્ટાની એકલો ઉંટ માથે બાધી ગયા

નીચળી જાત, પણ તકદીર ઉધા હતા એટલે સનારે ચકાવો ફરી, ન્યાયી નાહો હતો તે જ ગામની સામે આવી ઉભો ગયો ત્યાયી પાછો ચાલી નીચળ્યો દરમિયાન ન્યા ન્યા પાણીની ટુંધઓ હતી ત્યા ત્યા પોલીસે ચોકીઓ મૂકી દીધી હતી એટલે સિધના એ ભયર ગયુમા દોડતો અનાદાદ ગાહિ ! ગાહિ ! પોકારી રહ્યો હતો તો પણ ચાન્યો આખરે મરગનો મીમાડો સાવ પાસે આવી ગયો પણ તરસ ન ખમાયથી અનાદાદ એક કુષ ઉપર પાણી પીવા ગયો ત્યા પહેરો નહોતો પાણી પીધુ બેજ ગાઉ ઉપર મકગણુનો સીમાડો છે પણ એનાયી ચાલી ન શકાયુ. બેહોશ થઇને ઢળી પડ્યો થોડીનારે એની આંખ ઉધડી જોયુ તો ઉટવાળા પોલીસ સનારો એના શરીરને ઝકકતા હતા કપાળ સામે આગળી ચીંધીને અનાદાદ સુપચાપ બધાઇ ગયો

જુનાગઢ રાજને જાણ થઇ એણે પોતાના ગુન્હેગારો પાછા માઆ સરકારે કહાન્યુ કે આહી તો કેદીઓ એકબીજાને ઓળખાવવાનુ કોઇ રીતે માનતા નથી માટે એવો કાઇ આદમી મોકલો, કે જેને આ કેદીઓ પોતેજ ઓળખી હ્યે, અને કદાચ ઓળખવા ના પાડે તો એ માણસ કેદીઓને ખાત્રીમુઠ ઓળખાવે

હકી સાહેમે પેલા જુનાન નાગર વીર હજીયાઇ દેસાઇને કેદીઓ ઓળખવા તેમજ આસી પોલીસ ઉપરી અધ્યાગમ જાવાને જે કેદીઓ સોપાય તો લઇ આવના એવ પોલીસની દુવડી સાથે જગમી મોખ્યા ઠાકુ જેને સામેથી ઓળખારે એવા સગકારી આદમી તો પ્રભામપાટણના દેમાઇ-પુત્ર હરભાઇ એક જ હતા. આટલેથી તો એ બાળનો દતિહામ આ હરભાઇના મુખમાથી જ દાયરે દાયરે જે શબ્દોમા વર્ણવજેનો, એ શબ્દોમાં જ આપણે સાબળીએ અનેક બે કામા હરભાઇએ કહેની આ શબ્દશબ્દ સાચી કથાઓ છે

બીજે જ દિવસે મને અને અબારામલાઈને દરાયીની જેવમાં લઈ જવામાં આવ્યા. સાથે આવ્યા હતા કગંચીના ગોગ પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ અને એક મિધી મુમલ-માન પોલીસ અમલદાર. મને કહેવામાં આવ્યું કે અદગના ચોકમાં ખુતીઓની કાટડીઓ છે ત્યાં બેક આંટા મારો !” મેં જે ચાર આંટા માર્યા હશે ત્યાં તો એક કાટડીમાથી અગાજ આવ્યો : “હુબાઈ !”

હું એ અવાજ તરફ વળ્યો. કાટડીમાં જોયું તો કાદરબક્ષ બેઠેલો. મેં અગાઉ તો એને લીલો પીળો, તલવાગ બદક ને પૂરા સાજવાળો જોયેલો. પણ આજે જોયો કેદીના વેશમાં, પાંજરે આવડ પડ્યો હોય તેવો લાગ્યો. મને જોઈને એ હોઠો ધર્યો. એ કંથુ “કાદરબક્ષ, સવામ આલેકુમ !”

એણે કંથુ “વાલેકુમ સવામ.”

માગથી બીજું કાંઈ ખોલી શકાયું નહિ દિલ લગાઈ આવ્યું. તકદીરે આને કયા જતો પટકયો હતો ! બહેલાંને એક દિવસ મને યાદ આવી ગયો હું એને ગામ અમરાપર ગયેલો અમે ચોરે બેઠા હતા. વાતો ચાલતી હતી. ચહા મૂકયો હતો ને કાદરબક્ષ મીરી જખાનમાથી મોતી પડતા મૂકતો હોય તેવી વાતો કરતો હતો. તેટલામાં એક છુટ્ટો ખખડી ગએલ કારડીયો કાદુને હલકી ગાળો દેતો દેતો ચાલ્યો આવે છે. કાદુએ ઝંટ સામી દોટ નકી કારડીયાને સુપ થવા વિનવણી કરવા માડી. તેમ તેમ તો કારડીયો છાપરે ચડ્યો. આ ગાળોની ત્રમઝટ ને વિનવણી જ્યારે પા કલાક ચાલ્યાં, ત્યારે પછી મારી માથેના પાટણના પટાવાળા અબ્બાસે દોડીને કારડીયાને દમદારી દીધી કે “એલા આંધળો છો ? આ જમાદાર ચપ્પડ માગશે તો મ્હોમા દાંત તો નથી પણ માથું જ ફાટી જશે. જેમ જેમ એ નમે છે તેમ તેમ તું ફાટતો જાજી શેનો ?” બેવકુફ કારડીયો કહે કે “તઈ એના બળદને કેમ રેલા મેલે છે અમાંર

ખેતર શીદ ચારી છે છે ?” કાદરબક્ષે કહ્યું “પટેલ, કારે કાગળે આંકરો માડ, હું તારી નુકસાની ભરી દઈ. પણ આવાં રૂડાં માણુમ આમમાં મહેમાન આવ્યાં હોય ત્યારે આમ ફળેતા ન ગાભે.” માડ માડ પટેલ ટાઢો પડ્યો. પછી ચઢા પીવાતી વખતે પટાવાળા અબ્બાસે પૂછ્યું “કાદરબક્ષ ! તમને તો આખી દુનિયા શું ને શું સમજે છે ! કહે છે કે અમરાપરની હદમાં તો સાવજ પણ ઉતરી શકતો નથી—અને છતાં આ ગદૂતી ગાળો સાંખી લીધી !” કાદુએ દસીને જવાબ દીધેલો કે “ભાઈ ! એમાં જ મર્દાઈ છે. ફૂતરાં તો માણુમને કરડે, પણ માણુસો ફૂતરાંને કરડ્યાં સાંભળ્યાં છે ! એને તો માપડ માફ ત્યાં એ મરી જાય. પણ એવા નમાલાં કામ મારે શીદ મારો જીવ જોખમમાં નાખું ? વખત આવશે તો કાઢક દિવસ જોવાશે કે કાદુમાં શું ભર્યું છે !” આવી તો મારી સગી આંખે જોએલી એની ખામોશી ! તે દિવસ ખબર નહોતી કે આને આ કાદુ આખી સોરઠને દલાવશે !

એ સમય સાંભરી આવતાં મારું હૈયું ભરાઈ ગયું. કાદુ મમજ ગયો. એ બોલ્યો “હરભાઈ ! એમાં ગમ આવો શું કામ આને ? એ તો અલ્લાહનો અમર (હુકમ) ! મુકદ્દર તે એનું નામ !”

પછી એણે દેશના બધાના ખબર અંતર પૂછ્યા. પ્રભાતવાળા અમારા બન્નેના ઉસ્તાદ મોઢાના મહમદ બિન ધરમાઈએ ગજનવી તગાવી સાહેબ મોટા પરહેજગાર આલિમ હતા તેને મલામ કહેવરાવી.

એટલામાં તો અંબારામભાઈ અને સિંધના જેય અમલદારે આવી પહોંચ્યા. ગોરા સાહેબે મને કહ્યું કે “તમે તો આ દરમખોરની માથે બહુ વાતો કરવા લાગ્યા !” મેં જવાબ દીધો કે “મારેજ, અત્યારે તો એ ગુન્હેગાર છે અને એને એની મજા મળી ગઈ છે; પણ માત્ર બે અટી વરસ ઉપર તો એ નવાખનો નિમકહવાલ નોકર હતો ને ગાયકવાડની સરદાર પર નવાખનો મુલક સ ચવતો. મારે આજ અમે દિલ દિલની થોડી વાતો કરીએ છીએ.”

પછી અંબાગમલાદ્યએ કહ્યું “ શાબાસ કાદરબક્ષ ! શાબાસ જુવાન ! દુનિયામાં સિપાહીગીરી કરી દેખાડી. નામ રાખી દીધું. ”

કાદુએ જવાબ આપ્યો “ અંબારામલાઇ ! અમે તો આપના અહેશાનમંદ છીએ કે હજુજ પર ચડીને આવ્યા છતાં તમે અમારો મક્કાને કાયમ ગમ્યો. બાકી આપ તો ચિટ્ટીના ચાકર. આપને ક્યાં અમારી જોડે વેર હતું ! પણ માફ દિલ. અત્યારે ‘ચીરાય છે કેમકે જે ધણીનું નીમક આ રૂંવે રૂંવે ભર્યું છે તેની સામે અમારે હથીઆર ઉપાડવાં પડ્યાં, એની રૈયતને ખેડાવ કરી અમે એનાં ઢગલાબધે માણસો માર્યાં, અને જે દેશમાં અમે જન્મી મોટા થયા તેને જ અમે ધૂળ મેળવી દીધો. એમાં અમારો વાંક હશે. પણ સાહેબ ! અમને એક તક પણ મળી નહિ. અમને મરાવવા હતા તો નવાબ સાહેબના કાઇ દુશ્મનની સામે લડાવી મરાવવાતા. અમારું મોત તો સુધરત ! હવે તો ખેર ! હરલાઇ, અંબારામલાઇ, તમે એવ અસારા વતી સહુની પાસે છેલ્લી માફામાફી કરજો હો ! ”

એ આટલું બોલી ગયો, પણ એના અવાજમાં ફરક નહોતો પડ્યો. અસલ દીકી હતી તે જ ખામેશી આજે એનું મોત સુધારવા માટે જણે એના અંતરમાં ખીલી ઉઠી હતી. એના બોલ સાંભળીને અંબાગમલાઇની વૃદ્ધ આજો પલળી ગઇ. એણે તો ફરી ફરી કહ્યા જ કર્યું કે “ રંગ કાદરબક્ષ ! રંગ છે તારી હિમ્મતને અને રંગ તારી સમજને ! ”

આ વેળા મારાથી ન સહેવાયું. મારી ૪૮ તમના ઘેરવા-
વાળી જીવાન છાતી જાણે ધવાણી. મારી છ પુટ ઉચી કાયાનાં ફવાડાં
સળગવા લાગ્યા. હું ઝપાટામા ઉભો થઈ ગયો. સિધી ફોજદાર
મારો સીનો દેખી અચકાણે. પણ ત્યાં તો વચ્ચેથી કાદુ ખેલી
હાલો કે “ફોજદાર સાહેબ, કમર (શેખી) મત ખાઓ !
આપને કરાર્યકિ બાઝાગમે જે રાખ્યો પકડા વો વો કાદુ નહિ
થા, છનક સામને છન સાહેબો કે લગના હોતા થા. આપને તો
એક ખેચારા માધુ વરાગકિ પકડા થા. અગર મેરી કમર પર
તલવાર ઓર ખધે પર બંદૂક હોતી તો આપ ન તો મુઝે જિન્દા
હાથ તકે છ મકતે, ન કગચકિ બાઝારમે બાજરીકિ ખેતકિ મિવા
ફસરા નઝારા હોતા ! ફોજદાર સાહેબ, બરાઈ ન મારો ! આપે કરા-
ઓની બજારમા કાદુને પકડયો એ પેલો કાદુ નહોતો કે જે આ સાહેબોની સામે
લડતો હતો. આપે તો એક ખિચારા વેરાની સાધુને પકડયો છે. બાકી જે
મારી કમર પર તલવાર ને ખજા પર બંદૂક હોત, તો ન તો આપ મને
જીવતો હાથ પણ અટકાવી રાક્ત કે ન તો કરાચીની બજારમા બાજ-
રાનું ખેતર લણવા સિવાયનો બીજો મામલો બન્યો હોત”

પછી કાદુ અમારા તરફ ફરીને ગુજરાતીમાં કહે, “આ
ખિચારા શું જાણે ! મારા હાથમાંનો એક ચાકું પણ એટલો
ભારી થઈ પડ્યો તો પછી બીજાં હાથોમાર હોત તો મને
મિપાહીનું મોત તો જરૂર મળત. ખેર, આટલું પણ મનીમત છે.”

વખત ભરાઈ ગયો હતો. અમે પરસ્પર ‘ખુદા હાફિઝ’ કહી
જૂદા પડ્યા, કાદરબક્ષે એટલું જ કહ્યું કે “હરબાઈ, બને તો
જતા પહેલાં એક વાર મળજો !”

પણ રી ખમર કે પગલ વાળા પામેથી જમીન પાછી લઇ શકજી બોલશે ગાયકવાડ મગકારે એથીના રામેથી ઘડ્યો હતો ' "

વતન વાને પડ્યે નો'તુ ઝુલુ ? "

થવાથી

પાગાડના મારુ ધારીથી પોન માથે નોગીસ તો આવેલી બ્રૂલો એ કાગળીઓ દગાવી ગમ્યો 'મ વરમ સુધી બો-વા ગણિયા વિના દડ ચડા યે રાખ્યો આજ એ દડની ગરમ રા એક બારુ ઉપર પોગી ત્યારે હવે એ કાળસુખો મ્હોમાથી ફાટ્યો આ દડ રી ગીતે ભર ? ગરમલીનાગાના ૩ ૨૦૦૦ ચુખ્યા ભાર જમીન રી રીતે પાછી વહિ ? નેન પાછી લઈ ત્યા સુધી મગકારી દડ તો ચડ્યે જ નામ છે ! "

"તે હવે હોમા પોમતું ધ્યાન શુ પડે છે ?" કારીઆગી રાતી ચોગ બની ગઈ હતી "

"ધ્યાન શુ પડવું ? એલો તો મને કહી દીધું છે કે એક વીરો ૫ ને ખાવા દહિ તો હુ ડોસો હલાગ નહિ "

"કારણ ? આપણે એનું શુ બગાડ્યું છે ?"

'કારીઆણી ! તમે ઇ દુગ્ગનને નથી ઓળખતા ગાયકવાડનો ગામ પટેન એને જ કાગો નાગ શુ કરે !' કાગાનાગાની આખો ફાગી રહી

એ ધર્મના ચોપડામાંથી પણ ઉઘટો જ ઉપદેશ તારવતો હતોઃ
રામાયણ અને ગીતામાંથી એના કાન તો વીરતાના વેરાગના-મરવા
મારવાના જ સૂર સાંભળી રહ્યા હતા.

૪

ડો સો પટેલ એટલે વાવડીનો ગાયકવાડ. જાતનો કુંભાર પણ
ઘેરે જમીનનો બહોળો વહીવટ રાખે. ગાયકવાડનો મુખી
પટેલ એટલે તો ઘેરે દોમ દોમ સાયબી અને અપરંપાર સત્તા. એ
સત્તાએ વાવડીના પટેલ ડોસાને બહેકાવી નાખ્યો હતો. સરકારમાં
એની હજાર જાતની ખટપટો આવતી જ હોય. અમલદારોને
ડોમો કુસકુલાં કરાવતો એટલે ડોમાનો બોલ ધરમ રાજના બોલ
જવો લેખાતો. અને કેટકેટલાના નિસાખ આ ડોસાના માથા ઉપર
બેળા થયા હતા ! ડોસો ગરીબ દાડીયાંને દાડી ન ચૂકવે ને પર-
હદમાં મજૂરી કરવા જવા માટે પોતાની રજાચિટ્ટી લેવા
આવનારાં પાસેથી ડોસો પાવણું પાવણું લાંચ પડાવે. અરે, ડોસાએ
તો કુટુંબીઓને ય ક્યાં છોડ્યાં હતાં ? સગાંની જમીનોની ફારમ
ડોસો પોતે જ છાનોમાનો ભર્યે જતો અને એમ પાંચ-સાત
વરમની ફારમ ચડાવીને પછી સગાં જ્યારે સામડી ફારમ ભરી
ન શકે ત્યારે જમીન પોતાની કરી સગાંને બાવાં બનાવતો, એવો
દેવાબોલો ! પોતાના સગા દીકરા શવજીએ અશીણ બાધું : પોતાને
ને દીકરાને મનમેળ નહોતા તેટલા સાદુ એણે અશીણ ઉતારવા જ
કાઢને નહોતું આપ્યું : દીકરા શવજીનું એણે એ રીતે ક્રોધાત
કગલ્યું હતું. મુવેલો શવજી રામનો ભેરખંધ હતો.

એક દિવસ સવારને ટાણે ડોસો પટેલના આવા ધમરાજ
રહ્યા છે. કેટલાં કેટલાં દાદ લેવા આવનારાં ગરીબોને
ગાળો આપે છે. ન કહેવાનાં વેણ કહે છે. એમાં એક
ઉપર ડોસો વૂટી પડ્યો : ફાટતે મોંધે એણે એ બાધને ધમક

“રાંડ ! ડાકણ ! ગામ આખાનાં છોકરો મંતર જંતર કરવા જ અને માફ છોકરું ભરાઈ ગયું ત્યારે કેમ ન આવી ?”

ધોળાં લૂગડાં પહેરીને ગરીબડે મોઢે એક ભોગણુ જેવી લાગતી બાઈ ઉભી હતી. એણે જવાબ દીધો “ડાસા બાઈ ! મને ભેખને આવાં વેણુ ? વિચાર કરો બાપ ! હું નથુરામજી જેવા સાધુ પુરુષનું છોકરું. હું રાધાબાઈ. મારે માથે આ વિજળી કાં પડે ?”

“ત્યારે કેમ નહોતી મરી ?”

“બાપ ! માફ મન નહોતું વધ્યું. મને ભવિષ્યં માહું કળાતું”તું. આવરદાની દોરી સાંધવાની મારી સત્તા થોડી હતી બાઈ ?”

“તું-ડાકણ ! તું જ મારા બાળકને ભરખી ગઈ.”

‘એટલું બોલી ડાસો ઉઠ્યો. થાંભલીઓની વચ્ચે રાધાબાઈ સાંધીને એણે પરાણે પરાણે મારી.

મીઠુ જેવા દેહવાળી ‘રાધાબાઈ માર ન સહેવાયાથી ઢગલો થઈને નીચે ઢળી પડી. ડામાની સામે દષ્ટિ ઠેરવીને એણે કહ્યું “ડાસા પટેલ ! આ બે થાંભલી વચ્ચે જ તારું કમોત યારો. તે દિવસ સંભારજે.”

એમ કહીને એણે ચારે કોર નજર ફેરવી. આથે ઉભેલા એક જુવાન ઉપર એની મીટ ઠરી. એ જુવાન રામ હતો. રામના મનમાં રટણ ચાલવા લાગ્યું કે ‘...જીવ્યું ધિકાર તેવું છે.’ રામ જાણે કે પોતાની નોંધપોથીમાં નવો હિસાબ લખ્યે જતો હતો.

ડાસો રામ તરફ વળ્યો “કેમ આવવું થયું છે આપા રામ ?”

“ડાસા કાકા ! માફ આખું ય ખળું જમીમાં શીદ જમા કરો છો ? મારે આવું શું ?”

“તમારા બાપના એ પરતાપ છે આપા ગમ !” પટેલ બોલ્યો.

“લાઈ જોલણુ!” રામ ચાર પાંચ દિવસે તપાસ કરીને જોલ્યો, “તારી જરૂર પડશે. ઘરમાં વાલની વાળી ચે ડોસા પટેલને પ્રતાપે રહી નથી. પણ આપણે કામ જ્યારા આપડાને નથી કનડવાં. મારવો તો ખીર મારવો છે.”

“છે કોંઈ?”

“હા, આખી ગીરની વસ્તીને ઢોલી ખાનારો તાંતણીઆવાળો મકનજી/કકર: ધીના ડાહ્યા ભરીને અમરેલી વેચવા જાય છે. આજ સાંજે આંખીએ.”

“તે દિવસ સાંજે ચલાળાની સીમમાં ધોળાકુવાં પાસે જે જણાએ મકનજી કકરનું ગાડું રોક્યું. ગીરનાં અત્તાન ભો માલધારીઓનું ચૂસેલું લોહી મકનજીના અંગ ઉપર છડે રહ્યું હતું.” મકનજીની પાંચ મળુની કાયામાંથી પરસેવા રેગાડા ચાલ્યા. રામવાળો ઝાઝી પંચાતમાં ન પડે તરવાર ખેંચીને એટલું જ કહ્યું કે “જીવતા જવું હોય, શ. ૧૫૦ રોકડા અને એક ધીનો ડાહ્યા કાઢી દે. મારી અ કારજ કરવું છે.”

મકનજી કકરે આ હુકમ ઉડાવવામાં બહુ જ ચોટી લગાડી. એને તો હૈયે દામ હતી કે જીવતા હશું તો શ. આક દિ'મા જ ગીરમાંથી ઢોલી લેવાશે. ગીર દૂર છે મુઘી લુવાણા-ખોળને વાંધા નથી.

ગાડું હાંકીને મકનજી અમરેલીને માર્ગે પડ્યો ને રામજી વાવડીનો કડો લીધો. બેય પક્ષ પોતપોતાના મનમાં ખાટયા

ઉપડ્યા. દૂબડે આગ્યા. રાતે જુરા પટેલને ગોત્રો. પણ બૂરો પટેલ પેર નહોતો. જુરો પટેલ માતજર ખેડુ હતો, પાકા મુસદ્દી હતો. અને ગાયકવાડી મહાલ પંચાયતનો ઉપાધ્યક્ષ હતો. એ બહાદુર નર ખંઠકે પણ બાંધી બાંધતો. એ વસ્તીને પીડનાર નહોતો. લાગે છે કે કુદત નાગ-ગોદડની સાથે એને લેણુદેણની તકરારો ચાલતી હશે તેથી જ આજ નાગ-ગોદડ રામને એને માથે લઈ આવેલા. પાછા ચાલ્યા. બહારવટીયા બાવાવાળાનું રહેણાણુ 'જમીનો ધડો' નામે ઓળખાય છે ત્યાં આગ્યા. ત્યાંથી ગીગ-જેતલસર બાવાવાળા બહારવટીયાને નેખમે: ત્યાંથી ચાલીને કનડે કુંગરે: કનડા ઉપર અકૂટાડીયું રહ્યા. ગિરનારમાં આગ્યા. ટોળા બાંધી: રામ, ગોલણ, ગોહ, નાગ, હરસર તગમડીઓ, વાલેરો મકવાણો, રામ ભોંસ-રીઓ ને મવાલીખાં પહાણુ: એમ નવ જણાનું જૂથ બંધાણું. બીજા ગામે જઈ, ત્યાંના એક કાડી દરબારનો આશરો લઈ હીંગળાજની જાત્રાનો લગવો બેખ હિતાર્યો. ચોરાસી: જમાડી અને કેસરીઆં પહેર્યાં. રામ તે દિવસ કાંડે મીટાળ બાંધી વરરાત્રે બન્યો. અને નવ જણાની જાન જોડી મોતને માંડવે તોરણુ ચડવા ચાલી નીકળ્યો. તે દિવસ એની અવસ્થા વરમ પચીસ જેટલી જ હતી.

૧૦

આં પાઠ શુદ્ધ અગીઆરસ હતી અને વાર શુક્રવાર હતો. ગાયકવાડ તાળાના ગોર્વીદપરા ગામમાં દીવે વાટથો ચડી હતી. ગૌધન ગામમાં પેસી ગયું હતું. છેલ્લી પાણીઆરી પણ ખેડું ભરીને વેટી થઈ હતી. પાણીશિરડે કાંઈ રડ્યું ખડ્યું દોર આવેલા ઉપર ઉભું હતું. એ વખતે આઠ જણાની ફેજ બેળા રામ ગોર્વીદપરાને પાદર આવી હિંચો રહ્યો. ગામમાં પેસતા પહેલાં રામે કહ્યું. “એલા ભાઈ, હિંચા રહો હારખંધ. હું ગણતરી કરી

હાઉં. ” એમ કહી ગમ માણસો ગણવા લાગ્યો. એક, બે, ત્રણ ...નવ ને દસ. ” દમની મખ્યા ચાતાં ગમ ચમક્યો : “ એલા આપણે તો નવ છીએ ને ? ”

“ રામલાઇ, ફેર ગણે તો ! ”

“ એક, બે, ત્રણ ચાર.....નવ ને દસ. ”

“ આમ કેમ ? ”

“ ઠીક ઠીક ! કાંઇ નહિ, કાંઇ નહિ. દાલો ઝાનામાના, દસમે સૂરજ, સૂરજ આપણી બેરે છે. ”

એમ સમજી અમળવીને ગમે શ્રીફળ કાઢ્યું. પાદરના હનુમાનની દેરીને ઝોટે શ્રીફળ વધેયું. ધોળો પુલ જેવો ગોટો નીકળ્યો. “ હાઉં ! બમ ! શુકન પાક્યાં. દાલો હવે. ”

ગામમા જઇ રામ એકલો સૂરજના પંખવાળો લીસો નેન્ને ઝાલીને ગામની બજારમા ટેવવા લાગ્યો અને આડે જણ્યાને કહ્યું કે “ તમે લૂટ કરો. પણ આટલી ગાંઠ વાળને ! લૂટ કરવામાં કોઇ બાઇ બેન દીકરીને અંગે અડી મા. એના દીક્રને માથે લજારનો દાગીનો પડ્યો હોય તો ય હવ બગાડી મા. નીકર રામ ગોળીએ દે. બાપી વિના કાગલુ કાઢીને હવ લેગો મા. મારફટ કરવામાં મગ્ગદા ન જાડજો. નીકર ગામકવાડીને

જાતાં જાતાં ગાયકવાડના મોટા મથક ધારી ગામમાં કે ત્યાં પેદા પડતન રહે છે, ત્યાં એક ચિઠ્ઠી નાખતા ગયા. દિવસ ઉગ્યે ચિઠ્ઠી વંચાણી અંદર આવી મતલબનું લખ્યું હતું કે “અમુક અમુક ગામે મેં રામવાળે જ લાંચ્યાં છે. બીજા નવાણીઆને નાહક કૂટરો નહિ. ગરાસીઆ ઉપર ‘એક આની’ વગેરે નવા નવા કર નાખ્યા છે તે કાઢી નાખજો. નહિ તો રાજબાદલો થવો તો કકણ છે, પણ ધોળે દિવસે ધારીને ચુથી નાખીશ. લી૦ ગમવાળો”

ગાયકવાડી પોલીસ અને આબુબાબુની એજન્સી પોલીસ ટોળે વળીને રામને આવળ દરવા લાગી. પણ બહારવટીયો તો રોળે રોળ ગામડાં ભાગતો ગયો. ધારી અને અમરેલી જેવં પોલીસ લેમજ પત્તનનાં માતંગર મથકો પણ બહારવટીયાથી બંધી ગયાં. ગામના મઠના દરવાજા બેસા બેસા બંધ થવા લાગ્યા. તેના હુકા બેસાણા :

ધારી અમરેલી ધ્રુજે, ખાંભા થરથર થાય,
દરવાજા દેખાય, રોઢે દિ’એ રામડા !

[હે રામવાળા ! તારા ભયથી ધારી, અમરેલી અને ખાંભા જેવા મોટા ગામ થરથરે છે. સાજ પડતા પહેલા તો ગામોના દરવાજા બીડાઈ જાય છે.]

છગન ફર્યો. બાથોલા જોડે બની જોવા લાગ્યો. રામે ફરી ત્રાડ દીધી. લે બંદક, હું રામવાળો !”

છગનની જીન ખીલાઈ ગઈ હતી. એ તો ફરી જ ગયો. ઝાંટ મારીને રામે એની બંદક આંચકી લીધી. ખીજ બાજુ છગનની રખાત ફાળણો ઉભી થઈ રહી હતી તેને રામે કહ્યું “પગમાંથી કડલાં કાઢી નાખો ઝટ.”

કડલાં કડાચ્યાં. પછી રામે છગનને પૂછ્યું “બોલ, હુંધી શું બનવાનું છે ?”

“કાંઈ જ નહિ. હું મૂલ્યો છું.”

“આ લે આ તારી બંદક ને આ તારી ફાળણોનાં કડલાં. તું હિતરી ગયેલ તો ય એતમ ખોળાએ અવતરેલ છે એમ સમજીને જાવા દઉં છું.”

છગનના થરથરતા હાથમાં બંદક આપીને બહારવટીયો ચાલ્યો ગયો.

જળજીવડી ગામે આઘા. પોક્ષિમપટેલને જોરડે ગયા. ત્યાંનો પોક્ષીસ પટેલ ખૂરો લાગી નીકળ્યો હતો. ઓસરીમાં ઘરની બાઈઓ બેઠી હતી. ઘર છુટવું હોત તો તૈયાર હતું. પણ રામ ન રોકાણો. માત્ર ઓચીંતી ઓસરીની ખીંતીએ એની નજર પડી, એણે કહ્યું “બાઈ નાગ, પટલની ઓક્ષી બંદક ઉપાડી લે.”

ફક્ત બંદક લઈને ત્યાંથી નીકળી ગયો.

“ ઇગોરાજે તો મારાથી ૨૨ જવાબ આપા હમીરવાળા ? તમારા જ લાંડુ આલાવાળાને ત્યાંના જૂઠા હક્કરે ચાકરીમાં રાખી ચોકી કરવા બેસાયો છે. આપણે ઉડીને એની-કાડીની ચોકી ચૂંચશું ? ”

“ રામભાઈ ! આલાવાળો ત્યાં નથી. અને હું તમને સોને ધરવી દઉં. એવું ગામ છે ઇગોરાજા. ”

“ સોનું રૂપું નથી જોતું નથી જોતું આપા હમીર. ”
રામ અલ્થો નહિ.

“ ખેર ભાઈ, સોના રૂપા સાદુ નહિ, પણ જુલમના કરવા વાળા એ જૂઠા હક્કર અને મળજી હક્કરનો અદકાર તું રામ ઉડીને નહિ અટકાવ્ય તો ખીજું કાણ અટકાવશે ? તપાસ્ય તપાસ્ય ભાઈ ! ઇગોરાજાના એ હક્કરોના ચોપડામાં એક વાર આવેલો એકેય કાડી કે કણુખી આ જ-મે કે’દિ બા’રો નીકળી શક્યો છે ? ”

રામનો મહેરો બહલ્યો. એ ચંકાહરને કુંગરે બેઠે બેઠે રામની આંખ આગળ બ્યાજખાઉ બેખારી તરવર્યો. હમીર વાળાએ લાગ જોઈ આગળ ચલાવ્યું.

“ અને ભાઈ ! અમારી નાની ધારીના હવાલો તો નિહાળ્ય ! જૂઠો અમારો કાળ નીવડ્યો. નાની ધારીને ફાલી ખાધું. એનાં ફૂંક, એના ફગા, એની મેલી કળવડળ.... ”

“ ખસ આપા હમીર ! ” રામ વચ્ચે બોલ્યો; “ હાલો. ઇગોરાજું લાંઘણું છે; માયા સાદુ નહિ, બ્યાજખાઉનાં રગત પીવા સાદુ. હાલો ભાઈઓ. ”

ચંકાહરને કુંગરેથી આખી ટોળી ઉતરવા લાગી. સાંજ પડતી આવે છે. બેંસો ઉભાં ખડ ચરે છે. તે વખતે એક જોરાવર જુવાન આડો ફર્યો. રામે પૂછ્યું “ કાં ભાઈ મેર, શું ધાયું ? ”

“ આ ડાંગ ફગાવીને તમારે હાથે તલવાર બાંધી લેવાનું. ”

“પછી જરડો મલક માંભરશે નહિ કે? રજારી છે એટલે ગાયુની માથા લાગશે નહિ કે? આ તો બારવડું છે હો ભાઈ!”

“પારખું કરી જુવો. નીકર બંધૂકે દેજો ને?” મેર રજારીએ જવાબ દીધો.

“હીક. હાલો ત્યારે બેજા.”

જે મેર રજારીએ આખરે બહાવટીવાની ખાતમી દઈ દીધી હતી તે આ ચક્રાદરને કુંગરે લબ્ધ્યો. નવ હતા તેના દસ થયા. નાની ધારી ગામનો હમીરવાળો ટોળીને લઈ ધગોગળા ઉપર ચાલ્યો.

સાંજની રૂંઝયો રહી ગઈ છે. આઘાં આઘાં ગામડાં વચ્ચેની ઉજ્જડ, નેરા ખાતરાંથી ભરેલી, ખાઉં! ખાઉં! કંઠી એકાન્તમાં, એક ભજુવાન અને દેખાવડી કુંભારણુ ગધેકું હાંકીને દાલી આવે છે. એચીતું એને અસુર થઈ ગયું છે કાઠીના મુલકમાં જુવાન બાઈ માણુમ કવેજાનું દાલી ન શકે એ પોતે જાણે છે. ગધેડાને ડચકારો કરતાં પણ વગડો વહરે અવાજે ચાંદૂડીયાં પાડી રહ્યો છે. એમાં એ કુંભારણુ હાલવાવ ગામને સીમાડે આક દમ લાંબા, કાળા પડખા દીકા. થડકી. થોડીક વારે વાતોના સૂર મંબળાણુ. બાઈ ગધેડાથી અળગી દાલી રહી હતી તેને બદલે હવે એને માથે હાથ મેલી હાલવા લાગી. ઘડી થઈ ત્યાં પગલાં બોધ્યાં: આથમની સાંજનાં અધારેં અજવાળાં વચ્ચે અગીઆર અબાઈ રંગના બોકાનીદાર, બંદૂકીયા, દાઢીઆળા આંખી દીસ. ગધેડી ભડકી. બાઈ પણ ગભગાળને અંગ મંકાડી કેડાને બીજે કઠિ ઉતરવા લાગી. તે વખતે ગમવાળાએ ટંકિ કર્યો : “બ્હી મા, બ્હી મા, ભાગ્ય

“ જાતે કેવી છો ? ”

“ કુભાર. ”

“ ડામા પટણની નાતની ? ફકર નહિ. તમે બેન્યું તો મારે પૂજવા ઠેકાણું છે. આ લે બેટા, આ ગમનું કાપડું. ”

ખીમામા હાથ નાખી મૂકી બરી. કુભારણુ બેનને બહારવટીયાએ કાપડું દીધું. કહ્યું “ હાલી જા તું તારે. કોઈ તારું નામ ન રહે. કોઈ કનડે નો કહેજો કે રામભાઈની બેન છું. ”

જુવાનડી અને ગધેડું ગદીએ ચાલ્યાં ગયાં ને રામની ટોળી બરાબર મતના ૧૦ ને ૧૧ વચ્ચેની વેળાએ દેદમલ નદીને કાંઠે હિતરી. આપાદ શુદ્ધ અગીઆરસની એ રાત હતી. વાદળાંની ઘટામા ચાંદો દટાઈ ગયો હતો.

દેદમલ નદીને ઉભે કાંઠે ઇમોરાળા ગામ પાધડી પને પથગાઈ ગયું છે. નદીને કાંઠે જ ગામના ઝાંપા બહાર સરકારી હિતારો છે. અંદર દીવો બળે છે. નિયમ મુજબ બહારવટીયામાંથી ચાર જણ હિતારા ઉપર દોડ્યા. ઓરડાના ખીડેવા કમાડ ઉપર પાદુ મારી માદ પાડ્યો કે “ ઉધાડો. ”

“ કાણુ છે એ બેવકૂફ ? ” અંદર એઠેલા એક અમલદારે કંટાળીને પૂછ્યું; “ આ ગીમ્તવાળાઓને તો કાંઈ અક્રમ જ નથી. ત્રાસ કરે છે. પટેલ, કાલે તુમાર કરીને લખો પોલીસ ખાતા ઉપર. ”

નૂહાએ ડેલી ઉઘાડી. પાણીના પૂર શી ટોળી અંદરે દોડીને ત્રણે મરદોને દાખી દીધા. તરવારો કાઢીને કહ્યું લોહી પીધાં છે. લાવો હવે કાઢી આપો.”

“ભાઈ સાબ! અમારી પાસે કાંઈ નથી.”

વાત સાચી હતી. બધું નગદ નાણું કુંડલા બેળું કરી નાખેલું. પણ બહારવટીયા કેમ માને? મંડ્યા “તંત્રવારના ચરકા કરવા : પેટ ઉપર, હાથ ઉપર મ્હોં પર, પીઠ ઉપર : તો ય લોહાણા ન માન્યા.

ધરમાંથી જુઠાની બે જુવાન આણાત દીકરીઓ. જુઠા અને મુળજની ધરવાળીઓ તથા દીકરાની વહુવારો દોડી આવી. અને પુરષોની આડે અંગ દઇ, પાલવડા પાથરી વિવેચવા લાગી કે “એ ભાઈ! એને કાઢને મારો મા. આ હ્યો આ અમારાં ધરેણાં. એને મારો મા.”

ત્યાં તો ઉઘાડી ડેલીની બહાર ઉમેક્ષા નેમળા આદમીની લાક્ષ પડી કે “જેજે ભાઈઓ! સંભાળજો! બાઈયું બેન્યુંને સંભાળજો. જો જો હો, એનો છેડો ય ન અડે. ખબરદાર, બાઈનું કાંઈ લેતા નહિ.”

માંલગીને બારવટીયા આડી પડેલી એ બાઈઓને કહે છે કે “ખસી જાવ બાપ! તમારું અમારે ન ખપે. તમે અમારી બોતું દીકરીયું. છેટી રો. ખસી જાવ.”

એમ કહી વળી પુરુષોને મારવા લાગે. ત્યાં વળી પાછી ડેલીએથી ખૂમ આવે કે “સાયવજો, કાઢને જાનથી મારશે મા. વધુ પડતા પીટશે મા. હવે ચોંપ રાખો! ઘણું ટાણું થયું!”

“ના લા !” આપાએ રામ માથે નેજવું કર્યું

“આપા, ઝોલ્યો કાતરીયુ વાળો રામવાળો-વાવડી !”
રામે દાદી પર હાથ નાખ્યો

ધાગણીવાળો પ્રમગ બહેમચૂં ચઢી ગયોય ડોમા બોળે
લાવે જોયા “કાતરી કેના મારુ લા ? બાયડાને તો કાતરા હોય
બાદરીયુ બોલકી હોય”

“પણ માગ દેમા માપુના કાગળ સુધી તો મારે ‘કાતરીયુ’
‘ગણુ પી ને ?’”

“ઝા હો હો હો !” આપાને ઝોસાણુ આયુ “સાભર્યું,
હવે સાભર્યું લા રામ ! તુ ને ય ખમર પડીને કે કાતરાનું
ઉજવણુ કેટલું આકરે છે ? તારે જુલ્હી ઉડી જોડ કાની પડી
ભા ! શામાસ ભડ હવે કાતરા સાચા જમામગદ કાતરા !”

“બમ આપા ! ત્યો ગમ ગમ !”

‘દાપડીએ આવસો લા ? રબારીકીથી દેવાત ખુમાણુ વગેરે દાયરો
મેમાન છે મારે જોરડકે આટો હતો તે જમ આચો હવે માર્ગેથી
આ શિકાર લેનો જાઉં છું આવો તો બના ગોમ્ય કરીએ”

“ના ના આપા માફ કરો હવે તો ગોડય જમવાનું ગમતું
નથી હવ જપતો નથી દિ’ને રાત દહા તવખી રહ્યું છે કે
ક્યારે કો’ક ભારે ગીસ્ત હારે બે’બેગ થાય ને કો’ક વડીઆથી
ચેટ ભરીને ધીંગાણુ ખેરી બગ્ગા થઈ જાઉં ! હવે તો હવતું
ઝેર સમાન લાગે છે આપા સાવડ”

‘રગ તુને લા !’

“રામ રામ”

“રામ !”

આપાને અને બહારવગીઆને કાતરવડી નદીએ નોખનોખા
દિશામા સધરી લીધા

“રામભાઈ ! એ દગ્ગારે દિમ્મત કરી ક્યું “તું સુખેથી
આહી ર’ું તને મન ધતારાયો સમશાને લાઇ જાશ”

“ના ના દગ્ગાર ! મારે ખાતર તમારો ગરાસ જાય”

જહો બહારવટીયા ન માન્યો અટલે ગતે એને ગમેસઃ લાઇ
અના ત્યાથી એને ગાણમા નાખી રાતોરાત ગિગનાગના બોરીઆ
ગાળા નામના લયકર સ્થળ ઉપર મૂકી આ-યા બોરીઆ ગાળાના
એક ભોપરામા બે ભેર રામની માગવા કરી રહ્યા છે એક
નાગવાળો ને બીજો ભેર ગ્યારી બાકીના તમામ ચાલ્યા ગયા છે.

૧૪

ભો યરાનું પોનાણુ ધીરે અવાજે ગાજતુ હતુ પતથરો
જાણે કે એ ખાનગી વાત સાલણીને કાઢને કહી
દેતા હતા નાગ અને રામની વચ્ચે કાળી વાત ચાલતી હતી

“રામભાઈ ! મારી નાખીએ”

“કાને”

“મેરને”

“હા”

“જાત્યનો ભર છે ક્યાક ખૂટશે આપણને કમેતે મરાવશે”

“ના, ના, ના, ભાઈ નાગ !” પગની કાળી વેદનાના લાડકાગ
ખમતો રામ આ અધર્મની વાત ન ખમી શક્યો “મેર તો
માગ પ્રાણુ સમે ભેર વિના મને અપગને કાણુ સાચવે ? મેર બચારો
મારો સાઠીઓ બની, મને એક નેખમેથી બીજો નેખમે ઉપાડે છે,
દિ ને રાત દોડદોડી કરે છે અરરર ! નાગ ! મેર જોવા અમુક્ખ
સાથીની હત્યા” નાગની સામે રામ દયામણી આખે તાકી રહ્યો.

‘હત્યા !’ પત્થરે પત્થરે ઝીવાતો એ બોલ બહાર ગયો. કપાઈને બહાર ઉભેલા એક આદમીને કાને પડ્યો. એ આદમી હતો મેરૂ પોતે. મેરૂને શરીરે થરેરાટી ચાલી ગઈ. રવેદ વળી ગયાં. આંખો ફાટી ગઈ. ભાંયરા પાસે ક્યાંઈક પોતાનો પડખયો પડી જશે તો ખજુ નાગ હત્યા કરશે, એમ મમજી મેરૂ સરી ગયો. વાતને પી ગયો.

બીજા દિવસની તડપી ચડી. મેરૂએ વાત ઉચ્ચારી “નાગભાઈ ! હવે આંહી માણધારીઓનો અવરજવર વધતો જાય છે. આપણે નેખમ બદલીએ. બેળા આવો તો ક્યાંઈક ગોતી આવીએ.”

એય જણા ચાલ્યા. નવી જગ્યા ગોતીને પાછા વળ્યા. માહ મહિતો બપોર તપ્યો. એક નેરાને કાઠે એય જણા બેઠા. વિસામો સેવા મૃતા. એયનાં નાખેરાં બોલવા લાગ્યાં. આર્યોતાં મેરૂનાં નાખેરાં ચુપ થયાં. ફાળીઉં ખસેડીને મેરૂ ઉઠ્યો. નાગના પડખામાથી બંદુક ઉપાડી. બહારવટીયાની બંદુક એટલે તો દારૂગોળી ને રૂપ ચડાવેલી તૈયાર : મેરૂએ નાગના કપાળમાં નોંધી. વછોડી. નાગના માથાની તાસળી નીકળી પડી. ઉઘતો ઉઘતો જ નાગ ફેસલ થયો. બંદુક ઉઠાવીને મેરૂએ જંગલ સોંમરવી હડી દીધી. સીધો આવ્યો જુનાગઢ શહેરમાં. પોલીસના ઉપરી પાસે જઈ બંદુક ધરી દીધી. શ્વાસ હેઠો મેલ્યા વગર બોલ્યો “હું મેરૂ. બારવટીયો. નાગને મારીને આવું છું. એટલો રામવાળો જ રહ્યો છે. એક જ ભડાકાનો દારૂગોળો છે. પગ પાકવાથી અપંગ પડ્યો છે. હાલો દેખાડું.”

જુનાગઢની ગીસ્ત બેરીએ ગાળે ચડી. પછવાડેથી ભોંયરાના ઉપવા ભાગ પર ચડીને બંદુકદારો ઉભા રહ્યા. ઉપરથી હાકલા કરવા મંજા કે “એ ગમવાળા ! હવે બાર નીકળ.”

“ બહાર નીકળ રામવાળા ! ” ફરીને ફાળનો પડાર આવ્યો.

“ ગીસ્તવાળાઓ ! ” રામે જવાબ દીધો “ આજ હું લાચાર થઇ પડ્યો છું મારે પગ નથી સાધન નથી નહિ તો હું ગમ આવું જશનું મોત જાતું ન કદ રામ ભોયરે ન ગરી ગહે પણ મેં મુનાગળનું શું બગાડું છે ? તમે શીદ મને મારવા ચણા છો ? ”

“ અરે બહાર નીકળ મોટા શુગ્વીર ! ” ઉપર ઉભી ઉભી ગીસ્ત માળે છે

“ ભાઈ પડકારનાગઓ ! ત્યાં ઉપર ઉભા ઉભા કા જોર દેખાડો ? આવો આવો, ઉતરીને સન્મુખ આવો ગમ એકલો છે, એક જ લડાઈ કરી ચક્રે એમ છે, અપગ છે, તો ય કહે છે કે સામા આવો જગક ગમનું ધીંગાણું જોઈ ર્યો ”

મામમામી આરી ભોભાચાલી ચતી રહી પણ ગમવાળો નીકળતો નથી કે નથી ગીસ્ત પડમા આવતી આખરે ગીસ્તે કાટાના મોટા મોટા ગળીઆ આવ્યા ઉપરથી ગળીઆ નીચે ઉતારી ભોયગના મોઢા આડા દઈ દીધા પડી આમ લગાડી. તાપે અને ધુવાડે એ એમરથી બીડાએના ભોયરાને ભરી દીધું. બટાગ્વનીયો નિરૂપાય બનીને જીવતો બકાવા લાગ્યો. છેવટે ન રહેવાયું જીવ હુકાવા લાગ્યો તથવાર ખેતીને એક પગે ખોડગતો ગમ ‘હત !’ કરતો બહાર ઠેકથો ઠેકાને પડ્યો. થોડુંક કામ બાખી ગેનું તે ગીસ્તની પચામ સામટી બહુકે પૂરું કર્યું. ગમવાળો ક્યા રોકાણો ?

રામવાળાનાં લગન આવ્યાં,

લગનનાંજાંને ઠાઠ ગોઝારો, ગોરીઓ ગાળો,

ક્યાં રોકાણો રામવાળો !

ખરે ખપોરે જાનું ઉઘલિયું,

જાનૈવાનો ઠાઠ ગોઝારો, ગોરીઓ ગાળો

ક્યાં રોકાણો રામવાળો !

બીજે રાસડો આ છે

હું મરડા દોયલા થીયા ! પગ તારો વેરી થીયો !

રામવાળા ગલઢેરા ! હું મરડા દોયલા થીયા.

આ બંને રાસડાઓની પછીની ટુકો મળતી નથી. તે સિવાય રામ વાળાના અરધા અત્યુક્તિ કરવા ને અરધા પ્રાસંગિક દોહાઓ કોઈક રાણીગ રાવળ નામના વરીવચાએ આ મુજબ રચેલા છે.

ધાનાણીએ ધળીઆ બાપ ને બેટો બે,
તુને નડતા તે તળમાં રાખ્યા રામડા !

[હિ રામ ધાનાણી ! તને સતાપનાર બાપ અને દીકરા બંનેને, એટલે કે ડોસા પટેલને તથા એના પુત્રને તે તલવારે ધબેલી નાખ્યા]

ધારી અમરેલી મુજે, ઘરઘર ખાંભા થાય,
દરવાજા દેવાય રાંઠે દિ'એ રામડા !

[હે રામવાળા ! તારા બચપી તો ધારી, અમરેલી અને ખાંભા જેવા ગાયકવાડના રાહેરો મુજે છે, અને એ રાહેરોના કોડના દરવાજા સાજ પડ્યા પહેલા તો તારી બ્હીએ બધ વધ નય છે]

ચાચઘને કુંગર ચડી હાકલ દેછ હિન્દવાણુ !
(ત્યા તો) બેપદ નય ખુરસાણુ કાળપૂછાં બીયાં કાળાઉત !

[હે હિન્દુ ! હે કાળા વાળાના મુત ! ચાચઘ નામના ગિરના કુંગર પર ચડીને તુ ન્યા ત્રાડ પાડે છે, ત્યા તો કાળી દાદીઓ વાળા ખોરાસાનીઓ (મુસલમાનો) વટોળીએ લટતી મૂળની માફક ન્હાસી નય છે]

પત્રકે જે પવાડા તણા વડોદરે વચાય,
મરેલીમું મોહુમાંય રૂદન માંડે રામડા !

[તારી લટાઈના પત્રો વડોદરામાં પહોચીને ન્યા વચાય છે, ત્યા તો તે મારી નાખેલા મરાઠા નોકરીઆતોની સ્ત્રીઓ રૂદન આદરે છે.]

કાળા કોડીનારથી માણેક લઘ ગયા માલ,
(એવા) હડમતીઆના હાલ કરિયા રામા કાળાઉત !

[જેવી રીતે માણેક રાખના વાવેર (કાળા) બહારવટીયા કોડીનાર ભાગીને માલ લઘ રચેલા તેવી જ રીતે તે હડમતીઆને બેહાલ કર્યું.]

વાટકી જેવડી વાવડી, રાવજુ જેવો રામ,
ગાયકવાડનાં ગામ રહેલે ધબે રામડો !

વાવડી ગાન એક નાટકી જેવડું નાનું - પૂણું એનો નિવાસી રામ
તો રાવણ જેવો મોટો એ રક્ષ વતી ગાયકવાડના ગમ્મો ભાગે છે.]

શક્તિ સુતી'તી સોયમાં, આપેલ નો'તો આહાર,
તૃપ્ત ઠરી તરવાર, રોડ પીવાડયું રામડા !

[તરવાર સ્વરૂપી શક્તિદેવી અક્ષોસમા સુતેલી. એને કોઈ આહાર
નહોતું આપતું. પણ હે રામ ! તે એને રક્ત પીવરાવીને તૃપ્ત કરી.]

ખત્રીયાવટ ખસકે તણી જાતી હેમાળે જોય,
વાવડીએ વાળા 'કોય રાખી અમરતે' રામડા !

[ડુનિયાની ક્ષાત્રવટ દિમાલયમા નળવા જતી હતી. તેને હે વાળા
રામ ! તે વાવડીમા અમર કરીને રોજી રાખી]

કોપ્યા'તો અંજનીનો કુંવર, રોજાણું રાવણુરાજ, -
(એમ) અમરેલી ઉપર આજ ધાનાણી રામો ધખ્યો.

[જેમ અંજનીના કુમાર હનુમાને કોપાયમાન થઈને રાવણનું રાજ
રોજ્ય, તેમ હે રામ ધાનાણી ! હું આજ અમરેલી પર કોપ્યા.]

કણુખી આંધ્યા'તો કાઠમાં એ લેવા ઈનામ,
હડમડીએ હિન્દવાણુ ! રક્ષે ધખ્યો રામડા !

[શુભરાતનો પાટીદાર કણુખી ફોજદાર બનીને કાઠીઆવાડમા
ઇનામની આશાએ બહારવટીયા-અમલદાર તરીકે આવેલો. તેને હે
હિન્દુ રામ ! તે હડમડીયામા ઠાર કર્યો.]

ગઢ જુનેા ગરનાર, એ'ગારનો સસપેલ ખરો,
સંધ્યો નહિ સરદાર (નકર) રમત દેખાડત રામડો.

[જુનાગઢનો ગિરનાર પહાડ રા' એ ગારના સમયનો સાપિત બન્યો
છે. એ રામવાળાને રક્ષી ન શક્યો. નહિ તો રામ રમત બતાવત.]

અ'મરેજ ને જરમર આફળો બળીયા જોઈ એ
ત્રીજું ગરમાં તે' રજુ જગ્યાવું રામડા !

[યુરોપમા અએજ અને જર્મન જેવા બે બલવાન ચોદ્દા લડવા
હતા અને ત્રીજું યુદ્ધ રામવાળાએ ગિરમા જગ્યાવું. (આ દોહામા ફક્ત
એટલું જ ઉપયોગી સૂચન છે, કે રામવાળાનું બહારવટું મહાયુદ્ધને
વખતે થયેલું.)]

મોવર સંઘવાણી

સંવત ૧૯૩૪ થી ૧૯૪૦

ઐતિહાસિક વિગતો

સ્વ. જસ્ટીસ ખીમન:—

Last and far the greatest of them all Mhowa Sadhwani, the Robin Hood of Kathiawar * * Mhowa Sadhwani was 'out' for years, and a thousand stories, true or legendary have gathered about his name. How for example he overtook Colonel Phillips marching along the road to Rajkot with his squadron of cavalry and offered the Colonel after having engaged him in friendly talk, a seat on his swift trotting Sindhi camel, and how they rode so for several miles, and parted the best of friends, the Colonel having no idea of the rather questionable company he had been keeping. Or how on another occasion Mhowa held up nearly all the Bania women of a certain village, near Wankaner, I think, in this wise. There was a long winding stair leading down to a well, and beyond the well a cave. Hither every

morning the Bania women would come for the day's water supply. Mhowa secreted himself round the corner at the foot of the stairs, and as the first woman descended, ushered her politely but firmly into the cave beyond. In this way he atlast had all the Bania ladies corralled, huddling together, terrified but incapable of raising any alarm. Mhowa then addressed them in true Robin Hood style; assuring them that they had nothing to fear in the way of personal violence, if they would divest themselves of their ornaments. Needs must when the devil drives, and all the ladies were stripped off everything of value they had about them. Mhowa then bade them a polite adieu and particularly begged *them to tell* their husbands that they had been treated with all consideration and knightly courtesy. Off went Mhowa with his booty in one direction, the sorrowing and despoiled ladies in another to explain the sad morning's work to, and if possible placate their irate husbands. Nothing in all Mhowa's career, though, seemed to me as comic and characteristic as its close. Catching a popular outlaw, and on the whole Mhowa was popular in spite of his robberies, is a difficult if not an impossible matter in Kathiawar-for a while. Especially when he is so resourceful, has friends everywhere, and is as well mounted as Mhowa was on his far-famed Kathi mare. He would pounce here, and before the news of his coup had reached the nearest police he would be off and away over the Burda hills, or into the Gir, or across the trackless Rann. But by degrees the hunters are almost always able to make the country too hot to hold the quarry. Then there is nothing for it, but flight to alien lands, or one last desperate rally, and perhaps

a glorious death. Five thousand rupees were offered for Mhowa dead or alive before I went on leave.

x x x As the hunt waxed hotter and hotter on the heels of Mhowa, as he grew by degrees tired of being chased in season and out of reason, he arranged through his uncle Petho to surrender to Captaid Salmon, then employed, if I remember right, on special outlawry duty. Mhowa never was captured; I do'nt think he ever would have been. He knew the whole country too well, he had too many friends, and really few enemies. It is only when their women turn against them, or when their friends betray them that the Kathiawar outlaws are fairly run down and caught. But Mhowa and Petho put their heads together and decided that it was time to put a stop to this raiding and pillaging. Very amusing for a while, possibly profitable, but one may have too much even of a good thing and after five or six years of it Mhowa felt that he had enough and more than enough. So he resolved to take his chance. I forget exactly how it was contrived that Petho should get the Government reward for the 'Capture', or whether it was actually Petho or some one else put up in Mhowa's name to be informer, and so secure the reward. But Mhowa was duly "Captured" by Captain Salmon who had the honour of receiving his sword, and making him prisoner. The 5,000 rupees in the meanwhile had been deposited with the local European shopkeeper, to Mhowa's credit. His trial took place before Mr. Whitworth in my absence. Mhowa retained the leading Rajkot Barrister, Mr. H. A. Wadya, and Mr. Wadya daily drew his three hundred rupees out of the Government reward

deposited to Mhowa's credit with the Rajkot European shopkeeper. The trial lasted about ten days and resulted in the triumphant acquittal of Mhowa. Could anything have been more satisfactory? I am sure my old friend Mr Wadia was content. Often have we laughed together over the source of that Rs 3000 fee. Mhowa had every reason to be content, for there still remained about 2000 rupees out of his own blood-money for his own use and benefit, while he was now a free man to boot, and might go where he would in open day, with all the credit of his past achievements and remarkable history like a halo about him. And the Government and the country might be well enough content too, for there was an end of the outlaw, and a prospect of more peace and quiet over the tracts he used to harry than had been known for many a year.

ક્રીતિકા —

The first of the three Miana outlaws, Mor Sandhani had some real or fancied grievance against the ruler of Malia, and squared accounts by a most successful career of wickedness. He was banished from the State, and Girdalal, the State Karbhari, fancied that he had gone for ever. The Agency Thandar Chotalal, however, learnt that although Mor Sandhani had been for year in exile, his wife in Malia was *enchanté*. He went to her house and from her discovered that Mor had paid her several secret visits. The Thandar informed Girdalal, who also saw the lady, but believing in the efficacy of his own police arrangements, coarsely suggested to her that she had found another husband nearer home. She was furious, and on Mor's next appear

ance made him promise that he would raise the laugh against Girdalal as loudly as he had raised it against her. Mor did not long delay. He and his band hid themselves in a field of tall millet by which the main road ran. As expected, the Karbhari drove past. The carriage was stopped, the unfortunate occupant dragged into the crops, and there, in spite of threats and entreaties, his nose was dexterously removed. Mor's wife was fully satisfied, for the Charans sang her vengeance in every petty Court in Kathiawar.

x x x

After six year of outlawry Mor Sandhani surrendered and was tried on several charges of murder and dacoity by the then Judicial Assistant. But as the witnesses in turn met the baleful gaze of the dreaded outlaw, their hearts failed them, for they remembered how on a previous occasion he had subsequently flayed alive a hostile deponent. They could not recollect, they said. They thought the prisoner was like the man whom they saw commit the offence but they could not swear to him. Mor was acquitted and was bribed to good behaviour by a grant in Jamnagar, were he eventually died, full of years if not of sanctity. [Outlaws of Kathiawar: page 47-51]





૧

સવારની કચેરી ખ નાસ ચઇ અને તુર્ત જ એમ ખાત-
ળાઓ, ઠીંગણો, પથ્થુ ચોકખા નમણા ચહેવાગો આદમી
ઉભો ઘરો ને હાકારને નીચા લળાને સનામ કરી.

‘કમ મોવર જમાદાર ?’ હાકારે ઉભા ચનાગને પૂછ્યું,
‘કમ આજ વેલા વેલા ઉભા થયા ?’

‘ખાવા ! મારો છોકરો મિમાર છે એની સાગવારમા
કદાચ સાજની મશાતને ટાણે બેઘડી મોકુ વેલું થાય તો માફી
માગી લઉ છું ’ કતલ કરી નાખે તોય જોની ગમે આવી
પાણીતાર છરી શી મીઠી દોગાધને મુખમુદ્રા ઉપર ધાગણુ કરતો
એ બાકીઓ મીયાણો બોલ્યો.

‘ ફિકર નહિ, જાઓ ’ કહીને હાકારે ય મોઢો મલમલ્યું.

માળીઆ હાકારની કચેરીનો એ માનીતો મીયાણો ઘેરે ગયો.
હથીઆર પડીઆર પૂરેપૂરા બાધી લીધા અને આખી સોરકમા
નામીચી પોતાની રોઝડી ઘોડી પર પલાણુ માણુ એ પડછદ મીયા
ણીઓ બારણામા આવીને ઉભી હતી તેની માથે દુત્તાઇલધુ મોઢો
મનકાવતો રોઝડી પર રાગ વાળાને એ ચાલી નીચ્યો ઘરમા દીમરનો
મદવાડ ટોવાની વાત ગલત હતી એ તો મોવનાગ ને માલજનાર
સહુ યે સમજતા હતા

આ રોઝડીનો અસ્વાર તે પોતે જ મોવગ સંધવાણી બાપુનું
નામ સહુ માનુ નામ રેમા જે એ જણીઓ બારણામા વળાવા

આવી હતી તે બેઠે એની ઝોરતો બીજાબાઈ અને રૂપાબાઈ. અત્યારે એ જાય છે પોતાનો પ્યારો ધધો ખેડવા : રોઝડી પણ ધણીની નાનકડી કસોએલી કાયાને પીડ પર ગુસ્તાન કરાવતી પૂંચ કાપી રહી છે. એળા આટલા બેરૂબ ધો છે: જોપાલ બેચર-હેડાહિ નામે એક સાહસુ, મામદળમ, મોવર કોળ રાણા, વાલો નામોરી કુઠો, મુંભા રધુ, ઇસો માણેક, રણમલ સરમણ, રણમલ સામત ઠાન્ને; અને માણેક ભારો નામના આડ મીયાણા.

સાતેક ગાઉ આધે એક વીડી આવે છે. મોરબી શહેર તાખાના જેતપર ગામે જવાનો ધોરી રસ્તો આલ્યો જાય છે, એક પડખે સપાટ રેતાળ રણ સળંગે છે ને બીજે પડખે જોવાણુ નદી મચ્છુનાં જિંડા ફાતરો પડ્યાં છે. તેવી જગ્યાએ સંતાઈને રોળી બેસી ગઈ. બરાબર દેખ્યા પ્રમાણેને ટાણે મોરબીના માર્ગે એક હિંટ દેખાણો. ઉપર બે અસ્વાર છે. અસલ ચળનો હિંટ પણ કસકસી જાય એટલે! વજનદાર માલ એ તોતીંગ જનવર પર લાદેલ છે.

હિંટ આવી પહોંચતાં જ લૂંટારા હિલા થયા. આડા રૂપાં. અસ્વારોને બાંદકની નાળ્ય દેખાડી. હિંટ મોકારાવ્યો. સામાનના ફાયળા તોડાવ્યા. અંદર સોનાની પીટો અને મરહૂના તાકા ઉપર તાકા દુકુ, દરેક જણાએ પોતાનાં ઘોડાંની પીડ નમી જાય એટલે માલ લાદી ઘોડાં ડાંકી ચુક્યાં. પરબારાં મચ્છુ નદીના સાકરીઆ વોંકળામાં હિતરી એક છૂપી જગ્યાએ લૂંટ દાટી. સાંજરે મરાલ ટાણે મોવર જેવો હતો તેવો બનીને માળીઆ દારૂની કચેરીમાં

એઉ સામસામા પોતાના બોળા લારાડી મીંયાણાએને મદદમાં લઇ અરસપરસની હદમાં ચોરીઓ, લૂંટફાટો ને ધીંગાણું કરાવે છે. એ ય ગાજની એ દુરમનાવટમાં બહાદુર અને અકબલીન મીંયાણા એટલે મુધી હથીઆર બની રમ્યા હતા કે એ આખી કામ ચોર અને ડાકુ ચવામા પોતાની વડાઇને પોતાની ઇજ્જત સમજતી થઇ ગઇ હતી.

માળીઆ હાકાર પર એજન્સીતું દગાણુ ઉતર્યું: કા તો ચોર સોપી છો, નહિ તો તમારી ગાદી ફુલશે. જડેભે રાજા એ ટોપી-વાળાની પામે મીંયાની મીની બની ગયો. મોવરને એણે એકાન્તે બોલાવી પોતાની આફત કહી. મોવરે મછે તાવ નાખીને કહ્યું કે “ફકર નહિ બાવા ! એ કામો મેં જ કર્યો છે. તમારા રાજ સાદુ અછને હું મોંપાઇ જવા તૈયાર છું. પણ મોવરને તમે કાંડું ઝાલીને સોપો એ તો ન બને. તમે તમારે મારા સામી આંખળી ચીંધાડી છો. પછી ભલે મને એ મજાળા ઝાલી લીયે.”

અવાણાને સોપવા મોવર માળીએ આઝો પડખેના ખડ ભરવાના વાડામા બે અમલદાર હાજર હતા, એક બાનામીયા માજીસ્ટ્રેટ એને બીજો ગિરધરલાલ કામદાર બેઠેએ પેચા જમની મારફત કહેવરાવ્યું કે “અમે અલાણાને કાંઈ સજા નહિ પડવા દઈએ”

મોવરે કહ્યું “અનાણા ! જો એ ખૂટશે તો હું બદલો લઈશ. ન હોય તો સધુ સધવાણીના પેટનો નહિ”

પણ અમલદાર બદલી ગયા અવાણા પર મુકદ્દમે આવ્યો. પાંચ વરસની ટીપ પડી એ મમાયાર મોવરને પહોંચ્યા સાજને ટાણે બહારવળીયો માળીએ કિતર્યો મુલ્તાનશા પીરની જગ્યામા છ માણસો સાથે પડાવ નાખ્યો જ્યેને કહ્યું “તમે જાઓ થાણા પર હું પીરની જગ્યાએ નગારા વગાડું એ સાલજો ત્યારે તમારે બાવામીયા ઉપર તાશીરા કરવો”

વાળુટાણે મોવરે ડંકા કર્યો જ્યે જણાએ માજીસ્ટ્રેટના મકાન પાસે હિલા રહીને હાકલ દીધી કે “બાનામીયા, ખૂટલ, બહાર નીકળ, જો ખરો જમાદાર હો તો”

પણ બાનામીયા ન નીકળ્યો પડી મોવરે જઈને થાણાની ચોતરફ કાટાની વાજ હતી તે સજાવાળી કેાઈ માણસોને તુક-શાન ન કર્યું. ઘોડા તબડાવીને સાતે જણા ગણુને સામે કઠિ આવ્યા ગયા

૩

“એલી બીજા, ગિરધરલાલ કામદારે એક વાત પૂછાની છે”

“શું ?”

“કે તારો ધણી મોવર તો બહારવટે રખડે છે તે તને આ હમલ ક્યાંથી રહ્યા ?”

“હમન ક્યાંથી રહ્યા ? કે’જો છ વાણીઆને કે ઈ વાતનો જવાબ હું નથી આપતી પણ જેના હમલ રહ્યા છે એ દાદી-

મૃજનો ધણી આવીને દેશે. કે'ને કામદારને, કે હવે ઝાઝી વાર નહિ લાગે."

માણીઆનો કારભારી ગિરધરલાલ માનતો હતો, કે આવા ચોપટીપહેરાના પાકા બદોબસ્તમાં થઈને બહારવટીયો રાત વરત આવળ કરી શકે નહિ; અને બીજી બાબુએ એને જાણ થઈ કે મોવરની સ્ત્રી બીજીઆઈને મહિના રહ્યા છે. એ જાણીને વાણીઆએ બૂલ ખાધી. મીંચાણીઓની નીતિ ઢીલી લેખાય, અને મીંચાણા મરદોના ખૂનખગળા પણ એની ઓરતોનાં મેલા શીશ્વમાથી જ નીપજતા હોય, એટલે ગિરધરલાલે બીજાઈને હલકી માનવાનું ગોથું ખાધું. કાંઈ બાઈની સાથે એણે બીજાઈને મેણું કહેવરાવ્યું. પણ બહારવટીયાની બાવડી આ જોતા કંઈકેને ખમી શકી નહિ. એનો ધણી મોવર તો વખતોવખત ઘેર આવીને રાત રહી જતો. બીજે વખતે ત્યારે એ આવ્યો ત્યારે બીજાઈએ ગિરધરલાલને જગાળ પહોંચાડવા માટે એને ઉસ્કેરી મક્યો. અને મોવરે બાતમી મેળવીને એ જવાબ દેવાનું ટાલ્યું નક્કી કરી લીધું.

દિવસ આથમતો હતો. વર્વાણીઆ બંદરથી એક સીગરામ આવતો હતો. એમાં ગિરધરલાલ પટવારી હતા. માણીઆ તદ્દન ઢૂંકડું રહ્યું, દરબારગઢની મેડી ઉપર બેઠેલા હકીકર અને તેના દસોંદી વવાણીઆની સડકે નજર કરતા કામદારની વાટ જોવે છે. સીગરામ જાણે કે એક વાર દેખાણો પણ ખરો; પછી પાછો ઝાડનાં ઝુંડમાં દાખલ થયેલો સીગરામ દેખાતો બંધ થયો. કેમકે માર્ગે કામદારની મહેમાની થઈ રહી હતી.

બહારવટીયાની ટોળાંએ કામદારને ઊનારીને ખેતર વચાળે સોનેરી તગાવડીને કાઢે લીધા. મોવરે ક્યું કે "ગિરધરલાલ કામદાર ! હમણ કેના રહ્યા છે એ સવાલનો જવાબ લેતા જાઓ. મરદની ઓરતને તો મરદના જ હમણ હોય એ વાત જૂલતા નહિ. પણ કદાચ જૂલી જાઓ તે માટે હમેશનું સાંભારણું આપું છું."

એટલું કહીને મેવરે બેઠને ધમારો કર્યો. સજેલી છુરી બહાર નીકળી.

“એ મેવર ! તારી ગૌ ! પાંચ હજાર રૂપીઆ ! આપું” ગિરધરલાલ ગરીબડો ધધને ગરબો

“પણ કપીએ કાંઈ મારી બીજાં રીએ લા ? તારી માફક હું ચે રોકડીના સોખીન છે ગિરધરલાલ !” મેવર હસ્યો. એ ટાણે ગિરધરલાલનું નાક કાપી લેવામાં આવ્યું. થોડીક વારે સીગરામ માળીઆમાં પહોંચ્યો, ત્યારે બીજા બાજુ બહાર-વટીયા ધણા ગાઉ ઉપર નીકળી ચૂક્યા હશે.

૪

પછી તો એના બહારવટાની નોકે કું કું સાચા ખોટા બનાવો નોકાયા છે. કહેવાય છે કે ગજકોટની સડકે એક વાર મેવર સાંઠણીની સવારી ખેલતો રાજકોટ છાવણીવાળા ગોગ અમલદાર કર્નલ ફીલીપ્સને આળ્યો. એ અળખ્યા અંગેજીની સાથે બહારવટીયો અલક મળકની મોજલી વાતોએ વળગ્યો. માહેબને પોતાની અમલ મંધી માલ્ય ઉપર બેમારી માહિના ગાઉ સુધી માથે ઝુમાફી કરી. અને પંજી રાજકોટના બંગલા ચમકવા લાગ્યા એટલે સાહેબને નીચે ઊતારી, હાથ મિલાવી, મોજલો ગંગીલો મેવર બીજા દરજે ચાલી નીકળ્યો. પાછળથી ત્યારે ગોરા કર્નલ ફીલીપ્સને પોતાના તે દિવમના બેડબંધની નાજુ ધધ ત્યારે એની અમલખીનો પાર નહોતો ગ્લો.

*

વાંકાનેરની સીમના કાંઈ એક વાવ હતી. વાવની અંદર બાજુમાં બાંધેલું એક ઉંડું બોયરું હતું. એ વાવ ઉપર વાંકાનેરના એક મામનો પાણીતેરડો હતો. રોજ મવારે ઈજળા વર્ણની ખી આરીઓ ઓઢી પહેરીને ત્રાખાપીતળને ચળકતે બેઠેલે ત્યા પાણી લગવા આવતી. એક દિવસ એવો જ રૂડો પ્રભાતનો પહેર

ચડતો હતો. પહેલી પનીઆરી પગથીઆં ઉતરી પાણીને આરે જતી હતી. છેલ્લે પગથીએ પહેંચ્યાં ત્યાં પડેના વાંકમાંથી એક બાંદીઓ ! પાળો આદમી પૂરે હતીઆરે ઉભો થયો. બાઇની સામે પોતાની તોણી નજર નોંધી, નાક પર આંગળી મૂકી. હેબતાએલી પનીઆરીને એણે ભોંયરૂં ચીંધાડ્યું : “બ્હોશ મા હો બોન ! તારો વાળ વોકો નહિ કરે. હું મોવર છું. બોનું ઢીકરીયુંનો ભાઇ-બાપ છું. પણ હમણું તું આ ભોંયરામાં ચાલી જા !”

બાઇ ખચકાણી. મોવરે કહ્યું “બોન ! બીજો છલાજ નથી.” બાઇ ભોંયરામાં ગઇ. એમ બીજી, ત્રીજી, ચોથી, જેટલી ઉતરી તેટલી તમામને ભોંયરામાં પૂરી. પોતે આઘો ઉભો રહીને બોલ્યો “બોનું ! તમે મારી ધરમની બોનું છે. તમારા ગરીબ ભાઇને તમારાં ધરાણાં કાઢી દેને પછી ખુશીથી ચાલી જાવ બાપા.”

ધરાણાંનો ઢગલો થયો. પનીઆરીઓ છુટી ચઇ. મોવરે કહ્યું કે “બોનું ! કસમ દઉં છું, તમારા ધરવાળાઓને સાચેસાચું કહેજો કે તમારી લાજમરજાદ મેં કેવી નેકાઈથી સાચવી છે !”

વાવમાંથી નીકળીને ધરાણાંની પોટલી સોતો બહારવટીયો ઘોડી દોટાવી ગયો અને પનીઆરીઓ ખાલી બેડે ગામને ફેડે પડી.

x

સોમાસર અને મૂળી વચ્ચેના મારગમાં બહારવટીયાએ એક મોતી અને અત્તર વેચનાર સરૈયા મેમણને રોક્યો. એની પેટી હિઠાવી. અંદરથી રંગબેરંગી સાચાં મોતી નીકળી પડ્યાં. “ભાઇ ભાઇ !” રંગીલો મોવર નાચી ઉડ્યો; “મારી રોઝડીની કેશવાણીને વાળે વાળે મોતાવળ પરોવીશ.” ભારો માણેક, ઇસો માણેક, મુમદ જામ વગેરે બધા સાથી મોતી ઉપાડવા લાગ્યા. અધવાલી અધવાલી દરેકને ભાગે આવ્યાં. ઘોડીઓની કેશવાણીમાં બધા પરોવવા મંડ્યા. મેમણ ધણું કરગર્યો. ધણું તોછડાં વેણુ કાઢવા લાગ્યો. આખરે “એ મોવર ! તોરેકું હજરદ પીરકા સોગંદ !” એટલા સોગંદ આપ્યા ત્યારે મોવરે મેમણની એક ભરત ભરેલી

દળી છોડી દીધી. ગાજો દેતો દેતો સરંચો કહેતો ગયો કે “ મોતી સાચાં છે. મોંઘાં કરીને વેચજો ! ”

x

મોજવાવ અને વીરમગામ વચ્ચે એક જાન માલી જાય. એમાં મોવર આડો ફર્યો. ગાડાં ઉભા રખાયાં, મેજો એક પાઠશાળાનાં છુવાન છોકરો મોજાવીઓ હતો તે દોડીને બહારવટીયાની તથા વરના ગાડાની વચ્ચોવચ્ચ ઉભો. ક્યું કે “ મને મારીને પછી જાન લૂટો. ”

ખડખડાટ હસીને મોવરે ખંભેથી બંદૂક ઉતારી. “ આ લોધ છે ! ” એમ કહી મામેના બાવળના થડ ઉપર ગોળી છોડી. બાવળનું લાકડું વાંધીને ગોળી ધોપટ ગઈ. બહારવટીએ કહ્યું “ ને મા'ગજ ! આટલી વાર લાગશે. ”

જ્યાંમદ છોકરે વિના થડએ ફક્ત એટલું જ ક્યું કે “ હા, પણ મને મારીને પછી લૂંટશે ને ? ખુશીથી. ”

મોવર ખૂબ હચ્ચો. એની દોગી આખોની લખમરો ભેળી થઈ ગઈ બામણ છુવાનની પીઠ ચાંબડીને ક્યું “ રંગ છે છુવાન ! તારું વોળાવું માચું. તને ન લૂંટાય. ”

મોવર ચાલી નીકળ્યો.

x

વાગડ, કચ્છ અને મિંધ સુધી મોજવા મોવરની રોઝડી પંથ ખેંચવા લાગી. આજે આ સીમાડે, તો કાલે ફાણુ જાણે ક્યા આધા પંથકમાં, એમ ઝગઝગ ! ઝગઝગ ! મોવર ઝમકવા માંડ્યો. એમ કરનાં એક દિવસ સેરસેટના સોજ ગાઉ લાગ્યા ગણમાં કચ્છ અને સીંધની વચ્ચે માંજે એક સાંડીઆની કનાર ચાલી જતી હતી તેની આડો મોવર ઉભો રહ્યો. ક્યું “ ઉભા રાખો માડીયા. જડતી લેની છે. ” એ બોલની પછવાડે સાત આંક બંદીની નાળ્યો પણ લાંબી થઈ ગઈ હતી.

“એલા ડોણુ છે ઇ” પાછલી સાંઘ માથેથી પડકાર આવ્યો.

“ઇ તો કઠિા મોવર સંધવાણી છે.” આંહીથી જહારવટીયાએ જડખડાટ હસીને સામી હાકલ કરી.

“મોવર મંધવાણી ! મલકનો ચોર !” એમ કહેતો માંઘ માથેથી ટેકડો મારીને ફક્ત તવવારણર એક આદમી મોખરે આવ્યો. “એલા ભાઇ ! તમતમારે હાડી મેલો માદયુ ! હું ઉભો છું એકલો.” એમ પોતાના સાટ્યવાળાને કહેતો મર્દ આગળ ધસ્યો. એકલી તલવારે મોવરના ચાર પાચ ધોડાવાળાને તગડ્યા. મોવરે પોતાના જણુને કહ્યું કે “ઠાઇ એને બંદૂક મારશે મા. મને પૂછવા છો.” પછી પોતે એ તલવારવાળા તરફ દુર્યો. પૂછયું : ‘જેવો છો ભા ?’

“હું તો વાણીઓ. અને આ માલ મારા વેપારનો છે. અંદર મારા પૈમા, કાપડ વગેરે જોખમ છે. પણ મોવર મંધવાણી ! તું તો મરદાદનો આટો છો, માટે આજ આમી જા પડમાં. સંધના વાણીઆ શેના ધડેલા હોય છે એ કાડીઆવાડમા જઈને તારે કહેવા ચારો. માટી ચા મોવર !”

‘હો...હો...હો’ મોવર ખીલ્યો. “માયો મરદ, ખરો મરે એવો મરદ, અસલ જુદનો જહાદર ! હાંડી જ દોસ્ત તારી સાંઢયુને. તને હું ન જોજાવું. હુ મોવર !”

“તો પછી તું મારો મહેમાન કહેવા, મોવર ! આ લે આ ખાવાનું” વાણીઆએ પોતાના ભાતામાંથી ખાવાનું કાઢી આપ્યું.

લાગે છે. એને કોઇ જાણવા દેતું નહિ. અને એમ થાતાં થાતાં તો સાડા પાંચ વરસના વાવના વાઇ ગયા, પણ મોવરનો પતો લાગતો નથી. જીવતો કે મરેલો જે કોઇ મોવરને જાણી આવે તેને રૂ. પાંચ હજારનું તો ધનામ જાહેર થયું હતું. છતાં રાજે-રાજ મોવર ગામો લાંગતો ને કેડા ઉડ્ડ કરતો રહ્યો. આખી સોરઠ જ્યારે હાથ હેડા નાખીને ચાકી ગઇ ત્યારે મુંબઈથી એક જર્વામર્દ લશ્કરી ગોરો ઉતર્યો. જ મહિનાની અંદર મીયાણાને ચપટીમાં ચોળવાનું બીડું ઝડપ્યું. છ મહિના ઉપર એક ફિવસ વીત્યે આ દેહ જ ન રાખું, એવી એણે પ્રતિજ્ઞા કરી. એનું નામ કેપ્ટન સામન (Samman) સાહેબ.

સામન સાહેબે બહારવટીયાને પગલે પગલે ધરતીને ધગાવી મૂકી. મોવર સોઠ મૂકીને ગુજરાતમાં ઉતરી ગયો. વાતો થાય છે કે બહારવટીયો ડીસા કેમ્પમાંથી કોઇ ગોરા માહેબની મડમને રાતોરાત પકડંગ સોતી ઉપાડીને કાઢી ગયો અને એને ધર્મની બહેન કહી પોતાના છુપા રહેઠાણમાં રાખી. આખરે એને કાપડાની મોટી રકમ આપીને પાછો સાહેબના હાથમાં સોંપી આવ્યો. વળી બીજી ભળતી વાત એમ થાય છે કે આ મડમ કાઢીઆવાડના હવા ખાવાના ચાનક બાજાચડીથી ટપ્પામાં બેસીને આવતી હતી તે વખતે લંચાગ અને જાણવા વચ્ચે વોંકળામાં મોવર, એને કબ્જે લઇ રોઝડી ઉપર બેલાડમે બેસાડી પોતાના રહેઠાણ પર લઇ ગયેલો.

પણ આ બધી વાત ખોટી છે. લોકોએ મોવરના બહારવટાને ધર્મ-બહારવટું માન્યું તેને લીધે હિંસાવેલી આ કલ્પના છે. સાચો કિસ્સો તો એ બહારવટીયામાં આમેજ રહેનાર એક સાક્ષી પામેથી એવો જડ્યો છે કે—

મોવર ડીસાથી પાલનપુર તરફ અગાંઆર ઘોડે આવતો હતો. ખરચીપૂટ હતો. સાંજ પડી એટલે મડક પર એક વાણીઓ ધરેણે લૂગડે સામો મળ્યો. એને લૂંટ્યો. બે સગમ મળ્યા એને પણ લૂંટ્યા. ત્રીજો એક મગરામ ચાલ્યો આવે છે, પાછળ એક

સોનેરી લુંગી વાળો હથીઆરબધ અસ્વાર વોળાવીઓ બની આવેછે. મોવરની ટાળીએ એ અસ્વારને પકડી એનાં હથીઆર આચકી લીધાં. સગરામ ઉભો રખાવ્યો. અંદર એક મડમ બેઠેલી એને ઉતારી, ભોંય પર પાથરણું પાથરી મડમને અદબથી બેસારી. સગરામ તપાસ્યો. પણ અંદર કાંઈ જ નહોતું. મડમને પાછી અદબથી બેસારીને સીગરામ રવાના કરી દીધો.

મરવાડ મુલકની કાંઈ વકી જગ્યામાં બહારવટીઆએ ધરતી ઉપર બેઠાં બેઠાં ધૂળમાં લીંટા કરીને પોતાના સાથીઓને કહ્યું કે ‘લાઇ, લારી ફાંકડાં નજૂમ જોવાય છે. કાકા-વાળો પીર સ્વપનામાં આવીને કહે છે કે હું છટ્ટી ગયો. મારો લાઇ પેથો જામ જાણે મને તેડવા આવે છે.”

“થોડી વારે મોવરનો લાઇ પેથો જામ દરથી દેખાણો. મહુ લાઇઓ ભેટ્યા. પેથા જામે કહ્યું “લાઇ મોવર ! આપણાં બાલખાઓ ને આરતો વઢવાણ કાંપની જેલમાં પડ્યા છે. હવે કાં તો તું મને જોળીએ માર, ને કાં આવીને રજુ થા !”

“રજુ થઈને તો ફાંસીને લાકડે લટકવું ને ?”

“સાંભળ મોવર. માડીને વાત કહું. રજુ થઈ જવાનો ખરો લાગ આવ્યો છે. એજન્સી અને રજવાડાં તોળાહ પોકારી ગયાં છે. સામન્ડ સાહેબની પ્રતિજ્ઞાની જ મહિનાની મુદત ખતલાસ થવા આવી છે. સત્તાવાળાની ફજેતી બોલાય છે. એટલે સાહેબે કહેવરાવ્યું છે કે જો મોવર રજુ થાય તો રૂ. પાંચ હજારનું

“ માહેબનો બોલ છે ?”

“ હા, સાહેબનો બોલ. ”

“ હાલો ત્યારે, હું રજુ થાવા આવું છું.”

ગુજરાતના ડીસા કાંપથી થોડેક આંતરે ઝાડીમાં મોવરે આવીને તામન્ડ સાહેબની સન્મુખ હથીઆર છોડ્યાં. એને ઝાલીને રાજ-કોટ લઇ આવ્યા. બાલાચડીની ટેકરી ઉપર અદાલત બેઠી. મોવરના માથાના ઇનામના રૂપીઆ પાંચ હજાર સરકારે રાજકોટની એક અંગ્રેજ વેપારીની પેઢીમાં જમા રખાવ્યા. ગોરો જડજ સાહેબ ક્રેપ્ટન ફ્રેન્ટન સેશન્સની અદાલત ચલાવવા બેઠો. ફૂટ, ખૂન, અને નાક કાપવાના અનેક કિસ્સામાં એક પછી એક સાક્ષીઓની જુથાની લેવાણી. પ્રથમથી જ ચએલી ગોડવલુ પ્રમાણે એકાએક સાક્ષી આરોપીના પીજગ સામે નજર કરી, મોવરની રાતી આખ મામે મીટ માંડી, પઢાવેલા પોપટની જેમ કહેતો ગયો કે “ના માહેબ, આ તો નહિ, આના જેવો કોઇક બીજો જણ છે ગુન્હો કરનારો હતો !”

દમ દિવસે આ મુકદ્દમાનું નાટક ખત્તામ થયું. મોવર સો સો ગુન્હાના આરોપમાંથી સાવ નિર્દોષ ફરી છૂટી ગયો. રા. પાંચ હજાર માથી એના વકીલની ફી બાદ જતાં બાકીની આખી રકમ એને સુપ્રત થઇ અને નવાનગરમાં વીમા યાત્રે મોવરને જમાદારીની જગ્યા આપી. એ આગરદાર હાલતમાં જ મોવરની આવરદા પૂરી થઇ.

કંટાળેલા દર્દીઓને

સ્વાદિષ્ટ અને તરત અસર કરે તેવી
હોમીઓપેથી ગોળીઓ દ્વારા તમામ દર્દોનું
જડમૂળથી નિવારણ થઈ શકે છે.

- જો હોમીઓપેથીનું વૈદ્યકશાસ્ત્ર વિમાનના મળમૂલ સિદ્ધાન્તોને
આધારે રચાયેલું છે બીજાં તમામ વૈદ્યકશાસ્ત્રો કરતાં ચટી-
યાતા તરીકે તેનો આજે સ્વીકાર થઈ ગયો છે
- જો હોમીઓપેથીનો છેલ્લામાં છેલ્લી વૈજ્ઞાનિક સૌધા મુજબ જીવન-
પણટા કરનારા અમેરીકામાં આજે માથી વિગેલ પ્રચાર છે.
અમેરીકામાં આજે હોમીઓપેથીના પદવીધર ૭૮૦૦૦ ડાક્ટરો
છે. અમેરીકાના અત્યારના પ્રેમીડેન્ટ દુવરે પર્મનન્ત ફીઝીશિયન
તરીકે હોમીઓપેથીન્ટ ડાક્ટર જોએલ ટી. જુનીની સત્તાવાર
નીમણુંક કરી છે.
- જો હોમીઓપેથીથી નીચેનાં દર્દો વાટકાપ (ઓપરેશન) કર્યા
સિવાય મટી શકે છે: પાકું, ભગંદર, હાડકાનો મડો, હાડકાનું
વધવું, પથરી, કંઠમાળ, ઝાંધિ વગેરે ગાંઠો, ગર્ભાશયના સોજા
વગેરે દર્દો, હરમ, મમા, એપેન્ડીમાઇટીસ. વગેરે વગેરે.
- જો હોમીઓપેથીથી નીચેનાં દર્દોનું પણ જડમૂળથી નિવારણ થઈ
શકે છે: હીસ્ટીરીઆ, વાઈ, ગાંડપણ, જ્ઞાનતાંત્રણનાં દર્દો, મધુ-
ખ્રમેહ, ક્ષય, દમ, જુની ઉધરમ, પક્ષધાત, ખર્સ, ખરજવા,
સામડીના જૂના વ્યાધિઓ, અનિયમિત અટકાવ વગેરે વગેરે.
વધુ જુલાસા માટે દંઢની સ્થિતિ વગેરે વિગતો સાથે લખો:

શું તમારે ઘર બેઠાં હારમોનીયમ વગાડતા શીખવું છે ?

તો આજેજ મંગાવો

ધણુ સુધારા વધારા માથે બહાર પડેલ સંગીતનું

મોઢું દળદાર પુસ્તક

ભારત મ્યુઝીક ગાઈડ

ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫ (બેગા)

રૂપિયા ૬-૦-૦ પોસ્ટેજ માફ

એક જ પુસ્તકમાં પાંચ ભાગ સાથે છપાયા છે. પૃષ્ઠ ૮૬૪,
સોનેરી નામ, પાકુ બાઈન્ડીંગ, હાઇ ક્લાસ લખાણ અને
અમુલ્ય ગાયનો વીગેરે ફોક બાજત આ પુસ્તકમાંથી
મળી શકશે. મરજ સંગીત ગાઇડ કિ. ૨-૮-૦

છુટક ફોક ભાગની ફીમત નીચે પ્રમાણે

ભારત મ્યુઝીક ગાઇડ ભાગ ૧ લો આવૃત્તિ પાંચમી કિં ૩. ૧-૪-૦

„ „ „ „ ૨ જો „ બીજી „ „ ૧-૮-૦

„ „ „ „ ૩ જો „ „ „ ૧-૧૨-૦

„ „ „ „ ૪ જો „ પહેલી „ „ ૧-૮-૦

„ „ „ „ ૫ જો „ પહેલી „ „ ૧-૮-૦

„ સંગીત બારાખડી આવૃત્તિ બીજી „ „ ૦-૮-૦

„ „ ગરબાવળી „ પહેલી „ „ ૧-૦-૦

„ „ ગાયનમાળા અંક પહેલો „ „ ૦-૮-૦

ખામ લાભ - છુટક ભાગમાંથી ત્રણથી વધારે પુસ્તકો મંગા-
વનારને પોસ્ટેજ માફ એક પુસ્તક મંગાવનારને પોસ્ટેજ
વી. પી. છ આના વધારે.

દરેક શહેરમાં કોઈપણ છુકસેવક પાસે માગો અથવા
નીચેના ટેકાણેથી મંગાવો.

પ્રો. ભારતલાલ પુનેમચંદ માસ્તર

(S) શુભાવવાડી નં. ૨૭

મુંબાઈ પોસ્ટ નં. ૪



સાદો શિખામણુ

પુસ્તક ૧ થી ૬

પ્રથમ ભાગનો રૂ. ૧ ને ત્યારપછી દરેક ભાગના રૂ. ૨) પોસ્ટેજ ભુકું, સદરહુ પુસ્તક વિશે સાક્ષરોના ઉચ્ચા અભિપ્રાયો મળ્યા છે. એક અવાજે ભારે વખણાએલી છે. એક નકલ મંગાવી ખાત્રી કરો.

એન. એમ. ત્રીપાઠી. પ્રીન્સેમ ઝૂટ, મુંબઈ.
મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, ત્રણ દરવાજે, અમદાવાદ.
મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ, પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત)

ગુજરાતી ભાષામાં પહેલ વહેલો ગ્રંથ

કાશ્મીર થી નેપાળ

જેની અંદર કાશ્મીરમાં અમરનાથ, પંજાબમાં જ્વાળા-
મુખી, ગઢવાળમાં બદ્રીનારાયણ, દેદારનાથ, ગંગોત્રી અને
યમુનોત્રી, તિબેટમાં માન મરોવર, કૈલાશ તથા નેપાળમાં
પશુપતિનાથની યાત્રાના માર્ગો સિવાય મરી, સીમલા,
મંસુરી અને નૈનીતાલ જેના હવાખાવાનાં સ્થળોનું વર્ણન
કુકામાં કહો તો હિમાલયનુ દિગ્દર્શન-ભૌગોલિક, ગાજીપ,
વ્યાપારીક અને સામાજિક રીતે એટલે સુધી કરવામા
આવેલ છે કે ગુજરાતી ભાષા જાણનાર દરેકને તે ઉપયોગી
થઈ શકે. એજ કાગળ, ૨૫૦ પૃષ્ઠ અને નકશા સાથે
પાકું પુકું હોવા છતા કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ વી. પી.
ખર્ચ રૂ. ૦-૫-૦ મ., ડૉ. હરિચંદ એલ. મહેતા
પો. જરવાળા ઘેસાસાના (અમદાવાદ)

તનમનની મહેનત કરનારાં !

તાકત-તાઝીથી ભરપુર

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

(શ્રદ્ધિકારિષ્ઠ-શારંગધર મ. અ. ૧૦)

ઘરમાં હું મેશાં તૈયાર રાખો

તાકીદે તાકત-તાઝી મેળવવા

શરદી મટાડનાર

થાક ઉતારનાર

ઉંઘ લાવનાર

હસ્ત સાફ લાવનાર

લુખ લગાડનાર

તાકત આપનાર

તાઝી બદનાર

લહેજતદાર દેવા

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

સવાર-સાંજ જમ્યા પછી લેવો

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લી૦

સયાનીરોડ, મુંબઈ નં. ૧૪

લાવનગર એજન્ટ: જયન્તિલાલ અમૃતલાલની કું.,
આંબાચોક

રાજકોટ એજન્ટ: મુકુંદરાય બધર્મ,
લુકસેવર બેયર મેઘજીની પાસે

રતલ અર્ધાના તેર આના: રતલ એકનો રૂ. દોઢ: રતલ દોઢના રૂ. બે

DAVAR'S COLLEGE of COMMERCE

(Established 29 Years)

India's future depends on Banking, Insurance, Commerce and Joint Stock Company expansion.

Aspiring students of Commerce should therefore give all attention to the study of **Specialised Courses** such as **Bank Officers (C. A. I. B.) Insurance Managers (A. CH. I. I.) Company Secretaries (F. I. S. A.)** and **General Commerce courses (L. C. C., D. COM. M. C.)** for which there is an unlimited field and **Specialised Accountancy (C. D. A.)** may wherever desirable, be tacked in as additional Course, as that Profession is getting overcrowded.

Tuition Through Post a Special Feature.

Consult Principal Davar or

apply for Prospectus giving details
80, Esplanade Road-Bombay

શુદ્ધ હવા એ મનુષ્યની જીવનદોરી છે

નજીવા ખરચે શુદ્ધ હવા આપી તાઝી બક્ષે

જીવન ધુપ—વાપરવાથી પ્લેગ, મેલેરીયા વિગેરે એવી
અને ઝેરી દરોગની ખરાબ હવાથી સંરક્ષણ

મળે છે. મનુષ્યને ત્રાસ કમી થાય છે. વાપરી ખાત્રી કરવા
સલામત છે. કીંમત રતલ એકના આના દર: પોસ્ટેજ અલગ.

અથવા પંજાભાઈ વસાવડા નાગરોડ જુનાગઢ અને ગોંડલ

લાણી માટે ખાસ ઉત્તમ તક

૧ અમીખિન્દુ:-મુલ્ય ૦-૬-૬ : ૧૦૦ ના રૂ. ૩૦

“અમીખિન્દુ” નામના આપના સંગીત સંગ્રહમાં નર્મો આત્મરસ હું તો ગ્રીષ્મી રહ્યો છું ને તે પશુ સર્વવંધ આનંદ-ઘનજી, કંઠીરજી, સુરદાસજી, નરસિંહમહેતાજી, રાજ-ચંદ્રજી, ચિદાનન્દજી, નાનચંદજી, અને બીજા એવા અનુભવીઓનું હવિતામૃત જ છે.

હૈયાની હાકલ તો જીવતરના એવા તાર જ દઈ શકે ને તે પશુ આમ અનંગના સંગીત ને સરો ગ્રીષ્મવાથી નીડરતાની ધુનને ધમકે જરૂર જગાવી દે, અતમાના ગાનથી માનવી જપ્ત સિદ્ધ બને છે. સર્વે ગર્જતા ગુજરાતના સંગીતમાં ગુર્જરીના એ સૂર તો અજબ ચેતના પ્રેરે.

તથી મને તો આશા છે કે નીડર છાતીના અવાજ રૂપ ભજનોના આપના એ સંગ્રહનો લાભ આપણો દિલ્લેલો ગુજરાત પુરેપુરો અવશ્ય લેશે.”

(કવિ લલિતજી.)

૨ વચનામૃતો:-મુલ્ય ૮-૪-૦ : ૧૦૦ ના રૂ. ૧૫

‘મ-માર્ગે’ દ્વારે અને જીવનને ઉન્નત અને સુખી બનાવે એવા નીતિપોષક વચનો અને વાક્યોનો સંગ્રહ બહાર પાડી રા. વેલજી દેવરાજ શાહે સુંદર કાર્ય કર્યું છે. તેમાંના કેટલાંક વચનો ઘરમાં ભીંતપર લગાવી રાખવાં જેવાં છે.”

(ભુદિ પ્રકાશ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨)

૩ બાનૃતિ:-મુર્જાવસ્થામાંથી ચેતનવંત કરવા અમીપ્રવાહ રેડનાર રાષ્ટ્રગીતોનો નાનકડો સંગ્રહ (પ્રાર્થના અને મરણુ ભવના લેખ સહિત) કિંમત દોઢ આનો ૧૦૦ ના રૂ. ૩

૪ પ્રાર્થના અને ભય:-કેટલીક સવાર સાંજ કરવા યોગ્ય પ્રાર્થના અને મહાત્મા ગાંધીજીનો મરણુ ભવનો લેખ. આર્ટ પેપર પર ગાંધીજીના ફોટો સાથે. કિંમત અર્ધો આનો: ૧૦૦ ના રૂ. ૨

૫ ભારત વર્ષ અને બીજા:- ૦-૦-૬ ૧૦૦ના ૩૩.

બધાં પુસ્તકો મંગાવનારે બાર આનાની ટીકાઈ બીડવી.

પત્રવ્યવહારનું ઠે:-

વેલજી દેવરાજ શાહ : ૧૩૨ શૈલેશ્વર, ૧લે માળે, મુંબઈ ૨
ખાદી ભંડાર, કાલ્યાણેવી : મુંબાઈ

હિન્દુ અનાથાશ્રમ-વહવાણુ કેમ્પ

માખાપ વિનાના રખડતા નિરાધાર બાળકોને અન્નવસ્ત્ર અને
વિદ્યાદાનમાં મદદ કરો. રીપોર્ટ માટે લખો.—ઝોનરરી સેક્રેટરી
(હિન્દુ અનાથાશ્રમ : વહવાણુકેમ્પ (કાડીયાવાડ))

ડા. ત્રીભોવનદાસ મોલીચંદ કૃત

શારીર અને વૈવકશાસ્ત્ર

અચિત્ર ગુજરાતી [આવૃત્તી પાંચમી]

કોમત રૂ. ૧૨-૦-૦ ટ. ખ. જુદું

મળવાનું ઠેકાણું : લક્ષ્મીચંદ વિરચંદ ત્રીભોવનદાસ શાહ
તવાવ ઇલાખો જ્ઞાનાગર

નાના મોટા ઝવેરાતના તૈયાર દાગીના અને દરેક જાતનું
છુટું ઝવેરાત મેળવવાનું અને ઝવેરાતને લગતી આડતનું કામ-
કાજ કરવા માટેનું જેપુરમાં વિશ્વામુ સ્થળ—

ઝવેરી દુર્લભાશ્રી ત્રીભોવન-જેપુર સોટી.

કેસરે હિન્દ ઉપનયીત બેંગલોરમાં

બનાવેલ ટ્રાવેલિંગ રજા તથા

ધરમશી મોરારજી મીલમાં

બનાવેલ હિન્દી પસમીદાર

શાલ

ડગલા

તથા

સુટ માટે તથા

ગરમ તહેવાર

કાપડ માટે લખો

અથવા મળો—

વલ્લભદાસ સુંદરદાસની કું.

લટાગલી ચોક, મુલજી જેઠા મારકીટ,

સુબાઈ નં. ૨.

તારુનું સરનામું : “મેડોરા”

અમદાવાદ

ટેલિફોન નંબર “૩૭૪”

“૧૮૯૨માં સ્થપાયેલી.”

ડી. જી. મેડોરા એન્ડ કું.

“ધન હાઉસ,” અમદાવાદ

શાખા : બારડોલી, બરોડા, ભાવનગર, ભરૂચ, વલસાડ,
જુનાગઢ, મહેસાણા, મોરબી, નડીયાદ, નવસારી, રાજકોટ, સુરત

ધી ઓરીએન્ટલ ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી અંદોળીના

વીમા ઉતારનારી કંપની તથા

ધી સાઉથ ઓરીટીશ આગના વીમાની કંપનીના

શુજરાત, કાઠીયાવાડ અને કચ્છ-ભુજના સીફ એજન્ટો

અંદોળી, આગ, મોટરકાર, અકસ્માત, દરિયાઈ

તથા બીજા દરેક જાતના વીમાનું કામ

વ્યાજબી દરે લેવામાં આવે છે. -

તારે ખાતર! હિંદુ સમાજ સ્વાધ્યાન!!

હિંદુ સમાજનાં રખડી પટેલાં બાળકો, બાળિકાઓ, વિધવાઓ,

અપંગો, અશક્તો વિગેરેની સામે નહિ જુઓ ?

નેતરકામ, છાપવાનું, સુધારીકામ, દરજીકામ, કાંતણું,

પીંજણ, વણાટ, પાટી, ખાદી, વગેરે કામ,

નડીયાદ હિંદુ અનાથાશ્રમમાં

યાય છે. ઉપરના કામ માટે ઓર્ડર આપો.

નિરાધાર ગરીબોને મદદ આપવી એ દયા ખાવા જેવું છે; અને
વળી જો આવા નિરાધારો ઉત્તમ પ્રકારની શારીરિક, માનસિક અને
નૈતિક ડુંગવણી મેળવતા હોય, તો તો એક પથ અને દો કાજ
છે. વિદ્યાદાન, અન્નદાન, વસ્ત્રદાન વિગેરેનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
રિપોર્ટ મંગાવો. લખો:-

મંત્રી, હિંદુ અનાથાશ્રમ : નડીયાદ

હાંદગીનો વિમો : સર્વોત્તમ સંચય

યથાશક્તિ ધન મંચરૂ કરવો, એ વિચારવંત માણસનું કર્તવ્ય છે. તેથી જ પોતાનું તેમજ આમ જનોનું જીવન નિશ્ચિંત અને સુખરૂપ બને છે. સંચરૂની જુદી જુદી અનેક રીતોમાં વિગો ઉત્તમવવાની રીત સર્વોત્તમ છે. હાંદગીનો વિમો ગરીબ કે શ્રીમંત, અદ્યાયુ કે દીર્ઘાયુ, મર્વ કેાઈને એક સરખો જરૂરી અને હિતાવરૂ છે. દેશનું ધન દેશમાં રાખવા માટે દેગી કંપનીમા જ વિમો ઉત્તમવો એ દરેક દેગી ભાઈઓનો પરમ ધર્મ છે.

મુંબઈની

ધી. ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એન્ડ પ્રોન્શીયલ
એ શ્યુરન્સ કંપની લી. એ
ધીકતી દેશી કંપની છે.

ચીફ એજન્ટસ દ્વાર કાઢીયાવાડ અને કચ્છ

મુનિ એન્ડ સન્સ : સોનગઢ-કાઢીયાવાડ

વઢવાણ એજન્ટસ :	ભાવનગર એજન્ટસ :
કે ટી. મોદી એન્ડ કું. ટી. પી. મહેતા એન્ડ કું.	
મોરબીનો વાંક,	ડબરની શેરી,
વઢવાણ કેપ.	ભાવનગર.



નવી માવથી અવધાન રહેજો.
ખુસખોથી ભગ્ન

એચ. વી. જોશીના

કૃષ્ણ છાપ કાથો

૨૨૨૨૨ વાપરે

એક પાનની પટ્ટી મગજ તર
બનાવે છે ઘણાં રજવાડામા વપ-
રાય છે. વાપરી ખાતી કરો. ૩ખી

૧ની ડી. ૦-૪-૦ વેપારીના ભાર આગ છે. લખો

એચ. વી. જોશી.

રીચીરેડ, જુની પોસ્ટ ઓફીસની નીચે.

ખાડીઆ, અમદાવાદ

વાંચો

વાંચો

વાંચો

અમારી મીઠાઈઓ તેમજ મુખબંના દરેક જાતના દુધવાઓ
હીન્દુસ્તાનના દરેક દરેક શહેરમા તેમજ નાના ગામડાઓમા પણ
ધણા વખણાય છે. તે શીવાય આફ્રિકા, અમેરીકા, ફ્રાન્સ, જર્મની
તેમજ ચીન, જાપાન અને વીનાયત જેવા મોટા દેશાવરોમા પણ
જાય છે. એક ત્રાયસ ઓર્ડર આપી ખાતી કરો.

રેલવેથી તેમજ પોસ્ટ રસ્તેથી માલ મોકલાવી આપશું.

માલેક દયારામ દામોદર મીઠાઈવાળા

૫૪૮, ચીરા બજાર નં. ૨ મુખબં ૩૬૩, ત્રામ ટર્મિનસ
ટે. નં. ૨૪૭૭૭ આંતરોડ નં. ૭૮. નં. ૪૧૧૪૦

માથેરાન તથા મહાળજેશ્વરમાં અમારું

રોયલ હીન્દુ હોટલ

તા. ૧ અક્ટોબરથી ચાલુ થશે

લખો-મેનેજર અને મુખબં

સંપુર્ણ ખાત્રી ભરેલો અકસીર ઇલાજ ખાલ કાઢવાનો શહેનશાહી પાવડર

શને ૧૯૧૨થી આ પાવડર પોતાના અમત્કારીક ગુણોથી તમામ જગ્યાએ ફતેહમંદ હોવાનો દાવો ધરાવે છે. ચામડીના દરેક દોષને નાશુદ કરે છે અને સહેલાઈથી બાલ દૂર કરવામાં અકસીર ઇલાજ છે, ચામડી બળતી નથી. કાળી પડતી નથી.

કિમ્મત : બોટલ ૧ રૂબી પેકીંગ સાથે રૂ. ૦.૮૦

” ” ૩ ” ” સાથે રૂ. ૧

એચ. ટી. ચંદારાણા

પરધુમર

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૩૭૬ રંગુન

મેન્થુફેકચરર્સ માટે

પરધુમરી દરેક જાતનો સ્ટોક તૈયાર રાખવામાં આવે છે. હીકા કું. મેસર્સ પોલાક એન્ડ સ્વેજ હોલાંડ, એમ. નીક એન્ડ કું. જીનીવા (સ્વીઝરલેન્ડ), મેસર્સ પોલાક એન્ડ ક્રુટલ હોલાંડ, એ મેસ્ય મેયર હોલાંડ, મેસર્સ ઇ. સેરસ એન્ડ કું. લીપટ્રીક, અને ડ્રેગોકા એ. જી. હોલકમીન્ડન એ. ડબલ્યુ જર્મની વીએરેની ઘણી રકમની સુગંધી ડાઇરેક્ટ મંગાવીએ છીએ તેમજ સપ્લાઇ પણ કરીએ છીએ. પ્રાઇસ લીસ્ટ માટે લખો : હીકા કું.ના સબ એજન્ટ

ધી એવરેડી પરધુમરી કું.

આ. એચ. ટી. ચંદારાણા પરધુમર

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૩૭૬.

રંગુન.

હૈર ફો (Hair-Foe)

બાલ કાઢવાનો ફેંચ પ્રોસેસથી તૈયાર કરેલો સુગંધી પાઉડર બીલકુલ ખરાબ વાસ વિનાનો તેમજ ચામડીને કાઢપણુ જાતની ધબક કર્યા વગર બાલને બે મીનીટમાં સફાઈથી દુર કરે છે.

બાઈલી ૧ ની કીંમત આના ૦-૧૦-૦ એકલા આડતીયા એમ. એ. પારેખની કું. કમીસ્ટસ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ નં ૨

લાયક ઉમેદવારો આટે કમાવાની એક ઉમદા તક

ધી ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ વીમા કંપની નં. ૫૫, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ, એક આગળ પડતી હોદી વીમા કંપની છે, જેની હિન્દુસ્થાન, અલ્બેશ, સીલોન, બ્રીટીશ ઇસ્ટ આફ્રિકા વિગેરે દેશોમાં એજન્સીઓ છે. વ્યવસ્થા તદન ભરોસાપાત્ર છે. સાડાત્રણ વર્ષ પ્રીમીઅમ ભર્યા પછી પોલીસી રદ થતી નથી તેમજ ભરેલા પૈસા જતા રહેતા નથી.

લેધએ છે : ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડનાં કોઈ પણ શહેરમાં . લાગવગવાળા, વિશ્વાસુ અને ઉત્સાહી એજન્ટો. લાયકાત મુજબ કમીશન, પગાર, અગર બેઠી આપવામાં આવશે. માત્ર અનુભવી માણસોએ જ પોતાનો અનુભવ વિગતવાર લખી અરજી કરવી.

વધુ વિગત માટે લખો—

દલાલ એન્ડ કું. સેક્રેટરીઓ

મગજને પ્રકુલિત કરનાર સુગંધમય દહેજતદાર

અગરબત્તી અને ધુપો

પોતાની માલિકીના કારખાનામાં જાતી દેખરેખ નીચે ખનાવરાવી છટક તથા જથ્થાબદ વેચનારા:—

કસબચંદ એમ. ધ્રાંગધ્રાવાળા સાંકડીશેરી : અમદાવાદ

શ્રીઓનું અમૃત

સુંદરી સાથી (૨૭૪૮૬)

ધેરધેર લાખો શ્રીઓ વાપરે છે. લાખો સર્ટિફિકેટો મળ્યાં છે. ડાકટરો અને વૈદ્યો પણ વાપરે છે.

શ્રીઓના પ્રદઃ, લોહીવા, સોમ રોગ, શરીર સુકાઈ લોહી ફિકડું પડી જવું, ગર્ભાશયનો સોજો, ગોળો ચઢવો, જીર્ણવર, કોદાનો ગતવો, દળ, કેડો અને બરડો ફાટવો, પેટ અને માથાનો દુઃખાવો, કળતર, સુવારોગ, આડા ઉધરસ, વારંવાર કસવાવડ થઈ જવી, છોકરો જન્મી ન જવવાદિ રોગો ખાત્રીથી દૂર કરે છે. સુવાવડમા બાળકના જન્મ પછી “સુંદરી સાથી” શ્રીઓને પાવાથી સુવા રોગ થતો નથી. સુવાવડી શ્રીને જલદી સાજી કરી શરીર મજબૂત અને પુષ્ટ બનાવે છે. દળરો શ્રીઓએ અનુભવ કર્યો છે.

એક જ બાટલી વાપરી શ્રીઓ. તમામ રોગ મટશે. દળરો રૂપીઆનો બચાવ થશે. મરણના મુખમાં સપડાએલી લાખો શ્રીઓને “સુંદરી સાથી”એ જીવતદાન આપ્યું છે. ત્રણ બાટલી પીવી પડે છે.

અમને મળેલાં અનેક અભિપ્રાયોમાંથી એકાદ આ રહ્યો

આપની ‘સુંદરી સાથી’ મેં શ્રીઓના દર્દોમાં વાપરી નોંધ ખાત્રી કરી છે. સાફ કામ આપે છે. શ્રીઓના દરેક કેસમાં છુટથી વાપરું છું અને મને જશ જ મળે છે. ઘણા દર્દીઓને આપની ‘સુંદરી સાથી’ વાપરવાની ભલામણ કરું છું.

ડા. રેવાશંકર ઇશ્વર, વાંસાવડ.

કિંમત બાટલી ૧નો રૂ. ૧). ત્રણ બાટલીના રૂ. ૨-૧૦-૦. ત્રણ બાટલીથી સારો આરામ થાય છે. સુચીપત્ર મફત મળશે.

દરેક ગામે ગાંધીને ત્યાં તથા વિલાયતી દવા વેચનારને ત્યાં મળે છે.

દરેક કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ રીચીરોડ-અમદાવાદ. કાલ્યાણેક રોડ-મુંબાઈ.

બધા દવાવાળાઓ વેચે છે

આરુતરનું અમૃત બિંદુ

ઝાડો, ઉલ્લી, મરડો,
અજીર્ણ, ચેટમા પવનનું
ધુઆનું, મગ્ગણીકાલેરા
ચુક, શુળ, હાથપગના
તોડ, સંધીવા, માથાનો
દુખાવો, દાદનું કળતર,
વિછીનો ઝેરી ડાખ વગેરે
અનેક દરદોમા તત્કાળ
કાયદો કરનારી અક-
સીંગ દવા કીમત રૂ. ૧૧

નવું કેટલોગ મફત લખો—અમૃતબિંદુ એન્ડ કંપની,
મુ. પો. નડીઆદ (ગુજરાત)

રીઝ વોચ મફત

દરુમિનારાક મલમ (દાદની દવા)

દાદર, ખરજી, ખમ, ગુમડા ઉપર આ મલમ આજ
૧૫ વર્ષથી અકસીંગ માનમ પડ્યું છે એકવારના લગાડ-
વાથી જ ગમે તેવી દહીલી દાદ હોય, ચોક્કમ કાયદો થાય
છે, બવતરા થતી નથી, ખરાબ વાસ પણ આવતી નથી
માટે અવશ્ય વાપરી ખાતરી કરી લેવી કોં ડખીના આના ૪
૧૦ ડખી લેનારને ટાઇમ પીમ, ૨૪ લેનારને રારકોપ
ધડીઆલ, ૩૬ લેનારને રીઝ વોચ ધનામ

તાજાં સદીફોફે વાંચી ખાતરી કરો

૧ મુ કારોળીના લગ્યથી ખીરતી ઉપદેશક લાવજી ગોપા-
લભાઈ તા ૧૩-૭-૨૮ના પત્રમા લખે છે કે તમારી દવા
ધણી જ મારી છે મેં છવખત મગાવી તેમજ મારી પાસેથી
દવા લેનારને સગામુ આપ્યું છે તેઓ પણ મગાવતા હશે
કોંગ જોજ કોરોનેગન કું. ખેતવાડી, મુંબઈ ૪.



રજીસ્ટર નં. ૧૨૬૪

ફક્ત એકજ ખાટલી પામે ગળાથી ફેરીઝમ, વા (પવન) સધીવા, લકવો, માધા, હાડકાની કળતર, માથાનો દુખાવો, આનાશીસી, દમ, દાકણ, ખાંભી, મંઝલણી, ઝાડો, કોલેરા, આકડી, ચુક, હિટાટીકિ, સરદી, મળેખમ, લીસ્તીરીઆ, શુળ, અછળું, દાત કે દાઢતુ કળતર, વીંછીનો ડંખ વીગેરે અનેક દર્દો ઉપર પૃથ્વીનું અમૃત છે.

શ્રીમતો આ દવા ધર્માદા આપવા માટે હરહમ્મેશ મોટા જથ્થામાં મંગાવી રાખે છે.

મુસાફરીમાં તથા ઘરમાં અમીકુપી ઘણીજ ઉપયોગી છે. તમારી અમુલ્ય જીંદગીના ગ્દસણ માટે તેમજ સ્નેહી માત્રામાં ઉપકાર કરવા એક શીશી જરૂર પાસે રાખો.

અમીકુપીની ઉત્તમતા માટે પ્રદર્શનોમાંથી સર્ટીફિકેટ અને મેડલ મળેલ છે.

કીંમત શીશી ૧ના રૂ. ૧૫૫.

ચાલુ શીશીના રૂ. ૪, પોસ્ટેજ અલગ.

સોલ એજન્ટ—

સી. સી. ગુપ્તા એન્ડ કંપની,

અ. પો. નડીઆદ (ગુજરાત).

ધાર્મિક પુસ્તકો

શ્રી. ગાયકવાડ સરકારની લાયબ્રેરી માટે મંજૂર થયેલું.
 “આર્ય સંસ્કાર” ગર્ભાધાનાદિ અન્યેષ્ટી પર્યન્તના પોડશ
 મંત્રકારના ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત : રૂ. ૨-૮-૦
 ગર્ભાધાનાદ વિગ્રહ પર્યન્ત પ્રયોગ : રૂ. ૧-૦-૦
 વ્રજનિત્ય કર્મ (સટીક) રૂ. ૦-૪-૦
 પોરટેજ જૂદું. ખોટા શહેરોમાં બુકસેલર્સને ત્યાંથી મળશે.
 ૧ શુક્લ જ્યેષ્ઠ પ્રેમશંકર : રાંદેર (ડી. મુરત)

વાંચો ! નીતિ-દર્પણ. વાંચો !!

પાંચમી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે બહાર પડેલ છે.

નીતિના પ્રત્યક્ષ દર્પણ સમું આ પુસ્તક મુખમાં સદૌપ,
 દુઃખમાં દિશાસો આપી તમારા મનની મુંઝવણોમાં તમારા એક
 સાચા મિત્ર રતનની ગરજ સારશે. પાકુ પુંકું મુંદર સોનેરી બાદ-ડોંગ
 છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨૫. શા ગેલા હીરાની કું.

નારીએલવાડી મજગામ મુખ્ય નં. ૧૦

મેસીડન્સી પ્રોવીડન્ટ એન્ડ જનરલ

ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

હેડ ઓફીસ:-અમૃત બીલીંગ બેલાર્ડ એગેટ, ક્રાટ મુંબાઇ.

આખા હિંદુસ્તાનમાં સરકારે કબુલ કરેલા એક્ચ્યુઅરી
 પાસે વેચ્યુએશન કરાવી નફામાં કામ કરે છે એવું
 સાબીત કરનાર આ એકજ પ્રોવીડન્ટ લીમા
 કંપની છે.

માસિક પ્રીમીયમ રૂ. ૨ રૂ. ૧ અને આઠ આનામાં
 જીંદગીનો વીમો—

જાળકોના તથા સ્ત્રી-પુરૂષ દરેકનો વીમો-દાકતરી તપાસ
 વગર લેવામાં આવે છે.

દરેક ગામમાં મહેનતુ અને પ્રમાણિક એજન્ટો ખાસ
 ઉદાર સરતોથી જોઈએ છે. વધુ માટે લખો હેડ ઓફીસને.

જ્યારે તમે માદગીને ખાઈનેથી
ઉઠો ત્યારે વીરીયલ દવા જ વાપરજો

VIRIAL

વીરીયલ દવાથી તમારા તબીબા અને લોહી
વગરના અવયવો મજબુત થાય છે અને
શરીરમાં નવું બળ ઉત્પન્ન થાય છે.

વીરીયલ

પાકુરોગ, દમ, ક્ષય, ઉધરસ, મદાસિ, સાધારણ ફુખાવો, થોડું
ચાલી હાડી જવું, આખે અધારા જેવું જણાવું, મગજની
કમજોરી, અસ્થિ, અપચો, કબજાઆત વીગેરે દર્દોનો જડથી
નાશ થાય છે અને શરીર તંદુરસ્ત અને મજબુત
બને છે તેની આઠ દીવસમાં ખાત્રી થાય છે.
વીરીયલની મોટી ખાટલીથી સતોષકારક આરામ થાય છે.

મોટી ખાટલી રૂ. ૫) નાની રૂ. ૨)

એક વખત ખાત્રી કરવાથી તમોને તેના
ફોંમતી શુભો સમન્વિત જશે.

(દવા વેચનાર પાસે મળે છે.)

વીરીયલ એજન્સી

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ.